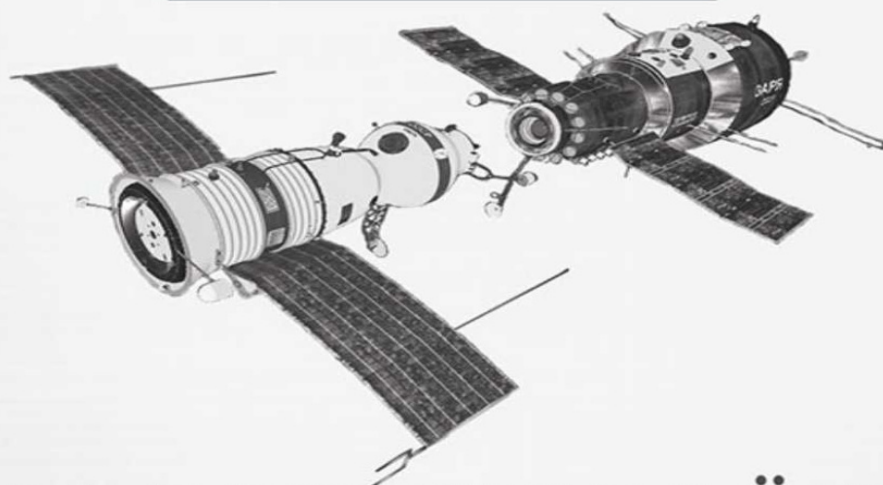

ТИМУР І ОЛЕНА ЛИТОВЧЕНКИ

КНИГА ЗАСТОЮ 1965—1976

МИРУ—МИР

101 РІК УКРАЇНИ

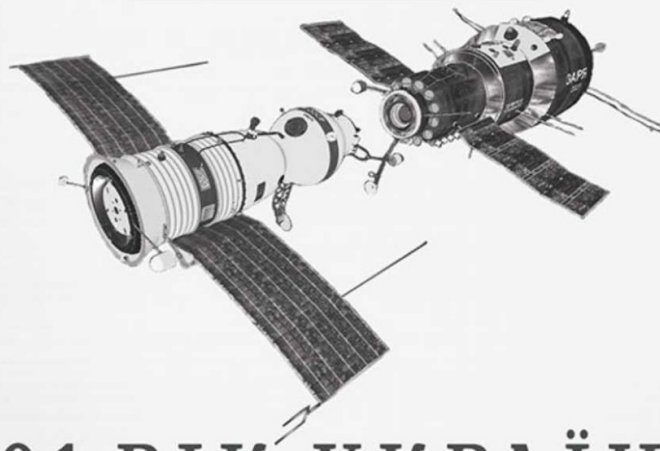
CF FOLIO

ТИМУР І ОЛЕНА ЛИТОВЧЕНКИ

**КНИГА
ЗАСТОЮ
1965—1976**

МИРУ—МИР

101 РІК УКРАЇНИ

НИКИ

**Тимур Литовченко, Олена
Литовченко**

Книга Застою. 1965-1976

© Т. і О. Литовченки, 2019

© М. С. Мендор, художнє оформлення, 2019

© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2018

Передмова

Сукхаваті^[1]. Поза простором і часом

О-о-о-о-о-ом-м-м!..

Щойно будда Амитабха^[2] вимовив і якомога довше «розкатав» священну мантру, як все довкілля засяло міриадами діамантових вогників. До чого ж це прекрасно!.. Втім, ніяка краса давно вже не зачіпала, не зв'язувала і не прив'язувала до себе його особистісної суті. Отож тепер будда Амитабха абсолютно безкорисливо й відсторонено старався для інших – для тих, хто завдяки палким молитвам перероджувався на Полі, Сповненому Щастя, й тепер блаженствував тут.

О-о-о-о-о-ом-м-м!..

Кожна клітиночка червоного тіла^[3] будди вібривала, розповсюджуючи довкола благодатні хвилі. Від цього ставали ще благодатнішими родючий ґрунт, жива вода й запашне повітря, а будівлі з золота, срібла, коралів і коштовних каменів – ще прекраснішими. Слідом за Амитабхою і всі тутешні жителі – бодхісатви найвищого рівня підхопили дружно:

О-о-о-о-о-ом-м-м!..

О-о-о-о-о-ом-м-м!..

О-о-о-о-о-ом-м-м!..

Якщо досі Поле, Сповнене Щастя, сяяло окремими діамантовими вогниками, то тепер воно аж вибухнуло живильними потоками світла, немов гігантські грона розкішного феєрверка. І от дивина: хоч яким сліпучим було це світло, проте очей воно зовсім не різало.

О-о-о-о-о-ом-м-м!..

Такою була прадавня мрія Амитабхи – створити райську місцинку для того, щоб насолоджувалися тут просвітлені душі. Незліченний час минув, доки він еволюціонував і з простої душі перетворився спочатку на бодхісатву Дхармакару, а вже згодом і на будду Амитабху. Й тільки тоді спромігся практично реалізувати цю прадавню мрію в тонкому духовному світі.

О-о-о-о-о-ом-м-м!..

Отож тепер душі бодхісатв мали можливість довго, нескінченно довго насолоджуватися життям на Полі, Сповненому Щастя, в прекрасних будівлях із золота, срібла, коралів і коштовних каменів, буквально купаючись у променистій нирвані. Досягнувши певного рівня духовного розвитку, потрапити сюди було дуже просто: в момент смерті всього лише прочитати спеціальну мантру, присвячену будді Амитабсі, й не мати сумнівів щодо місця свого посмертного потрапляння – отак просвітлені й опинялися в Сукхаваті. А після приємного в усіх відношеннях перебування в сансарі (тривалого чи не дуже – то вже залежало від їхнього власного вибору) ці високі душі мали можливість знову втілитися в земне тіло... але могли й не втілюватися – це вже кому з бодхісатв як заманеться.

О-о-о-о-о-ом-м-м!..

О-о-о-о-о-ом-м-м!..

О-о-о-о-о-ом-м-м!..

Утім, ситуація з прибічниками й послідовниками різних гілок та шкіл буддизму була більш-менш зрозумілою. Натомість коли на Полі, Сповненому Щастя, з'являлися відвідувачі з інших осель (а, як відомо, цих осель в домі Сушого багато, багато... дуже багато!..) – отут вже слід було чекати чогось по-справжньому незвичайного. Можна сміливо констатувати, що якби будда Амитабха дуже давно не втратив найменшої прив'язаності до земного життя в усіх його проявах, то деякі з цих гостей могли б навіть розвеселити його. Але не в теперішньому стані...

О-о-о-о-о-ом-м-м!..

Ні-ні, тільки не в теперішньому стані самадгі!.. Тепер його вічна сутність насолоджується нирваною, купається в ній і купатиметься цілу вічність. І ніщо не в змозі вивести будду з відстороненої рівноваги.

О-о-о-о-о-ом-м-м!..

А між тим гості з інших осель бувають доволі-таки веселими, смішними й дивакуватими. Наприклад, колись давно... навіть дуже давно хтось із відвідувачів розповів, нібито спрямований з нескінченності в нескінченність палаючий меч Манджушрі^[4] (яким він, як відомо, розсіює морок невігластва) людські душі, перебуваючи на підйомі, використовують для своєрідних змагань: хто з них, розкинувши руки на обидва боки, якомога швидше й довше бігтиме-

ковзатиме з нескінченності в нескінченність?! Називалося це чомусь «гонитвою лезом Оккама».

О-о-о-о-о-ом-м-м!..

При цьому змагальники ставили за приклад Гаутаму Сіддгартху: подекували між собою, нібито він брав участь аж в сімдесяти тисячах подібних «перегонів», внаслідок чого таки досягнув нескінченності. А досягнувши – пішов на земне втілення і перетворився на справжнього Будду. А ще – нібито спромогтися на таке в ідеалі може кожна душа. Це ж треба таке вигадати! Якби будда Амитабха лишався прив'язаним до звичайного земного життя бодай однією клітиною свого священного червоного тіла, він би нескананно розвеселився, почувши таке. Але тепер...

О-о-о-о-о-ом-м-м!..

Інший відвідувач в захваті вигукував, на всі боки озираючись: «Ох, до чого ж у цьому їхньому раю файно, хлопці! До чого ж файно... Однак мені миліша наша Україна». А третій прошепотів на вухо своєму товаришеві: «Поглянь-но о-о-он на того – це ж ну просто викапаний наш козак Мамай! Сидить, так само ноги схрестивши, і все думає про щось своє... думає, думає... От чого тільки йому бракує, то це бандури в руках і набитої конопельками люльки в зубах. А так чистісінький Мамай! Я тобі кажу...»

Ці дивні гості вважали, нібито Амитабха їх не чує, хоча Поле, Сповнене Щастя, було еманациєю самого його єства. То як же міг будда не відчувати цим самим єством, про що шепочуться відвідувачі?..

О-о-о-о-о-ом-м-м!..

Отакі дотепники трапляються зрідка з-поміж відвідувачів. Хто вони – всі ці дотепники, жартуни-веселуни? З якої землі? І де, в яких божественних сферах мандрує душа того бодхісатви, якого відвідувачі назвали «козаком Мамаєм»... Либонь, вельми дивною є та земля, якщо від дотепних цих відвідувачів він почув ще одну незвичайну фразу, вимовлену пошептом: «Рабів до раю не пускають!..»

О-о-о-о-о-ом-м-м!..

А ще чи то загадка, чи запитання, з яким вони зверталися мало не до кожного тутешнього бодхісатви: «Доки крила нашого Небесного Сокола лишатимуться зв'язаними? Адже маючи зв'язані крила, Сокіл не може літати». При цьому один із відвідувачів, похиливши чубату

голову, почав зажурено наспівувати гарним оксамитовим баритоном:
«Чому... я не сокіл?.. Чому... не літаю?..»

О-о-о-о-о-ом-м-м!..

Але що означало все це як для самого будди Амитабхи, так і для інших жителів раю Сукхаваті? Нічого, практично нічого. Суцільні земні клопоти, пустопорожні та беззмістовні. Значно милішими були зовсім інші звуки – священні мантри, від яких Поле, Сповнене Щастя, спочатку уквітчувалося міриадами діамантових вогників, а потім вибухнуло живильними потоками світла, немов гігантські грона розкішного феєрверка...

О-о-о-о-о-ом-м-м!..

О-о-о-о-о-ом-м-м!..

О-о-о-о-о-ом-м-м!..

О-о-о-о-о-ом-м-м!..

О-о-о-о-о-ом-м-м!..

О-о-о-о-о-ом-м-м!..

1965. Троє в «Україні»

Ростов-на-Дону, 2 січня 1965 року

Ах, до чого ж добре, що він настільки вчасно забрався з цієї нелюб'язної, негостинної... можна навіть сміливо говорити – ворожої України!

Правду люди кажуть: риба шукає, де глибше, а людина – де краще. Чи було малому циганчукові добре на цій огидно-зрадливій Україні?! Що такого Владо побачив там, окрім безпросвітнього горя і суцільних злиднів?! Та про це навіть говорити не доводиться...

Єдине добре, що там сталося – це, власне, його поява на білий світ десь на просторах Поділля. Але ж далі, далі!..

Батька він навіть і не пам'ятав як слід. Все, що лишилося від батька, – в жодному разі не спогади, а просте усвідомлення, що будь-хто з людей окрім мами обов'язково має також і тата. Просто таким чином влаштований світ...

Матір він згадував дуже рідко, причому спогади ці були якимись рваними, фрагментарними: вона уявлялася то як пара ніжних пестливих рук, то як доволі низький, але приємний голос, то як усміхнений рот з крихітною, ледь помітною родимкою трохи ліворуч біля складочки шкіри, що простягнулася від верхньої губи до перенісся... Оце й усе, що пам'ятав Влодо.

Значно чіткіше уявляв свою мимовільну мачуху – тітку Мокрину, звичайну селянку із згаслим від безрадісного та безпросвітнього життя поглядом темно-сірих очей, вкритим передчасними зморшками обличчям і натруженими руками, почорнілими й зашкарубленими від постійної важкої роботи на землі. Дітей тітки Мокрини – своїх зведених братиків – вже почав забувати... але ж не її саму!..

Всіх цих трьох найдорожчих йому дорослих людей – тата, матір і тітку Мокрину – Влодо безповоротно втратив. Усі вони пішли в небуття саме там, на далекій тепер негостинній Україні. А іще?..

А що там іще було згадувати!..

Дитячий будинок у Кіровограді, з якого він декілька разів тікав, намагаючись розшукати родичів?..

Кіровоградський завод, на якому працював токарем?..

Вулицю Піонерську в Ямполі, що вела до школи № 1 та була вимощена пам'ятниками «зі старого жидівського цвинтаря»?..

Лейтенанта з лінійного відділу міліції на залізничній станції «Вапнярка», який так і не надіслав жодної вісточки про його рідних – хоча наївний хлопчик повірив міліціонерові й чекав на те послання довго, але марно?..

От що такого було в тій землі, за чим тепер можна сумувати?!

Нічого, геть нічого!!!

Зате варто було перебратися сюди, в Ростов-на-Дону, як життя маленького циганчука Влодо Джугастрянського, ласкою дитбудинківського начальства перехрещеного на Володимира Муратова, змінилося до невпізнанності. Заради справедливості варто зауважити, звісно, що перші пару років після переїзду на нове місце проживання він відпрацював на знаменитому Ростсільмаші^[5] так само, як і в Кіровограді. Однак на відміну від українського обласного центру, тут, при ростовському підприємстві, функціонував самодіяльний театр. Дізнавшись про це, молодий чоловік сповнився нахабства, завітав

просто на найближчу репетицію і з порога ошелешив усіх чи то проханням, чи завуальованою заявою:

– Візьміть до себе і мене, хочу теж грати разом з вами!

Коли ж стисло розповів театралам про себе, заради проби станцював і проспівав «С боем взяли мы Орел, город весь прошли...» та ще пару-трійку пісень, керівник самодіяльного колективу спитав:

– Чи подобається тобі творчість класиків російської дожовтневої літератури? Чи знайомий ти з творчістю Миколи Гоголя?.. «Вечори на хуторі біля Диканьки» читав?.. А «Ніч перед Різдвом»?.. Ні-ні, я не про фільм Олександра Роу^[6] запитую – оригінальну гоголівську повість читав?.. А коваля Вакулу зіграти погодишся?.. Ти ж циган, серед ваших чоловіків кожен другий – то коваль, а ти ж токарем працюєш... Ну то й що, коли токарем?! Все одно пролетар. Ковалю тобі зіграти – раз плюнути! То як?..

Звісно ж, на таку шикарну пропозицію Владо погодився з неабияким задоволенням. Любительський спектакль «Ніч перед Різдвом» був зіграний напередодні Нового 1963 року. Очевидно, попри відсутність акторської (та й загалом будь-якої мистецької) освіти, коваль Вакула у виконанні новоспеченого актора-любителя вийшов дуже переконливим, оскільки тут сталося нове диво: виявляється, на спектакль завітав режисер і художній керівник ростовського Молодіжного театру драми ім. Ленінського комсомолу, який в наступному році було вирішено реорганізувати в Театр юного глядача. Зважаючи на близьке вже перетворення, до театральної трупи аж ніяк не завадило б влити трохи «свіжої крові». З любителями він був максимально відвертим і не церемонився анітрохи:

– Ви свої спектаклі любительські граєте вряди-годи, тоді як у нас театр професійний: своя сцена, свій репертуар, все серйозно. Віддайте мені вашого Вакулу – аж надто цей хлопець мені сподобався! Ми теж мріємо поставити свій спектакль «Черевички для Оксани», то його не тільки працівники Ростсільмашу побачать – на нього ж все наше місто подивитися прийде!!! А як на гастролі поїдемо, то й не тільки наше місто!.. Це ж масштаб який, уявіть лише собі... Уявили, еге ж?!

Вгадати фінал цієї розмови було неважко. Ясна річ, режисер Молодіжного драмтеатру міг би полюбовно вирішити все з самим актором. Тим не менш суто формально звернувся до всього творчого колективу – бо хоча й любителі, а все ж сякі-такі колеги по

мистецькому цеху... Всі чудово розуміли: така пропозиція, зроблена любителю, – це справжній подарунок долі, який треба хапати обома руками без найменших роздумів. Тим паче у глибині душі Владо Муратов завжди мріяв про акторську кар'єру, просто, зважаючи на сиротинське виховання, не надто вірив у подібну можливість.

Отак і сталося, що молодий токар звільнився із Ростсільмашу і перекваліфікувався в актори реорганізованого ростовського ТЮГу. Почалися репетиції спектаклю за мотивами гоголівської різдвяної повісті. Прем'єра спектаклю «Черевички для Оксани» була намічена саме на сьогоднішній день – на суботу, 2 січня 1965 року. Але...

Але прем'єра так і не відбулася.

Причиною провалу настільки, здавалось би, перспективного проекту став той самий колишній токар, якого художній керівник вперто, не один місяць розшукував по всьому Ростову-на-Дону. Точніше, не він сам, а його неймовірно швидке, можна сказати – блискавичне й неймовірно пристрасне кохання з партнеркою по сцені – мініатюрною красунею, виконавицею ролі Оксани. Правду кажучи, уникнути її чарів у Владо не було жодної можливості... тим паче з його запальним циганським темпераментом!..

Коротше кажучи, коли любовний туман бодай трішечки вивітрився з мізків закоханої акторської парочки, з'ясувалося, що партнерка Владо не просто вагітна, але вагітна дуже навіть помітно – з нахабно випнутим уперед черевом. То хіба ж могла вона в такому стані грати першу красуню на хуторі біля Диканьки?.. Це навіть не смішно.

А втім, без сюрпризу все одно не обійшлося. Бо хоча прем'єра гоголівського спектаклю була відкладена, доки виконавиця провідної жіночої ролі не вийде з декретної відпустки, але ж саме сьогодні – в суботу, 2 січня 1965 року Владо Муратов став батьком! Оскільки його кохана дружина народила дівчинку, то з вибором імені акторське подружжя анітрохи не вагалось: звісно ж, Оксана! Як іще могли вони назвати це маленьке диво?! Тільки так, не інакше...

Санаторій «Конча-Заспа», Столичне шосе, № 215, Київщина, 8 січня 1965 року

Ото добре, що зараз зимові канікули! Замість того щоб зранку йти

до школи, а ввечері вдома виконувати чергову занудну «домашку», можна прибігти до мами на роботу. Адже тут, в санаторії «Конча-Заспа», де вона працює прибиральницею, ось просто зараз намагається поправити здоров'я знаменитий поет Сосюра.

Василько випадково дізнався про це від матері буквально позавчора, знов-таки прийшовши до неї на роботу. Гадав, вони удвох (як це завжди ставалося під час канікул) займуться прибиранням поверхів, відведених матері, а покоївки в цей час мінятимуть постільцям постілі й рушники і загалом наводитимуть лад в їхніх кімнатах. Але натомість матір прошепотіла, схилившись до його вуха:

– Ондо поглянь за моєю спиною... Бачиш, двоє стоять біля дверей на сходи? То це, Васильку, відомий поет Володимир Миколайович Сосюра з дружиною Марією Гаврилівною. Якщо хочеш, підійди до них швиденько... Тільки щоб справді швиденько! Не затримуйся, бо якщо ти мені допомагаєш, то я б хотіла раніше прибирання завершити й додому піти. Тож давай!..

Василько хутко підбіг до парочки біля дверей та одразу ж спитав:

– Здрастуйте! А це правда, що ви – відомий поет Сосюра?

– Хлопчику! Хіба тебе не навчали, що втручатися отак в бесіди дорослих людей геть неввічливо? – невдоволеним голосом спитала жінка. Однак хворобливо брезклий, на вигляд дуже втомлений чоловік зупинив її легеньким кивком голови, потім звернувся до хлопчика:

– Так, я справді поет Сосюра. А в чім річ?

– Володю! Не забувай про те, в якому стані ти зараз перебуваєш... – мовила жінка, за м'якістю тону намагаючись приховати обурення.

– Марійко, давай не будемо!.. – так само м'яко заперечив чоловік і знов звернувся до хлопчика: – Отже, давай-но кажи, чого тобі треба?

– Та я, власне... – Василько проковтнув грудку, що підступно застрягла в горлі, однак все ж наважився і мовив: – Я власне, вірші пишу і хотів би, щоб їх якийсь відомий поет почитав. А ми тут класом нещодавно...

– Навіть тут, в санаторії від цих юних обдарувань немає спокою! – не витримала жінка. – Вас, юних талантів, багато, а мій Володя – він один. Він унікальний, а ти, хлопчику... ти поки що невідомо хто і збоку бантик!..

– Марійко, я тебе прошу! – посміхнувся Сосюра. Однак тут знов заговорив хлопчик:

– Та, власне, я збирався показати свої вірші іншому поетові – товаришу Тичині. Нам... нашому класу, тобто до Києва екскурсію влаштували, ми з ним... з Тичиною спеціально зустрічалися. Та я йому не...

Василько несподівано замовк.

– Що ти «не»? Що там у вас сталося? Давай-но кажи вже, якщо почав, – наказав поет.

– Я товаришу Тичині не повірив.

– Не повірив?! – здивувався Сосюра і знов звернувся до дружини: – От бачиш, Марійко, Тичині цей молодий чоловік не повірив. А мені...

– Знаєте, коли наша екскурсійна група зустрілася з товаришем Тичиною, то він почав говорити, що треба любити Партію, любити Леніна, що ця любов допоможе митцеві стати на єдино можливий вірний творчий шлях. І щоб ми робили все, як він написав у вірші «Партія веде».

– А-а-а... хіба це аж такі погані поради?

Василько набурмосився, не надто люб'язно подивився спочатку на поета Сосюру, потім на його дружину, потім пробурмотів:

– Ні-ні, мабуть, товариш Тичина все вірно порадив. От тільки він робив це не щиро, от в чім річ...

– Ти чула, Марійко? – вигукнув у захваті поет. – Тичині він не повірив, тоді як мені, очевидно, навпаки довіряє. Хіба ж не так?

– Володю, ми цього хлопчика вперше в житті бачимо. Отямся!..

– У мене тут мама прибиральницею працює, я прийшов їй допомогти, щоб вона якнайшвидше закінчила і додому пішла. А звати мене Василем.

– Отакі справи, Марійко!.. – розплився в посмішці поет. А далі мовив до хлопчика: – Те, що Тичина не був щирим... Знаєш, Василю, він просто життям наляканий. Дуже наляканий, от і справляє подібне враження.

– А ти, Володю? – в голосі поетової дружини вперше прослизнули жорсткі нотки. – Хіба тебе життя милувало?

– А я, Марійко, життям не наляканий, я життям побитий. Разом із тобою. А тому давай-но зробимо наступне...

І після невеличкої паузи мовив:

– У мене тут із серцем негаразди. Настільки зле мені, що ось навіть Марійка наполягла на тому, щоб в «Кончу-Заспу» з'їздити. Ми прибули буквально щойно, лише пару годин тому. Сьогодні-завтра мені лікарів пройти треба, на оглядинах вони процедури розпишуть, я тут все розвідаю, обживуся трохи. Отож давай-но післязавтра ти мені принесеш свої вірші, щоб я вже спокійно міг їх переглянути. Ми зупинилися на цьому поверсі, третя кімната по лівому боку коридору. Після сніданку приходь. Зустрінемося, доки я на процедури збиратимусь. Згода?..

Ясна річ, Василько погодився. Тому сьогодні прихопив із собою два шкільні зошити, від початку й до кінця списані віршами. Однак щойно попрямував до вказаної кімнати, як був зупинений матір'ю:

– Не ходи туди, синку, не треба. Нема більше Володимира Миколайовича, помер він.

– Як це – помер?! – ошелешено закліпав очима хлопчик.

– Ну-у-у, як?.. Як люди помирають, отак і помер. Йому вночі з серцем зле стало, Марія Гаврилівна покликала на допомогу, але коли прибігли лікарі, було вже надто пізно. Отож його вже повезли до Києва, і дружина разом з ним поїхала, звісно ж. Там у них у номері тітка Фрося прибирається, не ходи туди, не заважай. Краще давай зі мною. Допоможеш прибирати – отож усе й позабудеш. За роботою, синку, багато чого позабути можна...

Остання порада міцно засіла Василькові в голову, й, допомагаючи матері наводити лад на відведених їй поверхах, хлопчик подумки намагався скласти вірш про «чарівну роботу». От тільки це був не звичайний славень вільній комуністичній праці, якими напхана під зав'язку їхня шкільна програма. У нього мав вийти важкий вірш про важкий монотонний фізичний труд, який допомагає забути про все на світі...

Й звичайно, цього вірша він збирався присвятити щойно померлому поетові Володимиру Миколайовичу Сосюрі.

Бібліотека ім. Аркадія Гайдара, Канів, 22 січня 1965 року

– Елло Никанорівно, я все прекрасно розумію... але де ж

справедливість?! Хіба таке може статися, щоб...

– Нічого жахливого, миленька, абсолютно нічого жахливого не сталося, – втішала її колишня вже директорка. – Трудове законодавство для всіх однакове, й якщо я досягла пенсійного віку, то нічого з тим не поробиш.

– Але ж особливо цінних працівників...

– Невже ж ти на повному серйозі вважаєш директорку провінційної бібліотеки аж таким цінним робітником, що її навіть замінити нема кому?

Ніна Панасівна не знайшлася з відповіддю. Між тим на директорському «корогазі» (господарка так і не навчилася називати електроплитку належним словом) старенький чайник вже почав незадоволено, але поки що стримано шарудіти, готуючись по мірі розігріву перейти до насвистування добре знайомої пісеньки. Тому кивнувши бібліотекарці, Елла Никанорівна дістала з полиці дві чашки, стареньку, з колись яскравими, а тепер майже затертими малюнками бляшану коробку із заваркою, дві чайні ложки та зайнялася безпосередніми приготуваннями до майбутнього чаювання, залишивши бібліотекарку на самоті з її думками.

А думки ці були геть невеселими, бо замість Елли Никанорівни Дзюбан, яку щойно відправили на заслужений відпочинок, новим директором Канівської бібліотеки імені Аркадія Гайдара несподівано для всього маленького, проте товариського бібліотечного колективу було призначено... Василя Панасовича Березу – сезонного екскурсовода Шевченківського музею!!! Годі й казати, призначення всіх шокувало, немов оберемок холодного пухнастого снігу, заради жарту засипаний за комір пальта.

Хоча... які ще жарти: все це сталося по-справжньому і всерйоз. Новому товаришеві директору ще тридцяти років не виповнилося, отож дізнавшись про призначення настільки юного «начальства», поза очі бібліотекарки називали його не на ім'я та по батькові, а ласкаво – «Васильком». Наскільки ж великим було їхнє здивування, коли одразу ж в день знайомства «Василько» не просто провів збори трудового колективу, але з непідробним ентузіазмом почав розсипати пригорщі свіжих та оригінальних ідей щодо майбутнього їхнього культурно-просвітницького закладу.

Насамперед виявилось, що «Василькові» мало бути звичайним директором. Таким директором, як щойно відправлена на пенсію Елла Никанорівна Дзюбан та всі інші керівники подібних закладів. Мабуть, враховуючи досвід на попередньому місці роботи, новопризначенець вирішив перетворити бібліотеку на... бібліотеку-музей імені А. П. Гайдара!!! Він вже марив тим, як з найвіддаленіших куточків усього Радянського Союзу до їхнього Канева з'їжджатимуться діти, підлітки та юнаки, жовтенята, піонери та комсомольці. Групами великими і малими, а також окремо. Як усіх цих відвідувачів водитимуть музеєм спеціально навчені діти-екскурсоводи...

Адже вислуховувати розповідь дорослого екскурсовода – це одне, тоді як діставати відомості про улюбленого письменника практично з вуст свого ж однолітка – це зовсім інше. Бо хоч би як прихильно дорослий ставився до неповнолітнього, проте між ними завжди існуватиме певна межа, остаточно стерти яку не вдасться через цілковито об'єктивні причини. Натомість дитина, підліток чи юнак у ролі екскурсовода сприйматиметься молодими відвідувачами як рівний – отже, побільшає довіра як до самого провідника, так і до його розповіді про письменника-героя експозиції.

Саме такого ґатунку ідеями «Василько» обсипав трудовий колектив з щедрістю пухнастої осінньої хмари, з якої сіється нескінченний дощик, дрібонький і несподівано холодний. Звісно, ідеї ці були ще занадто загальними, позбавленими конкретного змісту. Так би мовити – «сирими». А просторікування про натовпи школярів, які з'їжджатимуться до вбогого провінційного Канева звідусіль, декому нагадали сюжет відомого радянського сатиричного роману. І ось вже по завершенні зборів одна бібліотекарка тихенько шепотіла іншій на вушко:

– Жителі Києва, втомлені житловою кризою, кинуться до вашого чудового містечка. Республіканська столиця автоматично переходить до Канева. Сюди переїжджає уряд УРСР. Канів перейменовують на Нью-Київ, а Київ – на Старий Канів. Харків'яни скрегочуть зубами, але нічого не можуть вдіяти. Нью-Київ стає елегантним центром Радянського Союзу, а невдовзі й усього світу...

Мліючи від талановитого переспівування «Дванадцяти стільців» Ільфа та Петрова, друга бібліотекарка хихикала, прикриваючи рот

долонею. Натомість урочисто спроваджена на пенсію Елла Никанорівна, заваривши свіжого чайку, тільки рукою махнула:

– Е-е-ех, молоде та зелене! Це з нього попервах ентузіазм так і пре. А от коли посидить на керівній посаді два-три роки... якщо не два-три місяці, то й позабуде всі свої дурнуваті ідейки. Аякже, знаємо! Коли я була молодою, то й мені хотілося чогось новенького й незвичайного. Ще й як хотілося! А мрії... Овва, та я ще й не про таке мріяла – куди там цьому нинішньому!.. Але згодом все встало на свої місця. А зміни?.. Навіщо міняти те, що й без того працює непогано?! Отож нема чого переживати. Пошумить, погримить, по інстанціях потикається та й заспокоїться собі. Ось побачите!..

Справді, виявити слабкі місця ідей «Василька» при ближчому пильному розгляді було доволі легко. От взяти, наприклад, бібліотеку-музей імені А. П. Гайдара. Як можна в принципі схрестити бібліотеку з музеєм?! Ще буквально кілька років тому, коли всі радянські люди (аж до найвищого партійного керівництва включно!) чекали небачених див від «мічурінської агробіології», а ще більше – від «народного академіка» Трохима Денисовича Лисенка і його учнів, було аж надто легко повірити в перспективу будь-якого «схрещування». Але після торішньої відставки товариша Хрущова умонастрої в суспільстві кардинально змінилися, отож ідея щодо бібліотеки-музею викликала лише скептичну посмішку.

Якою буде провідна функція цього закладу: дітям книжки для прочитання видавати чи про життя і творчість письменника Гайдара розповідати?!

Хто буде важливішим: гіпотетичний дорослий «бібліотекар» або все ж таки гіпотетичний неповнолітній «екскурсовод-підліток»?! А якщо ці дві іпостасі поєднати в єдину, то як одна людина займатиметься двома принципово різними видами діяльності?!

Який буде штатний розклад нового культурного закладу і хто з чиновників у царині культури при здоровому глузді візьметься затвердити цей штатний розклад та інші необхідні документи?!

Як можна ставити на один щабель дорослу бібліотекарку та неповнолітню дитину, з якої навіть неможливо спитати як слід за виробничі показники, за дотримання трудової дисципліни і все таке інше?!

Як виглядатиме ця ідея з фінансової точки зору?! Неможливо уявити, що в «музейній» частині можна буде обійтися зовсім без дорослого персоналу. Але якщо уявити собі гіпотетичного «керівника музейного відділу», то... як може він бути керівником без підлеглих працівників?! Начальство мусить мати підлеглих за визначенням. Якщо ж екскурсії проводитимуть діти та підлітки, то офіційно оформити їх на роботу неможливо! Вони ж не працювати мусять (навіть юними екскурсоводами), а в школі навчатися...

І де їх готувати – екскурсоводів цих юних?! На яких курсах?! Хто складатиме й затверджуватиме навчальні плани для таких курсів?..

А як бути з коштами на прибудову музейного приміщення до бібліотечного?! Якщо розібратися, то тут не прибудовувати потрібно, а радше зводити бібліотеку-музей наново!.. І куди, в яке приміщення переводити наявну – стару бібліотеку з усіма її фондами?!

Запитання, запитання... самі лише запитання без жодних притомних відповідей. Отож не варто непокоїтися через затіяну «Васильком» метушню.

– Ти, миленька, ще неодноразово згадаєш ці мої слова, – запевняла Елла Никанорівна колишню вже підопічну, розбавляючи крутим окропом свіжу заварку, розплескану на дно чашок. Ніна Панасівна знала, що вона має рацію. Не може бути інакше, бо за сутулими плечима пенсіонерки відчувався неабиякий життєвий досвід, набутий в часи, значно жорсткіші від нинішніх.

І тим не менш невиразні побоювання не відступали. Хтозна, як там воно ще складеться... Злі язики жартували, що «народному академіку» Лисенку все ж таки вдалося схрестити біологію з марксизмом-ленінізмом, і принаймні деякий час цей «гібрид» жив... причому доволі-таки успішно. То де гарантія, що зусиллями товариша Берези посеред Канева рано чи пізно все ж таки не постане омріяна ним бібліотека-музей... Що станеться тоді?!

З точки зору Ніни Панасівни – абсолютно нічого доброго. Усе це нагадувало демонстраційний експеримент, який вона запам'ятала ще зі шкільних часів. Беруться два стрижні, – мідний та цинковий, – водний розчин якоїсь там солі й невеличка ліхтарна лампочка. Якщо одні кінчики стрижнів занурити до посудини з розчином, а до інших притиснути контакти лампочки, то вона почне світитися.

А чим це нагадувало сучасний Канів?! Тим, що поховані на дніпровській кручі неподалік один від одного Аркадій Гайдар і Тарас Шевченко видавалися їй схожими... саме на отакі стрижні! Справді, навряд чи можна відшукати двох настільки ж відмінних в усьому літераторів, як виходець із пролетарів, колишній червоний командир, а згодом друг всіх радянських дітлахів Гайдар і колишній кріпак-селянин та панський «козачок», а згодом академік живопису, «мужицький» поет-демократ і ворог царату Шевченко. Вони творили різними мовами, сповідували різні, часом діаметрально протилежні цінності – але поховані майже поруч.

А тепер колишній сезонний екскурсовод Шевченківського музею став директором бібліотеки, яку мріє перетворити на Гайдарівську бібліотеку-музей... Це те саме, що замкнути контактами лампочки два вільні кінці мідного і цинкового стрижнів. Щось мало «спалахнути» над Каневом... а може, й не тільки над їхнім містом, а над усією землею! От тільки що саме?..

Ніна Панасівна не знала. Невідомість завжди лякає, отож вона й непокоїлася. І заспокоїти її не міг навіть абсолютно впевнений тон Елли Никанорівни. Щось іще станеться в їхньому тихому провінційному Каневі. Щось дуже нехороше... але станеться!.. Причому неодмінно.

Будинок по вул. Набережно-Хрещатицька, № 11, Київ, вечір 4 вересня 1965 року

Їхню дружбу можна було назвати, щонайменше, дивакуватою. Тим не менш заприятелювали ці дві жіночки хоча й нещодавно, проте надійно.

Опасиста, завита на дрібонькі кучеряшки Віта була поштаркою за професією (точніше, за місцем роботи), а віднедавна стала по життю ще й матір'ю-одиначкою. Ні-ні, формально чоловік у неї був – штампувальник заводу «Ленінська кузня»^[7] Вацлав Менжик. Молоді люди збиралися жити довго і щасливо, разом отримали квартиру в новозбудованій «висотці» на Набережно-Хрещатицькій вулиці.

Однак коли позаторік, окрім старшого сина Любомира, в їхньому сімействі народився ще й молодший Мар'ян, батьки доволі швидко

відчули дефіцит коштів. Щоб подолати скруту, Вацлав загорівся ідеєю завербуватися на алмазну копальню кудись в Якутію, кинувши рідний завод.

Віту не цікавило, що таке кімберлітова трубка «Мир», де конкретно вона знаходиться та інші подробиці. Вона заперечувала загалом:

– Ну Вацику!.. Нормальні люди що завгодно готові віддати, аби лишень до Сибіру не потрапити, а ти туди сам прешся. Тобі там що, медом намазано?

– Вітусю, але ж в Якутії неабиякі гроші світять! – резонно заперечував чоловік. У відповідь вона лише скрушно зітхала.

Перший рік заробітків минув добре. Вацлав надсилав додому грошові перекази регулярно. Задоволена дружина обставила їхню двокімнатну квартиру новими, взятими в розстрочку румунськими меблями, придбала, знов-таки в розстрочку, і пральну машину, і транзисторний радіоприймач «Селга» (це вже без розстрочки), записалася в довжелезну чергу на телевізор «Рубін»^[8], який нібито ось-ось мав з'явитися в ЦУМі...

Як раптом у січні цього року Вацлав припинив надсилати листи і гроші. Лютий минув у напруженому чеканні. Коли ж Вацик не привітав любу Віту з Міжнародним жіночим днем (хоча ні за час залицянь, ані за сім років шлюбу ніколи не забував про «священну» дату 8 Березня), поштарка забила тривогу, написала до якутського селища Мирний купу листів, зверталася до міліції...

А наприкінці травня з Мирного до Києва повернувся товариш Вацлава, який повідомив, що той покинув алмазну копальню ще в січні, разом з п'ятьма іншими відчайдухами перевербувавшись на якусь нову роботу. На яку саме? Хтозна! Від тієї пропозиції відгонило явною авантюрою, отож на відміну від колишнього штампувальника, його товариш на гачок не потрапив. Натомість шестеро відчайдухів з Мирного виїхали – і більше ніхто про них нічого не чув. Сибір – край суворий, там все що завгодно може статися. І ніяка міліція не допоможе...

Що ж, у будь-якому разі життя тривало далі. Зробивши ревізію домогосподарства, Віта виявила, що на погашення розстрочок за меблі та «пралку» надісланих зниклим чоловіком грошей вистачить, хоча про телевізор краще не мріяти. А якщо деякі дрібнички, на кшталт «Селги» чи набору кришталевих келишків, здати до комісії, то при

ощадливому господарюванні вона з дітьми у всякому разі не бідуватиме. Шкода, що свекор і свекруха від неї відмежувалися, звинувачуючи у тому, що «довела їхнього Вацика до зникнення»... Але її власні батьки, в крайньому разі, з села завжди пару лантухів картоплі та чогось іще їстівного підкинуть.

Відтоді лишалась, по суті, єдина проблема: перебувати й надалі на чоловіковому прізвищі чи повернутися на дівоче – Чмут?! І якщо вертатися на дівоче, то як записати дітей – Чмутами або все ж таки Менжиками?.. Зрештою Віта вирішила зачекати свого Вацика ще років п'ять. Якщо за цей час волоцюга все ж раптом знайдеться, проблема відпаде сама собою, а якщо ні – то ні. Отож коли молодший Мар'ян у 1970 році піде до школи, вона все вирішить остаточно.

Так і жила поштарка з дітьми в багатоповерхівці на Набережно-Хрещатицькій. Проте хто міг заборонити молодій жінці мріяти про краще, більш витончене і красиве життя?! Ніхто не мав права забороняти... А мрії стають яскравішими, коли перед очима змінюють одна одну красиві картинки. Хтось із сусіднього будинку регулярно передплачував собі небачений дефіцит – журнал «Советский экран», починаючи з 1961 року. Отож час від часу Віта дозволяла собі притримати часопис на пару днів, перш ніж вкинути його до поштової скриньки.

Ця нібито безневинна звичка одного разу вилилася в скандал. Поштарка не помітила, що малий Мар'ян, приваблений великим портретом Барбари Рильської^[9] у № 1 часопису за 1965 рік, трохи пожмакав і надірвав сторінку з матеріалом «Продолжение знакомства». А не помітивши цього – як завжди вкинула журнал до потрібної поштової скриньки. Наступного ж дня на пошту прибігла розлючена мешканка флігеля по вулиці Набережно-Хрещатицькій, № 9 Ельвіра Макосій і влаштувала гучний скандал з вимогою розібратися, хто ще читає «Советский экран» без її відома. Віта довго вибачалася, аж доки не вимовила наступне:

– Ну, пробачте вже мого Мар'янчика! Ну, сподобалась йому співачка й акторка – і що тут такого?! Він ще маленький, геть нічого не розуміє... До речі, це польська співачка, а мій Вацик – батько Мар'янчика теж поляк!..

Збудження власниці журналу вмить випарувалося невідомо куди. Жінки розговорилися. Віта розповіла про себе, Ельвіра ж повідала, що

є студенткою Інституту іноземних мов^[10] і вивчає саме слов'янську філологію – зокрема, польську. Наприкінці бесіди дозволила поштарці приходити до себе в гості, щоб без зайвих проблем почитати «Советский экран».

Отак і розпочалася їхня дружба. Природно, після загадкового зникнення Вацлава Менжика на сибірських просторах Віта з Ельвірою зблизилися ще тісніше. Оскільки майбутня спеціалістка зі слов'янської філології відвідувала різні цікаві місця, куди пересічна поштарка навіть не мріяла потрапити, то у новоявлених подружок стали звичкою посиденьки на Вітиній кухні: все ж таки побутові умови в новенькій багатоповерхівці були значно кращими, ніж у напівзруйнованому дворовому флігельочку...

Сьогодні була субота, отож Ельвіра якимсь дивом зуміла прорватися на прем'єрний показ «Тіней забутих предків» режисера Параджанова в один з найкращих київських кінотеатрів – в «Україну». Сеанс мав розпочатися о 20:00, плюс зустріч творчої групи з глядачами... Отже, очікувати Ельвіру раніше 23:00 було не варто. Тим не менш Віта чекала на юну подругу з нетерпінням, бо студентка обіцяла розповісти про дійство сьогодні ж.

З'явилася вона майже опівночі, коли не тільки молодший Мар'янчик, але і старший Любомир вже спали. При цьому кидалося в очі, що вона явно налякана чимось невідомим. Дуже-дуже налякана...

– Ну як?! – кинулася до неї поштарка, однак Ельвіра мовила тихо:

– Зроби мені каву, бо для початку я маю отямитися.

– Елю, що сталося?..

– Зроби каву, будь ласка, – повторила студентка.

– У мене тільки розчинний кавовий напій. Цикорій, маю на увазі...

– Нічого, зроби цикорій. Тільки з молоком.

І вже коли хвилин через десять подруги пили цикорну «каву» зі старих пошарпаних філіжанок (бо після зникнення чоловіка Віта здала новенький кавовий сервіз до комісiонки), Ельвіра розповіла наступне. Як і було заплановано, перед прем'єрним сеансом розпочалася зустріч творчої групи кінофільму «Тіні забутих предків» з глядачами. Все відбувалося тихо-мирно, як раптом на сцену піднявся скандально відомий літературний критик Іван Дзюба, який почав викрикувати, що зараз, мовляв, повторюється 1937 рік, що від Києва до Львова влада масово арештовує українську інтелігенцію й національно свідому

молодь, що це ганьба й несправедливість, що не можна мовчати, а необхідно заявити протест на повен голос. І все таке інше.

Але на тому не окошилося: якийсь невідомий^[11] із глядацької зали закликав усіх присутніх піднятися зі своїх місць на знак протесту проти політрепресій. Добре, що у літературного хулігана Дзюби вирвали мікрофон та увімкнули гучну музику, щоб остаточно заглушити його вигуки.

– Можеш уявити, в якому настрої я переглядала стрічку! – Ельвіра була змушена поставити напівпорожню філіжанку на стіл, бо її руки дрібно трусилися. – Подейкують, Параджанову потроху закидають буржуазний націоналізм, а тут ще таке... Та я весь час очікувала, що всіх глядачів почнуть перевіряти співробітники КДБ!..

– А й справді могли б, – погодилася поштарка.

– Та звісно ж!!! Бо коли ми розходилися по завершенні сеансу, кінотеатр був щільно оточений міліцією. Уявляєш мій стан?!

– Бідолашна...

– І навіть цього всього націоналюгам було замало! Бо коли перегляд скінчився й увімкнули світло, хтось^[12] знову скрикнув: «Де правда?! Чому не дають говорити правду?! Неподобство!!!»

– Та хто тобі не дає говорити правду?! – обурилася Віта. – Сиди собі на кухні й говори, що хочеш! І ніхто тебе за це і пальцем не зачепить.

– Так і я ж про те саме! – підхопила Ельвіра. – Як ти хочеш, то говори хоч на кухні, хоч де, але ж головне в тому, щоб людей на небезпеку не наражати, хіба ні?! Бо ми зібралися кіно подивитись, а ці троє на чолі зі скандалістом Дзюбою тут як здрасьте – зі своєю політикою пхаються, нас усіх підставляють... Ну от як це можна назвати?!

– А знаєш що, подруго, давай-но я ще нам цикорію заварю, – запропонувала поштарка. – Це напій, це не кава, від напою на ніч жодної шкоди для серця не буде.

– Давай-но завари, справді, – погодилася студентка. – Можливо, я тоді заспокоюсь і нарешті розповім тобі про стрічку. Бо вона на те заслуговує...

Будинок по вул. Хорива, № 2, Київ, вечір

17 вересня 1965 року

Коли з-за стінки долинули особливо потужні лайливі вигуки, бідолашна канарка явно перелякалася. Припинивши насвистувати свою звичайну пісеньку, пташка повернула гострого дзьобика в бік займаної сусідами кімнати і завмерла на центральній поперечній жердинці клітки.

– Циря! Ти ж моя хороша... Не хвирюйся, будь раска, то вони між собою сваряться, оскільки Самсон Данирович знов до коханки збирається, Агата ж заперечує й намагається впринутити на батькову совість. Зрозуміро тобі?..

Схилившись над кліткою канарки, Клара Мусіївна намагалася таким чином заспокоїти свою улюбленицю. Канарка і справді пошвавішала, з центральної поперечної перескочила на бічну діагональну жердинку і трохи схиливши голівку на бік, невідривно дивилася на господарку крихітним чорним, схожим на маленьку бусинку оком.

– Зерняток хочеш, моя хороша? Зерняточок... Гаразд, Циречко, гаразд, зачекай трішечки, зараз підсипрю тобі проса. А ще ябручко поїж, ябручки дря нашої Циречки дуже корисні... Отак, отак, розумничка ти моя!..

Сварка у сусідів за стінкою поступово вщухла. Отож поклювавши запропоноване частування, канарка заспівала знов. Що ж до Клари Мусіївни, то вона умиростворено завмерла на краєчку ліжка, як завжди на дозвіллі розмірковуючи на улюблену тему.

Адже сьогодні була не просто звичайна п'ятниця, нічим особливим не прикметна з-поміж інших п'ятниць протягом року. Одного разу вона навмисно уточнювала в розташованому неподалік Флорівському монастирі, що 17 вересня є днем пам'яті пророка Мойсея – того самого, який вивів єврейський народ з єгипетського рабства. А вона ж по батькові Мусіївна!..

Більш того, колись давно по війні її покійний нині тато зробив невеличкий шахер-махер у паспортному столі, завдяки якому з власне Мойсея Гершелевич перетворився на Мусія Григоровича, а родові прізвище Гебель^[13] виправив на Габель^[14]. А це, як новоспечений Мусій Григорович полюбляв пояснювати всім і кожному – прізвище дворянське, шляхетське. Чи то німецьке, чи польське, чи навіть

французьке – не надто суттєво. Головне, що у «п'ятій графі»^[15] його паспорта відтоді красувалося гордовите «росіянин». Цим пишався і сам власник паспорта, і його дружина – уроджена Фріда Зерахіївна Плятт, яка синхронно з чоловіком стала Фредерікою Захарівною Пляттер^[16]. Теж, ясна річ, росіянкою. І єдиній дочці вони наввипередки втовкмачували премудрощі нового стилю життя.

– Ти, Кларочко, мусиш зрозуміти, що внаслідок останньої війни, найжахливішої з усіх воєн, що відбувалися будь-коли, світ неповоротно змінився, – авторитетним тоном заявляв батько. – І хоча говорити про це вголос не варто, однак і наш Радянський Союз насправді змінився також. В армії погони й генеральські лампаси повернули, деякі церкви знов повідкривали... Та колись про щось подібне навіть подумати було лячно!

– Так-так, і практично те ж саме сталося з дворянством: хоч як жорстоко винищували дворян до війни, але ж подивись от хоч би на Олексія Толстого: неперевершений літературний класик, тричі сталінський лавреат! – вторила йому матір. – Ні-ні, особливо тепер, після війни шляхетних людей заповідали, а далі поважатимуть ще більше. Отож повір нам, донечко: хоч як важко тепер навіть простого нареченого розшукати, та для тебе рано чи пізно знайдеться свій «червоний граф», з яким ти житимеш довго і щасливо. Можливо, навіть десь за кордоном – але можна і тут, у нас. Аби лише щасливо, заможнo і довго.

Клара була довгоочікуваною пізньою дитиною. Вона повною мірою відчувала ніжність, з якою ставилися до неї престарілі батьки, а тому вірила їм беззастережно. Та й який їм сенс вводити в оману єдину донечку?! Жодного!.. Отже, все обіцяне могло бути правдою, тільки правдою і ще раз правдою. Святою непорушною правдою. Без варіантів.

І вона чекала на чудесну появу обіцяного батьками шляхетного нареченого. Чекала багато років. Раділа батьковій мудрості й далекоглядності: ще б пак, дуже вчасно прикинувшись обрусілими німцями – нащадками родів Габелів і Пляттерів, вони жодним чином не постраждали під час кампанії боротьби з безрідними космополітами і процесу ЄАК, та й всенародна ненависть до «лікарів-отруювачів» на них не позначилася. Хіба ж могло щось піти не так надалі?! Звісно ж, не могло...

Утім, рік спливав за роком, а довгоочікуваний наречений з'являтися не поспішав. Престарілі батьки померли, з відомчої квартири, колись виділеної татові, Клару Мусіївну відселили у восьмиметрову кімнатку на Старому Подолі. Хоча були в цьому і свої плюси: по-перше, діставатися до поліграфічного комбінату, в палітурному цеху якого вона працювала, було доволі зручно, по-друге, до Андріївського узвозу звідси загалом рукою подати. А це було дуже добре, оскільки саме там відбувалися час від часу зібрання неформального товариства місцевої шляхти.

Ну-у-у, точніше, не те щоб товариства... і тим паче не Дворянського зібрання, як воно іменувалося за часів царату. Боронь боже! Це було просто щось на кшталт «клубу за інтересами», де ніхто не мав жодного офіційно закріпленого статусу – просто всі знали всіх в обличчя й неодноразово вислухали історію багатівікового шляхетства кожного з членів...

Точніше, членкинь-дворяночок: адже збори відвідували чомусь лише перезрілі дівчата – такі ж шукачки руки і серця довгоочікуваного «принца», як і Клара Мусіївна та її найкраща подруга «Ріря». Жодна шляхтянка не вирізнялася з-поміж інших красою чи інтелектом, зате у кожної був якийсь хатній улюбленець: породиста кішечка, песик з підтвердженням родоводом чи на крайній випадок пташка. Отож і маскувалися вони під «товариство любителів хатніх тварин». Саме під впливом найкращої «клубної» подруги Клара Мусіївна врешті-решт вирішила обзавестися канаркою, й відтоді яскраво-жовта «Циря» скрашувала заливистими трелями процес впертого очікування шляхетного нареченого.

А сусіди?! А що з них, вбогих, візьмеш!.. Нехай собі сваряться досхочу – для їхнього рівня недорозвитку це дуже навіть припустимо. Нехай майже шістдесятирічний Самсон Данилович навідується до коханки, а його дочка Агата вчитує батька за непристойну поведінку, нехай вони там, за стінкою, навіть повбивають одне одного – можливо, Клара Мусіївна тоді матиме шанс переїхати з нинішньої восьмиметрової кімнатки в значно більшу – наприклад, в дванадцятиметрову, яку зараз займає цей престарілий «герой-коханець», якому сивина в бороду, а біс у ребро.

Отож нехай собі сваряться-чубляться! Якщо на відміну від Мойсея Гершелевича Гебеля, у Самсона Даниловича Литвака забракло

кмітливості переписатися з єврейської національності в якусь іншу, більш пристойну – туди йому разом з нащадками і дорога.

А якщо ліньки було шахер-махер у паспортному столі влаштувати... Ну, тоді можна було повестися і простіше – наприклад, як її найкраща подруга «Ріря»: просто повідомити в «клубі за інтересами», що насправді вона зовсім ніяка не Ліля Фішелевна Димарська, але уроджена Лілія Францовна Демаре. А Демаре – це французькі дворяни де Маре. Зовсім як знаменитий актор Жан Маре... Безперечно, так воно і є! «Ріря» навіть стверджувала, що в їхньому роду були знамениті французькі письменники^[17], отак!..

Отже, годі й сумніватися, що і Лілія Францовна Демаре, і Клара Мусіївна Габель таки дочекаються жаданих наречених-шляхтичів. Рано чи пізно – але дочекаються. Звісно, краще б це сталося якнайшвидше, але... заради такої високої мети, як продовження шляхетних родоводів, можна і потерпіти. А поки що... поки що...

– Ну що, Циречко, сподобарися тобі зернятка? Сподобарися, ой, до чого ж сподобарися, я бачу, бачу, моє ти зоротаве сонечко!..

Канарка заливалася трелями, вдячно дивлячись на господарку крихітними чорними бусинками очей.

Вул. Правди^[18], Рівне, початок жовтня 1965 року

– Микито...

Зробивши вигляд, нібито він нічого не чує, хлопець навіть не озирнувся і продовжував прямувати вулицею.

– Агов, Микито!

Ну що ж це таке?! Невже аж настільки важко зрозуміти просту річ: якщо когось кличуть, а він не озирається – то це відбувається через небажання розмовляти з тим, хто кличе! Здавалось би, все просто...

– Микито, та стривай же ти!!!

Ото причепився... Впертий. Цікаво, хто це? Здається, Ромчик... або не Ромчик?! Тоді Вілька?.. Борька?.. Максимко?.. Хоча він навчався тут вже понад місяць, проте й досі не навчився розрізняти голоси однокласників наосліп – не дивлячись на того, хто гукає. Отже?..

Микита озирнувся й мовив одночасно:

– Ну, і чого ж тобі треба?

– Та так, поговорити хотілося.

«Не так, а за гроші!» – спробував віджартуватися Микита, проте замість цього промимрив невиразно:

– Ото навіщо всі ці розмови? Знаю я вас... тих, хто з розмовами лізе...

– Чого-чого? – перепитав Вілька.

Зрозумівши, що він ледь не ляпнув зайвого, хлопець мовив тепер уже розсудливіше:

– Послухай-но, я додому йду. От чого ти до мене причепився, га? У тебе свій дім є, тож давай, тупай-тупай туди, а мене навіщо чіпати...

Озирнувши Вільку з голови до ніг, переконався, що той розгублено кліпає очима, роззявивши рота від подиву, тому додав:

– Отак от, не займай мене! І передай іншому, щоб не займав.

– Іншому?..

– Ну так, третьому, якому наказано спостерігати за мною.

– Чого-чого?! – у Вільки очі на лоба полізли від подиву.

– Шпигувати за мною не треба, от чого! Так і передай цьому... третьому.

– Якому ще третьому?! Ти про що це?..

«Це ж треба, щоб отак майстерно прикидатися! – мимоволі здивувався Микита. – Чи... А раптом Вілька не вдає подиву?! А раптом це серйозно...»

– Ну гаразд, переконав. Давай-но поговоримо, якщо хочеш, – нарешті погодився він і додав: – Тільки додому я тебе не поведу, май на увазі.

– Чому?

– Бо додому я запрошую тільки друзів.

– Ну, то давай товаришувати, якщо вже на те пішло! – одразу ж пожвавішав Вілька, проте Микита поквапився осадити його:

– Е-е-е, ні, не так щоб одразу. Ми з тобою поговоримо для початку, як ти й хотів. Тільки от куди підемо?

– А давай-но на річку!

– На річку?

– Еге ж! Тут до Усті^[19] квартали чотири, не більше.

– Та знаю, знаю, як мені того не знати... Ну що ж, ходімо, – погодився Микита, хоча й жив на початку вулиці Правди, а не в кінці біля набережної. Втім, якщо Вілька і справді є приставленим до нього нишпоркою, то краще йому не знати, де саме мешкає сімейство Горбачів. Чим довше він не зможе носити записочки батькам Микити, тим спокійнішим лишатиметься його життя. Все просто і без жодних образ! Отож нехай вирішить, що Горбачі мешкають або по вулиці Правди неподалік її перетину з Прибережною^[20], або ж на самій Прибережній.

– Чого посміхаєшся?

– Я посміхаюсь? – Микита здивовано позирнув на хитрого нишпорку.

– Ти, ти, авжеж.

– І не думав навіть, – знизав плечима хлопчина. І негайно ж напустив на обличчя якомога серйозніший вираз, бо настільки необережно демонструвати торжество не годилося. Те, що він розкусив усі підленькі наміри цього Вільки – це ще півсправи... Головне почнеться ось-ось зараз, щойно вони дійдуть до мосту через Устю. Зараз почнеться, зараз...

– Ну, і що ти там торочив про шпигунство?

Річкова вода повільно пливла під ногами хлопців, які стояли на мосту, спершись на бильця, й дивилися на вкриту легенькими дрібонькими брижками водну поверхню, а не один на одного.

– Послухай-но, Вілько, чому це ти мене першим запитуєш? Я тебе не чіпав, це ти до мене навіщось причепився, немов той реп'ях. Отож і поясни мені першим, чому наша класна керівниця тебе підіслала, а не сама мені все пояснила як слід? Невже ж Тереза Юзефівна боїться?

– Микито, ти це про що?!

І стільки непідробного подиву прозвучало цього разу в запитанні Вільки, що він майже повірив у щирість однокласника... Майже – саме так! Бо в останній момент все ж таки схаменувся й мовив розчаровано:

– Отже, ти також зображуєш тут мені подив... Отже, боїшся сказати правду так само, як і наша класна керівниця... Отже, ти таке ж саме сцикло, як і вона!.. Ех, Вілько, Вілько, не думав я, що ти такий боягуз. Бо наша Тереза Юзефівна хоча й доросла, але все ж таки жінка, їй можна і здрейфити. А от якщо ти засцяв!.. Не очікував від тебе такого, ніяк не очікував.

– Микито!..

– Га?..

– Ти про що?!

– Про те саме.

– Та ми нібито про різне говоримо, а не про одне і те саме!.. – Вілька дуже натурально сплеснув руками, але негайно ж запитав: – Послухай-но... А може, ми і справді про різні речі говоримо, га?..

– Так, годі! Набридло це все мені, чесне слово, – скрушно зітхнув Микита. – Давай тоді так... Якщо ти засцяв настільки, що не можеш мені пояснити все відверто, тоді пояснюватиму я. Гаразд?

– Ну, гаразд.

– Добре. Отож коли наша Тереза Юзефівна дізналася, що в її класі вчитиметься новенький, то й зрозуміла, що всю систему «трійок» доведеться перекроїти по-новому.

– А-а-а...

Утім, оскільки запитання буквально повисло у Вільки на кінчику язика, Микита поквапився випередити однокласника:

– Стривай, давай-но я розкажу усе, якщо ти вже засцяв, а потім ти мене виправиш, якщо я десь помилуюся. Гаразд?

Хлопчина мовчки кивнув, і Микита продовжив:

– Отже, училка переробила всю систему «трійок» нашого класу з таким розрахунком, щоб я туди вписався. Тепер ти входиш до моєї «трійки», але замість того, щоб повідомити мені про все, класна доручила зробити це тобі. Отож скажи нарешті: наша «трійка» – хто ще до неї входить?! Ти, я – це вже зрозуміло, бо надто очевидно. А третій хто?

– Так... Давай-но по порядку, – мотнув головою Вілька. – Отже, з якогось дива ти впевнений, нібито весь наш клас розбитий на якісь там «трійки» і що це розбивання здійснює класна керівниця, це так?

– Так.

– А навіщо все це, можеш пояснити нарешті?!

– Ну-у-у... як тобто, навіщо?! Щоб усередині кожної «трійки» учні слідкували один за одним і про все вивідане складали рапорти вчительці, нашій класній керівниці – от для чого.

– Що-о-о-о?! Ти з дуба впав і головою вдарився, чи що?..

– Ти, Вілько, знаєш що... Ти того, слова добирай... – почав Микита, проте однокласник раптом перервав його здивованим вигуком:

– А нумо стривай!!! Я здогадався: таке відбувалося у тій школі, звідки ти до нас прийшов, – чи не так?!

– Так, так, – погодився Микита, – а тут у вас хіба інші порядки?

– Жартуєш!..

– Зовсім ні.

– Ти серйозно?!

– А-а-а...

Однак, окрім цього беззмістовного «акання», Микита так і не зміг сказати нічого путящого. Йому ж навіть на думку не спадало, що в тому класі, де він провчився вже понад місяць, можуть бути встановлені не звичні для нього «драконівські» порядки, а якісь інші – більш людяні...

– Послухай-но, Микито... Ти звідки до нас прийшов?

– Я раніше у Білій Криниці^[21] жив, там у мене дідусь із бабусею, вони в радгоспі «Рівненському» працюють.

– А чому не з батьками?

– Бо тато у мене в Сибіру був... відбував... – трохи скрививши губи, відповів хлопчина, – мама слідом за татом поїхала, але мене вирішила із собою не брати. Бо в Сибіру ж холодно і щоб їсти, то не

дуже... Тобто значно гірше, ніж тут. Це по війні люди голодували, але згодом усе налагодилося. У Білій Криниці раніше – ще до радгоспу теперішнього – був колгосп імені товариша Маленкова, то вже тоді стало добре, а тепер... Ну, отож і віддали мене дідові й бабусі на виховання.

– І в тамтешній школі у вас був такий порядок?..

– А там вчитель прямо сказав: нема у мене часу, щоб вас, лобуряків, виховувати – у мене город, мені їсти хочеться. Отож я вас на «трійки» розіб'ю, станете один за одним шпигувати й мені рапорти складати, а я рапортчики ті ваші щовечора читатиму. А коли накажу, то розноситимете по домівках записочки від мене батькам своїх товаришів. Це краще й надійніше, ніж записи в щоденнику робити.

– І ти писав... як ти кажеш, «рапортчики»? І записочки по домівках товаришів своїх розносив?

– Авжеж писав. І записочки розносив також. І на мене хлопці писали – ті, яких Гаврило Мартинович зі мною в одну «трійку» призначив.

– Гаврило Мартинович – це ваш тамтешній вчитель?

– З Білої Криниці, так. Він так і казав: вас, лобуряків, грамоти тільки задля того навчити треба, щоб ви рапортчики по начальству один на одного строчити навчилися. І ще казав, що якщо ми хочемо бути хоч би трішечки схожими на товариша Кузнєцова^[22], то мусимо з чогось починати. І що найкраще починати з рапортчикок, бо вони привчають до спостережливості й дисципліни, а також тренують вміння викладати думки на папері.

– А не писати доноси ти не пробував?

– А я що, хіба на дурня схожий? – посміхнувся Микита зневажливо. – Того, хто рапортчики писати відмовлявся, Гаврило Мартинович на другий рік залишав, а за це...

– Я розумію, – поквапився вставити Вілька, проте Микита несподівано розлютився і мовив крізь зчіплені зуби:

– А якщо розумієш, то якого дідька мене розпитуєш?! Просто скажи: отакі справи, наша класна керівниця призначила мене за тобою стежити, а ти стежитимеш за мною. Третій такий-то. І все встане на свої місця. Нумо, з чого б оце kota тягнути за хвоста?! Кажи...

– Ні, – мовив Вілька абсолютно серйозним тоном, – не треба за мною стежити, не треба ніякі «рапортчики» вчительці писати. Й на

тебе ніхто нічого не писатиме. І не думай навіть.

– Еге ж, так я тобі й повірив! Знайшов дурника, – крива посмішка не сходила з обличчя Микити. – Мій тато в Сибіру щойно «десятку» відмотав, я у вашій школі новенький. І щоб при цьому за мною ніхто не нишпорив?! Не вірю. Комусь іншому це розкажуй, тільки не мені.

– І тим не менш, ніхто за тобою стежити не збирається, – стояв на своєму однокласник.

– Ага, ага... От я тобі повірю, а потім за «недоносительство» і «відмову в допомозі класній керівниці у виховній роботі» мене на другий рік залишать.

– Не кажи дурниць...

– Та пішов ти! – не витримавши, раптом скрикнув Микита, підхопив притулений до огорожі мосту ранець зі шкільним причандаллям і попрямував назад – туди, звідки школярі прийшли на набережну.

– Микитко, агов! Не роби дурниць. Я тобі не брешу. Якщо хочеш, спитай сам нашу класну керівницю, й вона тобі підтвердить, що...

Проте хлопчина не збирався вислуховувати знов жалюгідну Вільчину брехню. Тому озирнувшись на ходу, він кинув через плече:

– Назвеш третього з нашої «трійки», тоді й поговоримо.

І прискорив кроки.

1966. Камінь обіцянки

Трикотажна фабрика «Киянка», вул. Васильківська, № 30, Київ, 20 квітня 1966 року

Дивна ситуація склалася: не якийсь там пересічний громадянин, яких повно скрізь і всюди, а сам Космонавт № 1 стояв перед натовпом вільних від роботи працівниць в очікуванні запитань з їхнього боку. Стояв і аж виблискував щирою, знаменитою на весь світ «гагарінською» усмішкою. А працівниці трикотажної фабрики, зніяковівши, не знали, про що запитувати такого знаменитого чоловіка!..

– Ну, то що ж мені вам сказати, товариші трикотажниці... Прекрасні костюми для нас, для радянських космонавтів ви робите! За що вам велика подяка від усіх нас, хто в костюмах цих працює.

Зрозумівши, що пауза затягується понад всяку розумну міру, Гагарін заговорив першим. І цим врятував ситуацію.

– О-о-ой, та невже?.. Дуже приємно!.. Та як же ж для вас не постаратися, коли ви там!.. – загомоніли працівниці врізнобій. А одна з

них, раптом набравшись сміливості, запитала:

– Мабуть, там, у Космосі, холодно, так?

Насправді її цікавило зовсім інше. Проте напередодні товариш парторг фабрики суворо застеріг від «різних дурниць» і вияву «бабських інтересів». Адже Космонавт № 1 належить усьому радянському народові!.. І додав суворо: «Отож щоб ніяка мені дурепа не спитала раптом, одружений товариш Гагарін^[23] чи ні? Краще про природу і погоду спитайте, про те, подобається йому місто чи ні. Щоб усе мені пройшло гладенько!»

Ослухатися парторга – собі ж дорожче... Довелось запитувати про погоду і природу. Космічну...

– Температура в Космосі мінус двісті сімдесят три градуси чи близька до того, – не моргнувши оком, відповів Гагарін.

– Ого, до чого ж холодно! А хіба ж стільки буває?! – здивувалися трикотажниці. А та, яка запитала першою, поцікавилася:

– А якщо раптом мінус двісті сімдесят чотири?

– От цього вже бути не може, – м'яко заперечив високий гість, – бо це вже нижче абсолютного нуля, який на те й абсолютний... Однак не переживайте, чудові костюми, виготовлені на вашій фабриці, зігріють нас навіть при мінус двісті сімдесяти трьох градусах. Це не проблема.

Працівниці почали здивовано презиратися між собою. Й лише зрозумівши, що Космонавт № 1 жартує, розсміялися та дружно зааплодували. Гість же сявав знаменитою посмішкою на всі боки.

– Ну гаразд, товариші трикотажниці, нам далі треба... – почав директор фабрики, проте рішуча працівниця все ж таки наважилася:

– Товаришу Гагарін, а можна вас спитати про дещо особисте?

– Товаришко Заремба, я ж попереджав!.. – парторг фабрики з перекошеним люттю обличчям подався вперед, однак дозвіл високого гостя випередив його порив:

– А чого ж, запитуйте!

– Товаришу Гагарін, тут таке діло... У мене подруга сьогодні вранці сина народила, її чоловіка Олексієм звать.

Від таких слів навіть високий гість трохи розгубився:

– Ну-у-у, звісно... я вітаю вашу подругу...

– Не в тім річ. Подруга просила дізнатися, чи можуть вони сина назвати на вашу честь Юрієм? Бо тоді він буде вашим повним тезкою – теж Юрієм Олексійовичем. Можна ж, так?..

Парторг фабрики почервонів немов варений рак, директор фабрики кинув на нього вбивчий погляд. Проте натовп трикотажниць розсміявся настільки щиро, що на реакцію начальства ніхто не звернув особливої уваги.

– Авжеж, нехай називають. Я буду щасливий, знаючи, що відтепер у вас в Києві житиме мій повний тезка – теж Юрій Олексійович!..

Закінчення фрази Космонавта № 1 потонуло в дружному бурхливому плесканні долоней трикотажниць. Що ж до фабричного керівництва, то вони поспішили потягнути високого гостя в бік східців, що вели нагору – до директорської приймальні. Подалі від гріха... і нових незручних запитань.

Ташкент, 25 квітня 1966 року

Сталося це років десять тому. Він тільки-но полишив дитбудинок, який щиро вважав рідним домом. За розподілом йому випало бути помічником лісничого, однак його не взяли. Він і досі пам'ятав, як головний лісничий Малинського лісгоспу обурено горлав на начальника відділу кадрів:

– Та ви знущатися з мене надумали, чи як?! От скажіть, будьте ласкаві, навіщо мені в лісі отакий красунчик з обличчям кіноактора з «Мосфільму» або я вже не знаю звідки?! Ведмедів взимку посеред сплячки лякати, чи що?..

– Та годі вже вам, Іване Федоровичу, обурюватися! Вас теж зрозуміти важко: то давайте будь-кого, а як знайшли нарешті – зовнішність, бачте, не підходить, – не дуже впевнено відбивався кадровик. – Не хлопак, а красень. То хіба лісничі не можуть бути красивими?! Це КЗпП^[24] забороняє?

– Якщо такий красунчик, то нехай іншу роботу шукає, – роздратовано пробуркотав Іван Федорович. – Природжений лісничий має особливим станом душі вирізнятися, а мармизка – це для баришень, а не для лісу.

– Та пожалій ти хлопця, у якого дитбудинок за плечима! Як не візьмемо його за розподілом, то він навряд чи роботу швидко знайде. То що йому робити – на вулицю йти, в банду до кримінальників?..

– Ну-у-у, так вже одразу в банду... Нехай на якесь ударне комуністичне будівництво їде, але тільки не до мене. Не візьму його, все, крапка!

Упіймавши облизня в Малинському лісгоспі, вкінці засмучений Леонід наважився на відчайдушний крок. Зрештою, ця жінка його із сестрою Любою на світ народила, хоч потім і здала обох до сиротинця...

Назад до Мотовилівки дістався вже затемно. На відчайдушний стукіт у двері ніхто не відчиняв. Леонід вже збирався піти геть, як раптом з-за дверей пролунав огидний рипучий голос:

– А що це за придурошний там у двері гамселить?! Кого це чорти принесли на ніч гляючи?

Юнак розгубився від несподіванки і відповів, заїкаючись:

– Мені... Мені Софія Юріївна потрібна...

– Ти б наступного разу головою у двері, головою!.. Нащо тобі вона, га?..

– Я її син, Леонід Гайдамака. Вірніше, Голомозий. Вона мене як Гайдамаку до сиротинця здала, а насправді я...

Проте рипучий голос зробився ще злішим:

– Не знаємо ми ніяких Гайдамаків, та й Софійки вдома немає вже як цілий тиждень, мабуть що.

– А коли вона додому повернеться?

– А біс її знає! А ти йди звідси, чоловіче, йди геть! Немає ніяких синів у Софійки й не було ніколи!

– Як же нема, коли я... Та ось же моє свідоцтво про народження! Щоправда, відшукали його зовсім нещодавно, але ж там написано, що я – син Софії Юріївни Голомозої...

Однак володарка огидного рипучого голосу не здавалася:

– Пішов геть, окаянний!!! А як добром не підеш, то собаку спущу!!!

Раптом з-під паркану пролунало загрозливе гарчання...

Тоді Леонід кинувся геть, не розбираючи дороги. Прибігши на залізничну станцію, не знав, чи то під поїзд кинутися, чи вскочити на повному ході в останній вагон товарного потяга – тільки б забратися подалі від цього клятого місця, де матері зрікаються власних дітей! Юнак стояв на краю платформи, а по оксамитово-синьому нічному небу сповзав до обрію диск надзвичайно великого криваво-червоного місяця. І в той момент Леонідові здавалося, що нічне світило, яке набуло сьогодні настільки незвичного вигляду, тягне за собою його нікчемне життя...

Та ніч немовби підбила незримий підсумок під усім його минулим життям. Попереду було щось незвідане... але живе. Під потяг юнак не кинувся – просто взяв та й поїхав до Ташкента.

– Тату, татусю, а що це за спалахи? – пролунав голос Валерки. Відірвавши погляд від величезного багряного сонячного диску, який повільно зникав за обрієм, Леонід виринув зі спогадів у реальність і з ніжністю поглянув на сина. Малюкові лише три рочки, а він вже так грамотно розмовляє, такий допитливий і розумний!.. Пощастило йому

і з дружиною: Гелі лише тридцять, а вона вже завідує відділенням міськклікарні.

– Таточку, то що це таке? – наполегливо повторив синочок.

– Не бачу я ніяких спалахів, Валерко, тож і сказати нічого не можу, – знизав плечима він.

– Так он же ж вони!.. Он спалахнуло знов!..

Синочок тикав малесеньким пальчиком у малинове світіння на півночі. Леонід не знав, що відповісти, а малий все не вгамовувався:

– Що це?

– Зірниця. У нас навіть така гра піонерська була, під час неї ми багаття палили, а потім на вугликах картоплю пекли.

– Ні, тату, це не зірниця. Зірниці восени бувають, а зараз весна.

Леонід почухав потилицю і подумав: «Дивина, та й годі! Валерка ондо навіть пори року знає, натомість я в його віці навіть прізвища свого не міг згадати, тому замість Голомозого мене Гайдамакою записали».

– Валерко, синку, а може, ти додому підеш, мамі перепічки віднесеш? А я тим часом у магазин по консервовані помідори сходжу... Хочеш?

Син радісно застрибав навколо батька.

– Звісно, хочу! Дві банки купи. А ще я конфітюру хочу! Смачний, напевно? А дорогий який!.. Мама сказала, півцарства вартий.

– Добре! Куплю я і помідори, і конфітюр. Але скажи мені, Валерко, а з чого це мама стільки перепічок замовила? Аж десять штук.

Син розгорнув хустку і почав лічити пласкі хлібини:

– Раз, два, три, чотири, п'ять... Раз-п'ять, два-п'ять, три-п'ять.

– Три та п'ять – буде вісім, – повчальним тоном додав батько.

– Вісім... Ми купили скільки було, бо більше не було.

– А чого так багато?

Малий хитро посміхнувся їй, озирнувшись на всі боки, змовницьки прошепотів:

– Землетрус сьогодні буде.

«Боже, як же складно жити з Касандрою! І все вона знає наперед, аж лячно», – подумав Леонід. Немовби прочитавши батькові думки, Валерка тихесенько прошепотів:

– Це не мама, це Рафаїл Тагірович сказав. І Віктор Лі також.

Сьогоднішня вечеря в сімействі Гайдамаків-Уханьських була надзвичайно смачною, а на додачу пили ще й чай з конфітуром, хоча і коштував він скажені гроші. Тим не менш Леонід купив аж три банки, немов і справді наближався кінець світу. Після вечері Гелена пішла в кімнату, а Леонід з Валеркою лишилися на кухні мити посуд. Коли навели лад, батько сімейства раптом уздрів у куточку цілий ящик «Боржомі» й величезний двадцятилітровий бідон. Не знаючи, обурюватися чи дивуватися, він негайно побіг до кімнати... і побачив, що дружина пакує дорожню сумку.

– Ми що, кудись від'їжджаємо? – спитав Леонід розгублено.

– Ні, – відповіла Гелена.

– А що тоді?..

– Невдовзі нас сильно качне, електрику, воду і газ вимкнуть, телефони не працюватимуть. Треба мати під рукою необхідні речі, документи та гроші, а у квартирі – запас продуктів. У бідоні вода для вмивання і прибирання.

– Мати під руко-о-ою-у-у... – передражнив її Леонід. І тут його погляд впав на сервант: – Гелю, а де наш посуд?! Де чарки і кришталь?!

– У коробочки спакувала, щоб не побилися, – посміхнулася дружина й ласкаво пригладила його волосся.

Леонід відскочив і схопився за голову, однак дружина продовжила тихеньким наполегливим шепітком:

– Не переймайся, я кришталь потім цілим дістану. А от наш сусід Юра з третього поверху свій спальний гарнітур на сходи поспіхом потягне, все попереламає, потім два дні прибиратиме.

– Касандрочко моя люба! Це тобі Віктор сказав або Рафаїл? – спитав чоловік насмішкувато, поступово оговтуючись від шоку.

– Ні, про це я сама здогадалася. Я ж у тебе Касандра, чи не так?

Спати полягали рано, при цьому навіть малий Валерка вгомонився і заснув напрочуд швидко. Леонід прокинувся від тужливого оглушливого гуркотіння, немов грізний Карпатський Велетень, про якого в дитбудинку розповідала Ірма, раптом заграв на довжелезній трембіті. Поглянув на будильник: лише 5:15 ранку!.. Підбіг до вікна, визирнув на темну вулицю...

Як раптом на північній частині небокраю блимнув вогняний спалах, і за якийсь час по тому завібрувала земля. Гудіння наростало,

ніби щось велике і страшне повільно, але впевнено котилося просто на їхній дім.

Леонід перелякано заметушився по кімнаті й негайно виявив, що Гелена не спить, а з цікавістю спостерігає за поведінкою чоловіка.

– Гелю, війна! Америка нас бомбить!!! Літаки чуєш?!

– Заспокойся, Льоню, не вір газетним пліткам. Особливо тому, що друкують у журналі «За рубезом»^[25], – ласкаво прошепотіла Гелена й додала заспокойливо: – Ніяка це не війна, це всього лише землетрус.

Раптом земля під будинком повільно заворушилася, немов підземні сили вирішили нагадати людям про своє існування. Потім зарипіло й заскреготало. Будинок затремтів, як перелякане звірятко, якому хочуть завдати гострого раптового болю. Протягом кількох наступних секунд сталася низка невеликих поштовхів, земля кречотала і звивалася, будинок трусився в жорстокій пропасниці. Було чутно, як за стінами у сусідів б'ється посуд у шафах і буфетах. Потім з гучним рипінням ліжка поповзло до стіни.

– Може, побіжимо на вулицю?! – у відчаї Леонід схопив її за руку.

– Ні, не варто, – відповіла дружина напрочуд спокійно. – Там холодно і небезпечно, зараз почнуться сильніші поштовхи, щось впаде, здійметься пилюка, дихати буде нічим. Та й не пройдеш ти сходами: сусід Юра вже почав витягати з квартири меблі.

Леонід прислухався: справді, щось жалісливо рипіло і тріщало на сходах... Раптом земля здригнулася від жахливого, неймовірної сили удару! Звідусіль залунали гучні зойки смертельно переляканих людей. Леонід розчахнув вікно й визирнув на вулицю. Його вразило те, що там відбувалося: земля дибілася й осідала, то оголюючи, то знов ховаючи рвані глибокі тріщини. Припарковані біля будинків автівки кидало вперед і назад. Дерева ламалися, немов сірники, й виверталися з корінням, утворюючи завали.

З будинків на вулицю вискакували люди, босі й напіводягнуті: хтось в спідньому, хтось навіть без в сорочки, зате з ватяною ковдрою на плечах – хто в чому!.. Під акомпанемент пронизливого передзвону віконних шибок, гуркотіння уламків цегли, скреготання металу й інші звуки руйнування споруд вони кидалися врозтіч, бігли навмання в пропилену темряву – лише б подалі від будинків.

Дехто примудрявся вскочити в автівку й навіть завести двигун. І ось вже легковики, голосно сигналячи, один за одним мчать дорогами,

усипаними пилюкою, уламками цегли й відірваними дошками, об'їжджаючи бетонні плити, що хтосна як повиповзали на проїжджу частину. Ось один з легковиків (мабуть, через погану видимість) на величезній швидкості влетів у ріг будинку, відскочив від нього, немов тенісний м'ячик, налетів на бетонний брус. Від удару через вітрове скло вилетів водій і, розпластавшись на заваленому сміттям асфальті, нерухомо застиг у калюжі власної крові, безладно розкинувши руки й ноги...

Невелика вантажівка, яка виїхала передніми колесами на тротуар, раптом провалилася в розверзлу під нею тріщину і зникла під землею.

Увесь цей жах тривав не більше 5–7 хвилин, які здалися Леонідові вічністю. Потім будинок вже вкотре здригнувся й відчутно нахилився, з даху полетіли уламки шиферу, цегли і дощок. Споруда стогнала і плакала, готова впасти – але встояла, практично не постраждавши. Зате стовпи пилюки здійнялися майже до четвертого поверху...

Леонід закрив вікно і повернувся в ліжко, вирішивши: якщо вже судилося загинути, то з комфортом. Далі були ще поштовхи – слабкі й ледь помітні. Але саме цей поштовх, найпотужніший з усіх, ніби запустив ланцюговий механізм руйнування старих глинобитних будинків, які безладно розсипалися. Натомість нещодавно збудовані панельні будинки, гуркочучи і крекчучи, повільно складалися в один поверх, немов карткові.

Валерка нарешті прокинувся й ошалілими очима дивився на батьків. Було видно, що малий неабияк наляканий. Гелена підійшла до нього, вийняла з дитячого ліжечка, поклала на диван і лягла поруч. Малюк притулювся до неї, немов шукаючи захисту, уткнувся обличчям у материні груди і лежав деякий час нерухомо. Потім підняв голову й запитав:

– Мамо, а ти і тато завтра підете на роботу?

– Ні, маленький, не підемо.

Малюк міцно обійняв матір, незабаром заспокоївся і тихо засопів.

Прокинулися пізно – близько 10:00 ранку. На вулицях працювали бульдозери та екскаватори, туди-сюди курсували вантажівки, що вивозили сміття за місто.

Вставати не хотілося. Світла, газу й води не було, телефон мовчав, зате працювало центральне радіо. Протягом двох годин слухали те, що передавали про стихійне лихо в Ташкенті:

«У перші ж години після землетрусу по тривозі були підняті всі служби міста: служби пожежної охорони, МВС, армії та медицини. Радянські люди, в тому числі жителі Ташкента, непереможні. Велике всім їм спасибі!»

І таке інше в тому ж дусі.

Леонід спробував вийти з квартири, однак виявилось, що меблі на сході виносив не тільки дядя Юра з третього поверху, але й інші сусіди. Зокрема, шафа дядька Ікара – сусіди з четвертого поверху – надійно заблокувала двері квартири сімейства Гайдамаків-Уханьських.

– Я ж тобі казала вночі, що на вулицю бігти не варто, – посміхнулася Геля. – Ото був би номер, якби ти вибіг на вулицю, а тепер не мав би змоги повернутися до нашої оселі! Уявляєш?..

– Касандро ти моя, поясни краще, чому ти зберігала вночі дивний спокій? Чи ти, може, знала, що наш будинок вціліє?

– Так, знала.

– Звідки?!

– Бо він відносно новий і цегляний. Зруйнувалися ж переважно древні саклі та новітні панельні будинки. А наш встояв, хоч стіни і порепалися.

Снідали по-королівськи: їли перепічки з конфітуром, запивали «Боржомі». Потім взялися прибирати квартиру. На стінах з'явилися помітні тріщини, зі стелі місцями обсипалася штукатурка. Підмели підлогу, ретельно змочивши віник водою з бідона. Розставили по місцях меблі, посуд повернули у шафи й сервант, а тоді вляглися читати казки.

Так минув день. Незважаючи на лихо, увечері 26 квітня відбувся черговий календарний футбольний матч за участю ташкентського «Пахтакора», але Леонід на нього так і не потрапив: вийти з оселі все ще заважала платяна шафа дядька Ікара.

Вранці їх розбудив гучний сигнал – то була розвозка з заводу Антонова.

– Льонько, виходь завали розбирати! – покликали його хлопці. На щастя, сусіди сяк-так розчистили меблеві завали на сходах, тому Леонід поїхав з розвозкою, а Гелена і Валерка лишилися вдома самі.

Близько полудня в двері гучно постукали іззовні.

– Хто там? – спитала Гелена.

Незнайомий чоловічий голос відповів:

– Капітан міліції Селімов! Гелено Сергіївно, ви затримані у зв'язку з надзвичайними подіями, що мали місце, і повинні проїхати зі мною. Оскільки телефонний зв'язок у вашому районі досі не налагоджений, за вами прислано автомобіль. Я повинен терміново доправити вас у ЦК Компартії Узбекистану. І без відмовок, будь ласка! Відмовки не приймаються.

– За п'ятнадцять хвилин я буду готова, чекайте в машині, – спокійно відповіла вона й додала: – Я не хочу, щоб по дому повзли плітки.

Міліціонер потупцяв біля дверей, але, не сказавши жодного слова, спустився вниз. За чверть години жінка з дитиною підійшли до автівки.

– Не можна з дитиною! – спробував протестувати капітан, однак Гелена відчинила двері з рішучим виглядом:

– Без сина не поїду!

Капітан підібгав губи, потім мовчки відвернувся. Легковик просувався повільно, акуратно об'їжджаючи тріщини в землі й завали. Гелена і Валерка дивилися у віконце... і не впізнавали міста! Завжди веселий сонячний Ташкент лежав у руїнах, немов після бомбардування. У деяких будинках стіни впали в бік вулиці, а нічим не підперті дахи звисали над порожнечою, тримаючись невідомо яким дивом. Вулицями раз у раз проїжджали карети «швидкої допомоги» і пожежні автівки.

Коли дісталися центру, хлопчик побачив, що стіни затишного магазину іграшок «Дитячий світ» попадали й оголили порожні вітрини, тепер завалені цеглою, балками й шифером, а милі дитячому серцю іграшки були щедро притрушені пилом і будівельним сміттям. Тоді сльози мимоволі закапали з дитячих оченят...

– Не плач, синочку. Мине час, і тут збудують новий магазин іграшок, – намагалася втішити його матір. Проїжджаючи повз Червону площу, капітан зупинився, щоб розпитати у постового, якими вулицями зараз можна дістатися ЦК Компартії. Гелена помітила величезний натовп людей перед урядовою будівлею і спитала у капітана, хто вони?

– Щури завжди біжать з потопаючого корабля, – презирливо відповів міліціонер, – а ці бажають виїхати з республіки. Тут

приймають заяви і документи на виїзд. Їм пропонують Київ, Львів, Ленінград та інші міста.

– Не будьте до людей таким суворим, не варто, – мовила Гелена якомога м'якіше. – До Ташкента приїде багато народу з усіх республік, люди відбудовуватимуть наше місто будинок за будинком, квартал за кварталом.

За деякий час вони нарешті дісталися до красивої скляної будівлі ЦК Компартії Узбецької РСР. Як виявилось, Гелену Сергіївну Уханьську викликали на виробничу нараду всіх служб міста, що відбувалася в малій залі біля кабінету самого товариша Рашидова^[26]. Звісно, на саму нараду Валерку не пустили, він очікував маму в приймальні. Коли ж Гелена нарешті вийшла з зали, то пошепки повідомила синові, що її підвищили до заступника головного лікаря. Звісно, новина була доброю і приємною, однак обов'язків і пов'язаних з ними клопотів у мами додалося з надлишком.

Починалося нове життя...

Дачний кут Микільської слобідки, Київ, травень 1966 року

Зінаїда Євдокимівна майже ніколи не сумнівалася, вірно вчинила в тій чи іншій ситуації або помилково. І треба ж було саме зараз вляпатися у необхідність вибору, щодо наслідків якого вона ще й як сумнівалася!..

Те, що обирати таки доведеться, стало зрозумілим під час поховання товариша Федосова. Коли труну з його тілом, вбраним у парадний мундир з орденськими колодками на грудях, винесли із затемнених прохолодних глибин міського моргу і встановили на кам'яний п'єдестал посеред невеличкої кімнати з трохи пошарпаними стінами, то Зінаїді Євдокимівні раптом здалося, що небіжчик трохи повернув голову в її бік, розплющив повіки глибоко посаджених (а тепер чомусь ще більш запалих) очей, розліпив губи і проскреготав замогильним голосом:

– Зюню! Ти, звісно, несповна розуму, це знаю я, знаєш і ти. Це знають всі, коротше кажучи. Але на цей раз не будь дурепою і послухай, що я тобі пораджу: кидай ік чортовій матері любу тобі дачу

й вибирайся назад на подільську квартиру! Послухаєшся – добре, не послухаєшся – начувайся.

Сказав так, зневажливо тіпнув щокою, спотвореною жахливим шрамом, залишеним ворогом-куркулем на хлібозаготівлях, потім знову повернув голову рівно, заплющив очі й заляк у своїй шикарній, оббитій найкращим чорним велюром труні. Й надалі вже не розмовляв з дружиною. Не звернувся з останнім напутнім словом навіть в той момент, як на Байковому цвинтарі біля могильної ями труну накрили кришкою й заколотили довгими цвяхами в узголів'ї та біля ніг.

Усе це дуже бентежило бідолашну стару удовицю! Вибиратися з любої серцю дачі на Микільській слобідці?! Навіщо?! Адже коли товариша Федосова ще на пенсію спровадили, вони так і домовились між собою: квартира на колишній Притисько-Микільській вулиці, а теперішній вулиці імені Георгія Лівера – чоловікові, а прекрасна дача на лівобережжі Дніпра – дружині! Навіщо ж знов перебиратися з Дачного кута сонно-спокійної Микільської слобідки на гамірливо-бурхливий Старий Поділ?! Тим паче, в облаштування цієї прекрасної дачі вона вклала стільки любові... і стільки грошей від проданих через знайомого ювеліра «брязкальців»!..

Тим паче, її улюблену прикрасу – срібний кулон у формі калинового листа з гранатовою китицею товариш Федосов так і не розшукав. І навіть відстеження долі проданих сережок з гранатами не дозволило вийти на слід підлої злодійки Ірми. Ну так, звісно: чоловік міг вигадувати які завгодно відмовки й виправдання, але ж факт залишався фактом – прикраса зникла безслідно разом з тією нахабою.

А раптом товариш Федосов просто не хотів шукати калиновий кулон?! Раптом він лінувався зайвий раз поворохнути пальцем заради неї... Тоді чи можна вірити цьому дивному видінню в міському морзі?

Сумніви довго краjali серце Зінаїди Євдокимівни. Ледь-ледь вона ті сумніви вгамувала... Однак тільки-но минули традиційні дев'ять днів з моменту смерті чоловіка, як на дачу зателефонував давній знайомий – відповідальний працівник Подільського райвиконкому товариш Мориченков і попросив терміново приїхати для дуже важливої особистої бесіди. Коли ж вони зустрілися – пояснив, що мати одразу і квартиру мало не в самому центрі республіканської столиці, й дачу на додачу – це не каламбур, а справжнє нахабство! Причому неприховане. Навіть враховуючи ту обставину, що покійний товариш

Федосов мав неабиякі заслуги перед Радянською Батьківщиною. Це якщо навіть не згадувати про першого чоловіка Зінаїди Євдокимівни – теж чекіста товариша Загоруйка.

– Тим не менш, Зюню, тобі таки доведеться обирати між квартирою і дачею. Або одне, або інше.

Стара удовиця хотіла щось заперечити, однак уривчастим жестом товариш Мориченков змусив її мовчати, потягнувся до полірованого латунного портсигара, що лежав на краю стільниці, витягнув звідти цигарку «Казбек», розім'яв її, закурив і лише тоді додав:

– І як старий знайомий і твій, і твого товариша Федосова, я б щиро порадив тобі відмовитися від дачі на користь квартири.

– З якої це ласки?!

Зінаїда Євдокимівна аж сіпнулася, неприємно вражена збігом слів відповідального працівника райвиконкому зі змістом видіння в морзі.

– А ти, Зюню, не сіпайся, а краще подумай. Добре подумай от над чим... – він пихнув сизим пасмом смердючого цигаркового диму й раптом розсміявся: – Ти як гадаєш, торік на лівому березі Дніпра одразу ж три станції метро^[27] дарма відкрили?.. Отож бо й ба, що не дарма!

– А до чого тут метро? – здивувалася вона. – Мені навпаки тепер зручніше їздити до центру...

– Дурепа ти, Зюню! Дурепою була, дурепою й лишилася.

– Та що ти таке!..

– Кажу те, що є. Що бачу, – товариш Мориченков постукав кісточками стиснутих у кулак пальців по дерев'яній стільниці, потім безцеремонно тицьнув відстовбурченим вказівним пальцем у напрямі лоба Зінаїди Євдокимівни та констатував: – Що там, що там – звук однаковий. Дерев'яний. Ти ж подумай тільки, Зюню: якщо метро до Дарниці протягнули, це може означати одне: там будуватимуть новий житловий масив. А отже, всю цю Микільську слобідку з усіма тамтешніми дачами, садочками, курниками і крільчатниками невдовзі знесуть до біса! Так, знесуть і геть нічого не залишать. Отож куди ти після того подінешся, га?!

Сенс сказаного доходив до свідомості старої удовиці дуже повільно. А коли дійшов остаточно – бідолашна аж руками за голову схопилася! Товариш Мориченков між тим продовжив переконувати її. Хоча, за великим рахунком, міг би цього не робити. Зінаїда

Євдокимівна розуміла, що він правий повністю, на всі сто... ба навіть на тисячу відсотків!!! Якщо вона обере улюблену дачу, то неодмінно програє. Бо рано чи пізно, але з Микільської слобідки її виселять, як і решту сусідів, з якими вона встигла перезнайтися і до товариства яких сяк-так призвичаїлася.

Всіх їх виселять звідти, усіх до останнього!!! А куди переселять?! Хтозна... Тож доки є змога, треба перебиратися з улюбленої дачі назад в квартиру на вулицю Лівера.

Обіцянка товариша Мориченкова виділити вантажівку для перевезення речей і загалом всемірно допомагати з переїздом була слабкою втіхою. Невиразно розпрощавшись з відповідальним працівником райвиконкому й відчуваючи, що ватяні ноги погано слухаються її, Зінаїда Євдокимівна почувгала старечою ходою на вулицю. Вона довго гуляла подільськими вуличками, перш ніж повернутися на Микільську слобідку. А потім аж до самих сутінків блукала милим серцю затишним будиночком, голубила стіни, безцільно пересувала туди-сюди стільці та крісла, брала до рук і клала назад якісь дрібнички...

Так, звісно: треба вже готуватися до переїзду! А отже – намітити, що з речей вона повезе на подільську квартиру, а що треба якнайшвидше продати. Проте насправді Зінаїда Євдокимівна навіть не думала про це. Їй просто шкода було вибиратися звідси. Шкода до сліз!..

Але що вдієш?! Вона прекрасно розуміла, що і видіння на похороні чоловіка, і товариш Мориченков повністю праві. Й нічого тут не вдієш.

Але ж шкода! До чого шкода!..

Охтирка, кінець серпня 1966 року

Чай в цьому домі водився аж ніяк не найкращий – не цейлонський, не краснодарський, а всього лише грузинський-екстра. Та й якщо чесно, то Левко Потапович зовсім не планував приходити сюди вдруге. Але ж довелося, хоч і не хотілося...

«Ти, Левко, тільки не ображайся, бо я кажу, як воно є: доволі посередній з тебе педагог вийде. Самостійності мислення тобі бракує. Розумієш, про що я? Отримавши інструкцію від начальства, ти з дітьми відпрацьовуєш все, як треба. Але в тім-то й біда, що в педагогіці так не можна! Не існує в цій сфері настільки докладних інструкцій, щоб вони кожному дитячу витівку передбачали, щоб на всі випадки життя годилися. Так чи інакше імпровізувати доводиться – а от в імпровізації ти слабенький. Зате коли є чіткі методичні вказівки – отут ти на коні, отут тобі немає рівних!...»

Приблизно так характеризував його професійний потенціал сам товариш Калабалін – перший в житті Левка Потаповича начальник, під керівництвом якого він працював спочатку в Сталінірській колонії, а потім і в Мотовилівському дитбудинку. Звісно, як чоловік делікатний, Семен Опанасович говорив таке не привселюдно, а коли вони лишалися сам на сам. Тим не менш, суті проблеми це не змінювало: Левко Потапович і справді чекав різноманітних завдань від начальства, які й виконував з блиском і шиком, буквально заражаючи дітей своїм ентузіазмом.

Так сталося й тепер. Схоже, що після помпезного святкування 9 травня минулого року 20-ліття Великої Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні на теренах СРСР почала розгортатися ціла кампанія, що мала на меті нагадати всьому світові:

НІХТО НЕ ЗАБУТИЙ, НІЩО НЕ ЗАБУТЕ!^[28]

От саме в рамках цієї кампанії всім вчителям було доручено з'ясувати, хто зі старших родичів нинішніх школярів боровся з німецьким фашизмом особливо героїчно. А з'ясувавши – запланувати виступи героїв перед дітьми на урочистих зборах протягом навчального року.

Ця кампанія збіглася з переводом Левка Потаповича до Охтирки. Йому довірили вести 1-Б клас, який формувався саме зараз. Природно,

як слухняний виконавець, він поспішив озброїтися списком дітей класу з хатніми адресами та почав обходити сім'ю за сім'єю, знайомитися з батьками своїх «першачків» і розпитувати, хто де воював чи перебував під час війни.

Каміла Шепетун була в охвісті списку, отож додому до неї Левко Потапович потрапив далеко не одразу. Але потрапивши, був вражений занадто сторожким (якщо не сказати – крижаним) прийомом, влаштованим батьками першокласниці. Йому ледь-ледь вдалося з'ясувати, що як тато, так і мама учениці були не з місцевих: він приїхав з Харкова, вона – з Києва, причому обидва обіймали незначущі посади на труболиварному заводі. Як раптом вчитель дізнався таке!.. Виявляється, під час війни Мирослав Сергійович Сусло командував піхотним батальйоном, а його дружина Марія Явтухівна Шепетун була справжньою київською підпільницею! Оце так знахідка!.. Та таким батькам, можна сказати, ціни немає!!! Кому ж іще виступати перед малечею, як не цим двом?..

Однак на цю, здавалося б, дуже привабливу пропозицію Мирослав Сергійович буквально вибухнув нестримною лайкою. Добре, що Каміли на той час не було вдома – пішла погуляти... Ледь-ледь вдалося Марії Явтухівні втихомирити чоловіка, який вилетів з їхньої кімнати, різко грюкнувши дверима і при цьому ледь не збивши з ніг стару сусідку, яка спішно вдала, що просто проходила коридором, а не підслуховувала.

– Будь ласка, Левко Потаповичу, не звертайте уваги. Мій чоловік терпіти не може, коли хтось починає розпитувати про його фронтове минуле.

Марія Явтухівна спробувала зобразити лагідну посмішку, однак це вийшло настільки невдало, що вона якнайшвидше відвернулася.

– Але чому?! – дивувався вчитель. – Адже я хотів всього лише запросити або його, або вас... До речі, а ви теж нервуетесь, згадуючи війну?

– Знаєте, що я вам скажу...

Жінка трохи помовчала й раптом запропонувала:

– А давайте-но чайку вип'ємо! Згода?..

Левко Потапович кивнув. Тоді Марія Явтухівна виставила на стіл, що стояв посеред кімнати, дві пошарпані чашки з надтріснутими по краях блюдцями, такий самий пошарпаний заварювальний чайничок,

розкриту пачку грузинського чаю-екстра і цукорницю з дрібно поколотим цукром, виклала пару нержавіючих чайних ложечок. Пішовши на кухню, хвилин за двадцять повернулася звідти з повним чайником окропу і всілася за стіл навпроти гостя:

– Про чоловіка мого я не розповідатиму... бо якщо відверто, то й досі не в усьому розібралася. Скажу лише, що воював він героїчно, але... Скажімо так, через певні обставини вже після війни у нього забрали й офіцерське звання, і всі нагороди та запроторили в Камишлаг^[29] на підземні роботи.

– А-а-а...

– Левко Потаповичу, я дуже прошу більше не торкатися цієї теми! Я не знаю нічого, окрім того, що замість «десятки» за вироком мого Мирося звільнили всього лише через три або чотири роки, проте нічого з відібраного не повернули і проживати у великих містах заборонили. У нього в Харкові була сім'я – то і дружина, і діти зреклися... Ну-у-у, ви тепер розумієте, як він опинився тут, в Охтирці й чому ми зійшлися?..

– Маріє Явтухівно, хоч я і працював з малолітнім контингентом у спеціальних дитбудинках, однак знайомий також з багатьма дорослими, які відсиділи за різні... м-м-м... гріхи перед нашою Радянською Батьківщиною. А іноді й без гріхів відмотали різні строки.

– Ну, отож, отож! – кивнула вона. – Тому, сподіваюсь, ви більше не станете торкатися цієї болісної теми.

– Це через ув'язнення дочка записана на ваше прізвище? – обережно спитав Левко Потапович.

– Так. Адже Мирослав вважає, що його зганьбили, збездестили через чийось примху. Хоча й я також...

– Ви, Маріє Явтухівно?!

– А з чого б мені добровільно переїжджати з Києва в Охтирку? Невже ви можете припустити таке, Левко Потаповичу?..

Тепер вже гість відвів очі, зніяковіло втупившись в свою чашку. Розцінивши це по-своєму, господиня підлила йому ще заварки й гарячої води, стурбовано мовила:

– Треба б знов чайник закип'ятити.

Однак до кухні не пішла, натомість заходила розповідати історію про те, як виявила в купі сміття маленьку єврейську дівчинку Дору, яку

таємно сховала у себе вдома й яка прожила у неї під ліжком довгі два роки окупації.

– Але ж, Маріє Явтухівно... Не знаю, що там у чоловіка вашого сталося чи то на фронті, чи вже в мирному житті, але ви точно героїня!!! І те, що ви зробили, – це справжній подвиг!..

– На жаль, ті, хто залишив мене в Києві для підпільної роботи, так не вважають. І вони мають рацію: адже якби фашисти знайшли Дору, нас би обох розстріляли. Отож нема чого заперечити: я справді піддала загрози те надзвичайно важливе завдання, яке мені доручили виконати.

– Невже ви шкодуєте?..

– Ні, не шкодую. І не шкодувала ніколи, – Марія Явтухівна слабо посміхнулася. – Більш того, якби заздалегідь знала, що через порятунок Дори у мене після війни виникнуть неприємності, то все одно повелася б так само. Я не знаю, чим це пояснити. Можливо, я несповна розуму... але чомусь мені здається, що я вчинила правильно.

Вони трохи помовчали, тоді жінка пересмикнула плечима і спитала гостя:

– Левку Потаповичу, а от ви як вважаєте, вірно я вчинила чи ні? Звісно, ви вчитель... педагог, так би мовити. В школі можете розказувати дітям те, що вам наказано розказувати. Я це розумію. Але ось зараз, коли тут немає ні мого Мирослава, ані Каміли – що ви зараз скажете мені особисто?..

Гість відверто розгубився, бо ніяк не розраховував, що його стануть про щось розпитувати. Це ж він прийшов з'ясувати, хто з учасників війни зможе виступити перед дітьми, як раптом... То відповісти чи ні?! Чи не варто?..

З іншого боку, розповідь Марії Явтухівни несподівано збурила його власні спогади про воєнне лихоліття. Ні-ні, звісно ж, він на фронті жодного дня не був через малолітство. Проте у Левка Потаповича були власні спогади, пекучі й незвичайні: про бабусю з Кізляра – батькову тещу, яка жила на Червоноармійській вулиці й до якої його відправили на початку літа 1941 року (а згодом з'ясувалося, що не на один місяць), про євреїв-переселенців з Москви, про подаровану москвичкою Еммою шовкову сорочку та її чудодійну силу... Про смерть бабусі й поневір'яння по дитбудинках спочатку в Дагестані, потім у Карачаєво-Черкесії. І звісно ж про те, як у січні 1944 року карачаєвці викрали

Батьківщини заради порятунку маленької дівчинки – і тим не менш, ризикнула. Чи варто розповідати про це дітям?! Навряд чи...

Що ж, Левко Потапович побував у них один-єдиний раз – хай на тому все окошиться. До того ж чай у них не найкращий. І якщо бути щирим, то Марія Явтухівна абсолютно не вміє його заварювати!

А хто ж перед дітками виступатиме?! Ну-у-у, хтось-таки знайдеться. Якщо добре подумати, вже намічається декілька кандидатів.

Коротше кажучи, Левко Потапович більше не мав наміру спілкуватися з батьками Каміли Шепетун. Як раптом...

Так, сьогодні ввечері до нього додому несподівано прибігла Каміла і буквально з порога, від хвилювання плутаючи слова, випалила:

– Левко Попато... Потаповичу! Пато... ой – тато просить нас... Ой – просить вас прийти до нас. Негайно!.. Отак.

Зважаючи на доволі пізній час (було вже пів на дев'яту вечора), все це виглядало аж надто неймовірним.

– Ти правду кажеш? Нічого не наплутала? – про всяк випадок перепитав здивований вчитель.

– Нічого, – Каміла крутнула головою так енергійно, що дві акуратно заплетені кіски підстрибнули вгору і знов впали їй на плічка.

– Це тато просить, не мама?

– Тато, тато!

– А чого ж так пізно?

– А я там знаю! – Каміла знов крутнула головою. – Сказав, щоб ви прийшли зараз, та й усе. Якщо ви дорогу забули, то я проведу.

– Не забув. Але, звісно ж, підемо разом, бо пізно вже й маленьким діткам не годиться вештатися вулицями проти ночі.

– Та-а-а!.. – дівчинка напнула губки і подивилась на вчителя якимось зверхньо-поблажливо. – Я ж місцева, хто мені що зробить?..

На щастя, йти було недалеко: кварталів сім чи вісім, не більше. Дорогою мовчали. Левко Потапович все гадав, що ж сталося, з якого це дива нелюб'язний батько сімейства раптом запросив його в гості?! Та ще й на ніч гляючи... З якого це дива, справді?..

Гадав, гадав – і не вгадав: виявляється, причина була... в іншому гості! Принаймні саме таке враження склалося у Левка Потаповича, оскільки варто було йому слідом за Камілою переступити поріг їхньої кімнати, як похнюплений Мирослав Сергійович одразу ж зрадів

неймовірно і звернувся до молодого чоловіка, який сидів проти нього за столом:

– О-о-о, ось і Левко Потапович! Знайомтеся, це майбутній вчитель нашої Каміли, вона ж у нас буквально за тиждень до першого класу піде. Як час летить, як летить, подумати тільки: здається, от-от щойно народилася – а вже до першого класу... Подумати тільки!..

– Так-так, Мирославе Сергійовичу, час іде, а разом з тим і давня історія про штучний перкаль стає дедалі...

– Ні-ні-ні, годі на сьогодні, годі! – лагідно усміхнений господар рішучо замахав руками. – Годі на сьогодні про штучний перкаль. До нас завітав майбутній вчитель нашої Каміли, ми мусимо терміново обговорити з ним... До речі, Левко Потаповичу, знайомтеся: це до мене аж із самого Харкова кореспондент приїхав! Знайшов, бачте, навіть тут, в Охтирці. Хоче, щоб я згадав деякі справи давно минулих днів, як казав Пушкін...

– Товаришу Сусло, але ж історія з революційним винаходом штучного перкалю і справді варта того, щоб відновити всі подр... – почав харків'янин. Та Мирослав Сергійович лишався непохитним:

– Товаришу Гапочка, дорогий, годі на сьогодні! У нас важлива розмова з майбутнім вчителем нашої Каміли...

– А я?! А той революційний винахід як же?..

– Нічого не можу вдіяти! От повернуся з відрядження за тиждень, тоді й поговоримо як слід. Неквапом і спокійно.

– Але ж я не можу стирчати тут, у вашій Охтирці, цілий тиждень, очікуючи вас! – скрикнув кореспондент відчайдушно.

– Нічого не можу вдіяти. Вам час додому.

І хоч як впирався харківський гість, проте його все ж таки витурили з кімнати, а потім і з комунальної квартири.

– Дякую вам, Левко Потаповичу, що прийшли, бо цей Гапочка...

Він озирнувся на голос і тільки тут побачив Марію Явтухівну, яка забилася в найтемніший куточок кімнати і звідти насторожено спостерігала за всім, що відбувалося.

– Наскільки я розумію, Мирослав Сергійович тривіально використав мене для того, щоб спровадити попереднього гостя, – невдоволено пробуркотів вчитель.

Дійсно, кому ж сподобається, якщо тебе використовують у такий спосіб... Марія Явтухівна зібралася щось відповісти, проте не встигла:

у двері увійшов господар, на обличчі якого не залишилось жодного сліду люб'язності.

– Дякую, що прийшли, Левко Потаповичу, – пробурмотів він дещо стомлено, – бо я вже не знав, як здихатися цього прилипали Гапочки. Вчепився як той кліщ і крутить, крутить своє!.. Все викручує, бач, викручує!..

– Штучний перкаль... Що це таке? – обережно поцікавився Левко Потапович. І негайно ж пошкодував про цю свою цікавість.

– Послухайте-но, товаришу Силич! – проскреготав Мирослав Сергійович, причому тепер в його голосі брязкнули загрозові нотки. – Я не збираюсь обговорювати з вами речі не просто неприємні, але й небезпечні! Ви не харківський кореспондент, це він може... Натомість вам краще про цей клятий винахід забути і не згадувати ніколи! Мене один чоловік попереджав, я не послухався... і от тепер...

Утім, хто і про що попереджав Мирослава Сергійовича, так і лишилося невідомим. Чоловік замовк раптово і, схоже, не збирався нічого пояснювати. Мовчанка тривала, аж доки Марія Явтухівна не порушила тишу:

– Левко Потаповичу, чи ви не хочете чайку попиту? Бо минулого разу... Каміло, збігай-но на кухню, постав на вогонь чайник. А я тут зараз...

– Так, звісно, поп'ємо чайку, – погодився вчитель, побачивши, що господиня вже виставляє на стіл чашки та блюдця.

Мирослав Сергійович скрушно зітхнув, але заперечувати теж не став. Хлопнули двері кімнати: це Каміла побігла на комунальну кухню.

Район Бабиного Яру, Київ, 23 жовтня 1966 року

Затягнуте суцільними, без жодного просвіту хмарами небо плакало огидно-холодним осіннім дощем. Небесні сльози рясно поливали задвірки Лук'янівського цвинтаря й серед іншого – величезну кам'яну брилу форми, наближеної до паралелепіпеда. Одна з граней каменя була гладко обтесана, а на ній вибито наступний напис:

ТУТ БУДЕ СПОРУДЖЕНО ПАМ'ЯТНИК РАДЯНСЬКИМ
ЛЮДЯМ – ЖЕРТВАМ ЗЛОДІЯНЬ ФАШИЗМУ ПІД ЧАС
ТИМЧАСОВОЇ ОКУПАЦІЇ МІСТА КИЄВА В 1941–1943 РОКАХ

Через те, що дощові потоки рясно зрошували вертикальну гранітну поверхню, канавки вирізаних на ній літер вже давно (очевидно, ще вночі) намокли. Завдяки цьому виникла оптична ілюзія – літери немовби розчинилися і зникли. Тому щоб розібрати напис, потрібно було докласти неабияких зусиль. Звісно, було б краще наблизитися до каменя упритул...

Однак ті, хто зібрався біля муру, що огорожував задвірки Лук'янівського цвинтаря, не наважувалися на подібний крок із двох причин. По-перше, паркові доріжки, «пролінієні» залізобетонними квадратними плитами, проходили на певній відстані від гранітної брили. Оскільки земля між парковими доріжками і каменюкою рясно просочилася дощовою водою, то кожен, хто наважився б ступити на неї, ризикував не тільки безнадійно зіпсувати черевики, але й посковзнутися та впасти. По-друге, на певній відстані звідси, біля самого виходу однієї з залізобетонних доріжок на вулицю Мельникова бовваніла фігура міліціонера, закутаного в сірий плащ-намет. Хтозна, куди він дивиться: можливо, на проїжджу частину, якою час від часу повільно проїжджали автівки... але цілком можливо, що сюди, на пам'ятний камінь! Точніше, на людей, які намагатимуться розібрати рясно политий дощовою водою напис. Щоб запам'ятати, хто це робить...

Тому ті, хто завмер біля гранітної брили, читали напис, одночасно тримаючи фігуру в плащ-наметі на межі бокового поля зору. Прекрасно розуміючи, навіщо тут чергує «топтун», люди намагалися вдавати, що зміст написаного їм байдужий – хоча при цьому тихесенько перешіптувалися здавленими голосами. Однак про що саме

вони говорили, судити було важко через різкі пориви вогкого холодного вітру, який розкидав на всі боки сльози небесного дощу. Можливо, люди допомагали одне одному розібрати вирізьблений на камені напис. Можливо, їхню увагу найбільше притягували дві перехрещені ламані канавки, які нібито перекреслювали написане – чи то природні, чи прорізані навмисно... А можливо...

Втім, усе було можливо!

Одне зрозуміло: все це зроблено не просто так, а з певним умислом. От тільки в чому він полягає, умисел цей хитромудрий?!

Однак стояти на пронизливому вітрі під огидно-холодним осіннім дощем до нескінченності неможливо. Від потоків небесної води та поривів крижаного вітрі не врятує ні парасолька, ні осіннє пальто, ані плащ. Тому постоявши хто скільки міг, люди прямували до виходу паркової доріжки на Дорогожицьку вулицю. Чому не на Мельникова?.. Та просто не хотілося проходити поруч з постовим міліціонером – бо раптом той подивиться на твоє обличчя і запам'ятає?! А кому воно треба...

Звісно, не можна було виключати, що другий «топтун» засів біля виходу на Дорогожицьку о-о-он у тих кущах, листя з яких ще не встигло облетіти. А отже, все одно тебе засечуть і запам'ятають, зафіксують, що цієї неділі, 23 жовтня 1966 року ти приходив під мур, яким було обнесено військову ділянку Лук'янівського цвинтаря, аби на власні очі побачити мокре диво – каменюку з багатообіцяючим написом, перекресленим навхрест двома лініями-канавками невідомого походження.

Пішли до виходу на Дорогожицьку і четверо чоловіків, троє з яких мали вже солідний вік, а четвертий був значно молодшим.

– Ну, Аво^[31], і що ж ти можеш сказати з цього приводу? – спитав найстарший з них товариша, який намагався хоч якось захистити від дощу величезною чорною парасолею їх обох.

– Навіщо мене запитувати? Немовби сам не розумієш, до чого воно йде.

– А чого ж не розумію? Все дуже навіть зрозуміло.

– Тоді не мене турбуй своїми запитаннями, а от хоч би учня свого.

– Мене? – негайно озвався наймолодший з чоловіків.

– Вас, Анатолію, звісно ж, що вас, – підтвердив той, кого Йосип Юлійович Каракіс по-простецькому назвав Авою.

– Я все ж таки вірю, що попри прикметні ознаки, що так і кидаються в очі, ваш пам'ятник все ж таки буде встано... встановле...

Вони саме оминули кущі й завертали з паркової доріжки ліворуч на асфальт тротуару, коли особливо потужний порив вітру мало не вирвав невеличку парасольку з рук наймолодшого. Якби не вчасна допомога четвертого – трохи згорбленого вусаня, закутаного у вилинялий брезентовий плащ, можливо, він би загалом впустив її.

– Маєте на увазі те, що напис немовби закреслено? – про всяк випадок перепитав Каракіс.

– Саме так, – кивнув Анатолій і звернувся до вусаня: – Дякую, що допомогли з парасолею, інакше б мені мокнути довелось.

– Нема за що, – пробуркотів той не надто люб'язно.

– Пробачте, хіба я вас чимось...

– Нічим ви мене не образили й не зачепили навіть, – так само нелюб'язно продовжив той. – Просто я терпіти не можу отаких «пластилінових» людей, здебільшого молодих, як-от ви.

– Як-як ви сказали, Харитоне Якимовичу?! «Пластилінова» людина?.. – перепитав Каракіс, намагаючись захистити від пронизливого вітру вухо долонею, приставленою до скроні ківшиком.

– Саме так, «пластилінова», – кивнув той. – І прошу мати на увазі, що подібних субчиків я зустрічав не тільки на фронті, але й, на жаль, в мирному житті також. Причому, можете вірити або не вірити, з одним таким «пластиліном» я перетнувся саме на цій марудній справі.

– З Бабиным Яром?..

– Точніше, з Куренівкою, – Харитон Якимович мимоволі стишив голос, хоча через буяння негоди тепер його слова було важко розібрати. – Все йому, «пластиліну» цьому, бачте і так, і сяк. І проект тієї дамби клятої в цілому подобався, і не без окремих застережень...

– Стривайте, стривайте, – Каракіс мимоволі стишив ходу, тим самим затримавши всю компанію, – здається, я навіть знаю, про кого ви говорите! Його звать... звать його... М-м-м... Як же його звати, справді?!

– Ходімо, Йосипе. Навіщо під дощем мокнути? – супутник спробував відволікти Каракіса від роздумів.

– Справді, Аво, ходімо, бо я вас усіх, здається, затримую.

– Нас усіх!..

– Так-так, звісно, що нас. Ходімо.

– Тим паче не вартий той «пластилін», щоб його зараз згадувати, – підхопив вусань. – Це він тепер такий хороший, хоч до болячки прикладай, а коли ми з ним сварилися в кабінеті цього мерзотника Давидова...

– А-а-а, то ось ви де познайомилися! – кивнув Каракіс. – Розумію, розумію. Тепер я розумію ваше до нього ставлення.

– Саме так! Його ж, субчика цього, спочатку Давидов спитав – мовляв, яке ваше ставлення до проекту дамби цієї, ото ж він і почав. Щоб і вашим і нашим. Абсолютно «пластилінова» позиція, кажу ж вам! Тоді вже я його запитую, хіба ж можна отаким безхребетником по життю бути?! Та й загалом, звідки ти, «пластилін» сякий-такий, в нашому Києві взявся?! А він...

– А я тут до чого?

– Що-що?.. – вусань зміряв Анатолія здивованим поглядом.

– Ви сказали, що я такий самий «пластиліновий», як і цей чоловік, ім'я якого ви ніяк пригадати не можете. Чому?

– Бо ти віриш, що і пам'ятник розстріляним тут буде встановлено, і несприятливих прикмет не заперечуєш. Це, знаєш, знов-таки і вашим і нашим! Ласкаве телятко двох маток ссе, аякже...

– Харитоне Якимовичу, дарма ви так про Анатолія кажете, – слабо посміхнувся Каракіс, вирішивши, що учень потребує певного захисту. – Просто ви його знаєте недостатньо добре, тоді як я маю задоволення спостерігати за цим молодим чоловіком ще зі студентської лави. Втім, наш Анатолій не такий вже й молодий... І досвіду встиг набратися. Він же тепер цілий головний архітектор в «УкрНДІПмістобудуванні», отакої! Це як в анекдоті про Карла Маркса. Знаєте?.. От Ава точно знає.

– Це про економіста?.. – перепитав той і хихикнув, не втримавшись.

– Так-так, той самий. Хлопчик запитує маму: «А хто такий Карл Маркс?» – «Він, синку, був економістом», – «Ага-а-а, зрозумів! Це як наш дядя Ізя!» – «Ні-ні, синку, наш дядя Ізя – він старший економіст, тоді як Карл Маркс – він просто економіст».

Усі довго сміялися, включно з Харитоном Якимовичем. Адже те, що для розрядки ситуації Каракіс наважився в його присутності розповісти політичний анекдот, свідчило про довірчість їхніх стосунків. Хоча познайомилися вони очно менше місяця тому.

Очно – бо колись давно нині покійний голова Київського міськвиконкому товариш Давидов неодноразово запитував заслуженого будівельника товариша Бугрима: мовляв, яким боком до вашої ініціативної групи товаришів, що чинить запеклий спротив замиванню Бабиного Яру, причетний такий собі архітектор Каракіс?! Але тоді вони ще не встигли зазнайомитися, хоча саме прізвище й посаду Харитон Якимович запам’ятав.

І вже коли у четвер, 29 вересня цього року, біля узголів’я засипаного (нарешті все ж таки не замитого, а поступово засипаного землею!) Бабиного Яру зібралися на стихійний мітинг найсміливіші кияни... коли перед цим стихійним зібранням виступили як Іван Дзюба, так і Віктор Некрасов... Тоді хтось почав декламувати пронизливу до нервових дрижаків, до мимовільних сліз поезію Євтушенка:

Над Бабьим Яром памятников нет.

Крутой обрыв, как грубое надгробье.

Мне страшно.

Мне сегодня столько лет,

как самому еврейскому народу.

Мне кажется, сейчас –

я иудей.

Вот я бреду по древнему Египту.

А вот я, на кресте распятый, гибну,

и до сих пор на мне – следы гвоздей.

Мне кажется, что Дрейфус –

это я.

Мещанство –

мой доносчик и судья.

Я за решеткой.

Я попал в кольцо.

Затравленный,

оплеванный,

оболганный.

И дамочки с брюссельскими оборками,

визжа, зонтами тычут мне в лицо...

Саме в цей момент до мітингувальників почали наближатися міліціонери, які до того тупцювали неподалік. Промовець, який читав вірш Євтушенка, перелякано замовк, зате обурено загомоніли інші:

– Не заважайте!..

– Дайте нам відзначити роковини!..

– Сьогодні ж кругла дата – двадцять п’ять років!..

– Чверть сторіччя від початку розстрілів!..

– Та майте ж ви совість!..

– Ви радянські люди чи ні?..

– Як не роздуплилися на пам’ятник, то дайте ж хоч так пом’янути!..

Але міліціонери продовжували насуватися. Як раптом перед ними вийшов якийсь чоловічок у діловому костюмі, худий, блідий і довготелесий, та мовив трохи засиплим голосом:

– Спокійно, товариші, спокійно! Я представляю міськвиконком і маю заявити наступне... Заявити цілком офіційно, так би мовити. Йдучи назустріч побажанням трудящих... а ви у нас і є трудящі – отже, йдучи назустріч вашим побажанням... Вашим, товариші, побажанням!..

– Чого-чого?.. Що ви таке кажете? – пролунало з натовпу.

– Я кажу, що йдучи назустріч вашим, товариші, побажанням, був проведений конкурс архітектурних проектів на найкращий пам’ятник жертвам фашистських бузувірів. І от, товариші, я маю офіційно оголосити, що на цьому конкурсі переміг проект двох шановних архітекторів – товаришів Каракіса Йосипа Юлійовича та Мілецького Авраама Мойсейовича. Привітаємо ж їх нашими бурхливими оплесками!

Після чого худий, блідий, довготелесий чоловічок представив мітингувальникам обох авторів переможного проекту. Ясна річ, на цьому стихійний мітинг і завершився. А по його закінченні до архітекторів Каракіса й Мілецького підійшов схвильований вусань, відрекомендувався:

– Бугрим Харитон Якимович, ветеран будівельної галузі.

Після чого розповів, як свого часу створена під його орудою ініціативна група товаришів «знизу» намагалася протидіяти замиванню Бабиного Яру... хоча й марно. Розмова тривала ще довго, як раптом з’ясувалося, що Харитон Якимович ще замолоду – на початку 1930-х років брав участь у добудові Будинку Червоної Армії і

Флоту^[32]. Але ж керував цим будівництвом не хто інший, як Йосип Юлійович Каракіс!!! Отож виходило, що заочно вони знайомі не один десяток років... Природно, старий архітектор і старий будівельник розпрощалися найкращими друзями.

А далі, буквально вчора – у суботу, 22 жовтня, зі швидкістю кур'єрського потяга Києвом розлетілася чутка про якусь дивну гранітну брилу, нібито встановлену поруч із муром Лук'янівського цвинтаря. Природно, Авраам Мойсейович та Йосип Юлійович, як автори переможного, офіційно визнаного й узаконеного владою проекту поїхали подивитися на це диво. До того ж керуючись незрозумілим передчуттям, Каракіс прихопив із собою колишнього свого учня Анатолія.

Але кого ж вони зустріли тут, біля рясно вимоченої дощем каменюки?! Природно, Харитон Якимович також не міг не прийти сюди, на Сирець... Отож тепер, прямуючи тротуаром Дорогожицької вулиці, всі четверо гадали, чи справді здійсниться багаторічна мрія багатьох киян – чи це чергова відмовка, обіцянка-цяцянка влади з метою заспокоїти громадськість?..

– А знаєте, Йосипе Юлійовичу, я більше не працюю в «УкрНДПмістобудуванні», – мовив раптом Анатолій.

– Перепрошую?..

– Кажу, що я більше не головний архітектор «УкрНДПмістобудування». Віднедавна я став експертом художньо-експертної колегії Міністерства культури УРСР. Звісно, це не має аж настільки великого значення...

– О-о-о, навпаки має! – негайно ж заперечив Каракіс. – Адже я тільки-но хотів поцікавитися, чи нема там у вас в «УкрНДПмістобудуванні» хоч би якихось відомостей про можливість перенесення Лук'янівського цвинтаря.

– Тобто?..

Тепер від несподіванки зупинився вже Харитон Якимович, Анатолій же хоч і був здивований, однак навпаки посунувся ближче до свого старого учителя. При цьому їхні парасолі зіштовхнулися, хлюпнувши навсібіч струменями холодної дощової води.

– Бачте, яке діло... – почав пояснювати Каракіс. – Мої знайомі з «УкрНДПроектстальконструкції» по секрету повідомили, що у нас в Києві збираються споруджувати за їхнім проектом нову телевежу^[33]. І

наскільки я знаю, споруджуватимуть її саме на тому місці, де тепер лежить цей камінь. Ава про це знає, я йому розповів трохи раніше. А тепер і вам кажу.

– Так-так, – кивнув на підтвердження Мілецький.

– Стривайте, стривайте... То що ж це виходить?! – продовжив дивуватися Бугрим. – Я все ж таки ветеран галузі, тому розуміюся на певних речах. І можу з усією певністю стверджувати, що на тому місці, звідки ми оце йдемо, спорудити телевежу неможливо. Там же настільки мізерний «п'ятачок», що нема де розвернутися! Хіба що частину Новоокружної треба перекрити, лише тоді...

– Ні-ні, Харитоне Якимовичу, ніхто Новоокружну не перекриватиме. Я ж кажу, що збираються перенести на нове місце або Лук'янівський цвинтар цілком, або його частину.

– Найімовірніше, що саме частину цвинтаря, – мовив стурбовано Мілецький. – Подейкують, там є специфічні поховання, зроблені в давнину під час епідемій. Якщо розкрити ті могили... Невідомо, чим це скінчиться.

– Все так, Аво, все так. Але якщо навіть переноситимуть частину могил... наприклад, військовий цвинтар... Все одно це робота займе чимало часу! А потім ще телевежу зводитимуть. Отож я недарма запитав, чи вірите ви в перспективу спорудження нашого пам'ятника? Робота ж попереду на роки... На десятиліття – це точно. А за цей час все може змінитися.

– Але ж на камені написано... – почав своє Анатолій.

– Наскільки я розумію, Йосип Юлійович натякає, що цим каменем поки що хочуть відволікти увагу людей від спорудження телевежі, – заперечив Бугрим стурбованим тоном.

– Усе вірно, Харитоне Якимовичу, все вірно! Адже якщо навіть військові могили перенесуть, все одно це буде колишня територія кладовища. Якщо ж з неї транслюватимуться радіосигнали... Хм-м-м!.. Уявляю, як це сприймуть пересічні люди.

– Як святотатство сприймуть, – зітхнув Мілецький.

– Точно, як наругу, – погодився Бугрим.

– А тому можна спробувати відволікти увагу людей обіцянкою реалізації нашого з Авою проекту. Припустімо, невдовзі почнуть розчищати територію під якесь будівництво й навіть переносити могили? Навіщо?! Хтозна... Якщо це робитиметься заради увічнення

пам'яті жертв Бабиного Яру – люди не заперечуватимуть. Швидше навпаки... Якщо ж відкрито оголосити про спорудження телевежі – це сприймуть неоднозначно. Робіть висновки!..

Деякий час йшли мовчки. Нарешті Анатолій наважився спитати:

– Отже, ви не вірите в перспективу цього пам'ятника?

– І я не вірю, й Ава теж не вірить, наскільки я розумію.

– Не вірю, ні, – мотнув головою Мілецький.

– А тому, Анатолію, якщо не вийде у нас з Авою, то вийде у вас, – посміхнувся Каракіс. – Недарма ж я прихопив вас сьогодні з собою.

– У нього вийде, кажете?.. – Бугрим покосився на міністерського експерта з явною недовірою й додав: – Він же «пластилін» справжній, такі не здатні відстоювати своє.

– У нього, Харитоне Якимовичу, у нього. Він все ж таки мій учень, причому учень вельми талановитий... Ви його погано знаєте.

– Йосипе Юлійовичу, та облиште ви, зрештою!.. – махнув рукою Анатолій. – Ви вже якось передрікали мені, що я долучуся до робіт на Хрещатику, і що з того? А нічого. Отож облиште.

– Одне іншому не завадить. Як я сказав – так і станеться. От згадаєте мої слова через пару десятків років. Ви, Анатолію, ще будуватимете і на Хрещатику, і тут, в Бабиному Яру. Запам'ятайте це.

І Каракіс посміхнувся знов. Посміхнувся абсолютно щиро.

1967. Останній з УПА

Будинок по вул. Хорива, № 2, Київ, середина квітня 1967 року

– А котра вже година?..

Озирнувшись назад, Гатя подивилась на ходики і миттєво підхопившись з-за столу, стурбовано мовила:

– Ой, мені ж додому треба! Бо там же ж мої без мене...

– Хто такі «твої»? – щоб не вронити голову на стіл, Давлетов мусив підперти її переплетеними пальцями рук. – Чоловіки твої, чи що?

– Ну так, мої чоловіки. Всі троє: Андрійко, наш Спартак і тато Сьома.

– Пхе!.. Чого ж хвилюватися?! Вони ж у тебе дорослі, самі впораються...

– А Спартак?! Йому ж ще чотири роки, – резонно заперечила Гатя.

Едуард Рустамович хотів щось заперечити у відповідь, проте Тося поквапилася перехопити ініціативу:

– Іди, Агато, йди собі додому, а з Едуардом Рустамовичем я ще посиджу. Ми з ним удвох посидимо.

– Але ж на столі ондо ще скільки не доїдено! – обурився відставник. – Баличок... червона рибка... Ех-х-х, та ще за Сталіна такого добра було у продмагах – хоч греблю гати!..

– Було. Ось тільки не у всіх грошей на цю красу вистачало, – зітхнула Гатя. Однак не звернувши на її зауваження найменшої уваги, Едуард Рустамович потягнувся до напівпорожньої пляшки, уважно зазирнув всередину крізь горлечко й додав: – І не випите все також... Ну дівча-а-ата, це ж негарно як!.. Це ж поминки за моєю мамою... за мамою Міленою!.. Всі сусіди порозбігалися, а ми ще не допили й не доїли – і куди ж це годиться?!

– Едуарде Рустамовичу, та у мене ж тато Сьома не просто так, а після трьох інфарктів! А зараз погода яка мінлива, раптом йому зле стане?..

– А-а-а, Самсон Данилович!.. – відставник розплився в хитрій посмішці. – А як там його Белла поживає? Здорова чи теж того?..

Гатя виструнчилася й закусила губу, оскільки дуже болісно сприймала все, що стосувалося батькової коханки. Зокрема, вона й досі не могла пробачити ні татові, ані собі самій, що через їхні сварки на цю тему тепер весь їхній дім у курсі амурних справ її батька.

Однак побачивши настільки болісну реакцію подруги, Тося ледь помітно махнула їй рукою (мовляв, забирайся, доки є шанс) і звернулася до колишнього сусіда:

– Едуарде Рустамовичу, дайте Гаті можливість нарешті доглянути батька. А поки я не забула, у мене тут є тост.

– Тост?.. Справді?..

Відставник вичікувально дивився на Тосю й навіть не відреагував на грюкання вхідних дверей.

– Справді, маю прекрасний тост: ми як слід пом'янули вашу маму, давайте ж тепер вип'ємо і за ваше, і за моє здоров'я! Бо я ж медицина все ж таки, я ж це здоров'я забезпечую...

– То-о-ося, яка ж ти розу-у-умниця!

Едуард Рустамович спробував плеснути в долоні, однак негайно клюнув носом, стрепенувся й мовив:

– А пам'ятаєш, як ми зустрілися, коли мене з Куби притаранили неприємного? Я ж тоді стільки всього проспав, Тосько, стільки

всього!..

– Авжеж пам'ятаю, – підтвердила вона.

– Однак вижив. Не помер, а вижив!.. Не те що мама Мілена!..

Він знов клюнув носом і забурмотів:

– Спочатку тато Рустам, а тепер і мама Мілена... А я то в Китаї, то на Кубі... Добре, що хоч тепер у відставці. Але ж тепер вже й батьків нема – спочатку тата Рустама не стало, а тепер і мами Мілени...

– Ми ще не випили за здоров'я всіх, – нагадала Тося, проте відставник раптом заперечив:

– Ні, Тосько, знаєш... Випити ми встигнемо, а давай-но вірші краще прочитаємо, ти як вважаєш?

І негайно ж продекламував^[34]:

А весной, весной... Да где там,

Лучше скажем наперед:

Если горько гибнуть летом,

Если осенью – не мед,

Если в зиму дрожь берет,

То весной, друзья, от этой

Подлой штуки – душу рвёт.

І додав з неприхованим сумом:

– Зараз квітень, так... Навесні пішла з життя мама Мілена, навесні. А це така підла штука, що насправду аж душу розриває! Шматує душу, так...

Костопіль, серпень 1967 року

Бокал-Бобокал був улюбленим об'єктом різноманітних витівок місцевої шпани, причому витівки ці іноді бували доволі-таки жорстокими. Наприклад, у теплу пору року безхатько міг залюбки обходитися без черевиків і ходив босоніж – тому коли напивався до стану непритомності й засинав десь на узбіччі вулиці в лопухах, шибеники розважалися тим, що влаштовували «ровера»^[35]: акуратно встромивши сплячому поміж пальців ніг сірники, запалювали сірчані голівки й відбігали на безпечну відстань. Коли сірники догоряли і полум'я обпікало тіло, п'яничка прокидався з жахливими зойками, при

цьому відчайдушно молотячи ногами повітря. А місцеві шибеники, стоячи на безпечній відстані, голосно реготали і дражнилися:

– Бокал-Бобокал свій ровер провтикав, Бокал-Бобокал свій ровер провтикав!.. Котися ковбаскою Малою Спаською!.. П'янь-рвань, беззубий зек, цур тобі пек!..

Втім, для безхатька подібні витівки шпани час від часу оберталися доволі кепськими наслідками. Наприклад, у розпал одного спекотного літа він заснув не в заростях лопухів, а на доволі-таки нічогенькому острівці засохлої трави. Отож коли внаслідок «ровера» недогорілі до кінця сірники порозліталися на всі боки, трава вмить зайнялася. Бокал-Бобокал не одразу второпав небезпеку свого становища і встиг серйозно попекти руки та обличчя, а також підсмолити дику бороду, якою його зморшкувате обличчя заросло мало не до очей.

Іншим разом, вже в розпал зими, він заснув на березі Замчиська^[36] – то хулігани обережно відтягнули його на річковий лід і, сонного, вкинули дупою в ополонку. Тоді через переохолодження п'яничка серйозно застудив нирки і кілька місяців мочився кров'ю. До речі, бешкетники це знали, отож навмисно вишукували криваві відмітини на засніжених задвірках, а знайшовши – гукали до товаришів:

– А ходи-но поглянь, як Бокал кров'ю насцяв! Бокал сцить кров'ю до нас із любов'ю!.. Бокал сцить кров'ю до нас із любов'ю!..

Владька Нідзелінський бешкетував таким чином разом з усіма... але рівно до того разу, коли вертаючись додому пізнім серпневим вечором, провалився у відкритий каналізаційний люк, який випадково забули помітити попереджувальною позначкою. З каналізації його витягнув не хто інший, як безхатько Бокал-Бобокал, який сидів неподалік і насолоджувався одеколоном «Шипр», ковтаючи його манюсінькими (щоб розтягнути задоволення) порціями просто з горлечка флакона.

Відтоді хлопець не тільки припинив брати участь у знущаннях над п'яничкою, але й почав захищати його від витівок. Наслідки не забарилися: почалися сварки з товаришами.

– Ти що?! Цей же Бокал-Бобокал – він же справжній доходяга! Подохне, то ніхто й не згадає добрим словом, – обурювалися бешкетники.

– Та хоч би я згадаю, бо він мене з люку витягнув, коли я туди провалився, – цілком резонно заперечував Владька.

– То що, ти такий самий, як і п'яничка цей, га?! Мабуть, від тебе тхнуло не гірше, коли безхатько тебе з каналізації витягнув...

– Та пішли ви всі в сраку!..

– Сам пішов туди й не повертайся!..

Насамкінець розсварилися всерйоз і надовго. І, як виявилось згодом, п'яничка Бокал-Бобокал це помітив! Хоча очікувати подібної прозорливості від нього було не варто. І тим не менш, якимось неквапом вертаючись зі школи, Владька почув позаду невиразне белькотання:

– Ти як думаєш... з чого се я... п-п-п'ю?.. Га-а-а?..

Озирнувшись, побачив безхатька, який стояв, ледь помітно похитуючись від вітру, що дув йому в обличчя. Справді, якби вітер віяв у протилежному напрямі, хлопець давно б уже унюхав п'яничку, від якого завжди смерділо неймовірною сумішшю запахів немитого тіла, сечі та «Шипру» одночасно. Але тепер доведеться відповідати, бо хоча Бокал-Бобокал і належить до покидьків, проте все ж таки старший за віком.

– Звідки мені знати, чого ти п'єш?.. – Владька несподівано замислився й додав за кілька секунд: – Себто ви...

– Бо життя у мене таке! Життя, так... Воно, хлопче... знаєш...

– Не знаю і знати не хочу, – похмуро пробурмотів хлопець. Однак зупинити безхатька це вже не змогло, і протягом наступних хвилин двадцяти Владька був змушений вислуховувати історію про все, що сталося колись в Рівному. Про те, як Нестор Бобокал героїчно боровся зі світовим злом, уособленим біснуватим німецьким фюрером і його скаженими солдатами. І як тим часом паскудний тиловий пацюк з погонями майора на плечах підробив на героїчного вояка похоронку, завдяки чому захопив і житлоплощу фронтовика, і його дружину. А також про вибір між сучарою-майором і героєм-фронтовиком, який насамкінець зробила дружина. Не забув розповісти також про намагання добитися правди спочатку в міліції, потім в облуправлінні держбезпеки – що, власне, і скінчилося висилкою героя-фронтовика до Костополя.

– От тому я і п-п-п'ю, в-в-влас-с-сне... – завершив безхатько сумну розповідь. – Т-та на моє-м-му місці... Та будь-хт-то б зап-п-пив!.. Бо мен-не ніх-х-хто н-не роз-зум-мів-в... Тіко Вал-лер-р-р-ка С-с-с...

Струс-с-сь... Та він той... Пом-мер він-н-н... От-то мене зі склотарки й поп-пер... поп-пер-р-ли з роб-бот-ти... Т-терп-піл-ли, т-терп-піл-ли... а пот-тім взял-ли т-та й поп-пер-р-ли... О!..

– То виходить, що Бобокал – це ваше прізвище? – спитав здивований цим хлопець.

– Ага, – ствердно кивнув п'яничка. – Пріз-зви-ще. А як мен-не поп-пер... поп-пер-р-ли з роб-боти... то і з хат... з хат-ти теж...

– А ви його не прибили? – раптом спитав Владька.

– Кого?! – здавалося, що від несподіванки колишній сторож склотарного заводу навіть трохи протверезів.

– Як це – кого?.. Та майора того паскудного.

– Майо-о-ор-ра?.. – безхатко знизав плечима. – Н-ні...

– А чому?

– Т-та я ж!.. Я ж до міл-ліц-ції ход-див... і до цих...

Він спробував зобразити в повітрі щось незрозуміле пальцями рук, однак жахливо хитнувся і ледь втримався на ногах.

– А я б його пристрелив, – спостерігаючи за безплідними зусиллями п'янички крізь злісно примружені повіки, процідив Владислав. Бокал-Бобокал почав бурмотіти щось малозрозуміле, та не слухаючи його, хлопець тільки рукою махнув і поспішив додому.

Околиця с. Рукомиш Бучацького р-ну на Тернопільщині, жовтень 1967 року

Цукрові буряки в цьому році вродили – о-о-о-о, дай-то Боже щороку...

Себто, не Боже, звісно, а цей нинішній...

Чи не нинішній?! Бо дякувати за врожай Генеральному секретареві ЦК КПРС – якось воно...

Кгм-м-м-м!..

Трясці його матері – ото часи зараз настали, ото настали: якщо буряки вродили, то вже й подякувати нема кому, не те що колись!

Утім, як то кажуть самі на себе совіти:

Пришла зима, настало лето:

Спасибо Партии за это!

А тому гаразд – можна дякувати Партії їхній за те, що буряки цукрові так вродили, що тільки дай Боже весь цей врожай вчасно...

Ну от, знов той Боженька на язик лізе, коли Його ніхто про це не просить! Що ти з цим поробиш?!

Ну гаразд, гаразд: сьогодні із самого ранку ледь почало розвиднюватись, а всі рукомишани були вже в полі на буряках, яких цього року вродило стільки, що навіть старі люди такого врожаю не пам'ятали. Працювали, голови не піднімаючи, спини не розгинаючи, як раптом то тут, то там залунали дивні заклики:

– А нумо кінчай роботу! Кінчай, кому кажу! Стоп!

Овва, та що ж воно таке?! Хто це насмілився, цікаво?..

Порозгинавши нарешті спини та попіднімавши голови, селяни з неприхованим здивуванням побачили край поля розтягнутих довгою вервечкою міліціонерів – та ще й скільки ж їх тут назбиралося!.. Лічити – мабуть що, не перелічити.

– А нумо всі сюди! Та хутко мені, хутко!

Виявляється, це кричав якийсь начальник над усіма міліціонерами – незнайомиць із вкрай суворим, ба навіть більше – роздратованим обличчям, дещо почервонілим від напруги:

– Всім полишити поле і прослідувати за нашими людьми, куди накажуть! А нумо ворухись, бидло! Ворухись, кому кажу!

– Та чого ти лаєшся, га?! Ви тільки гляньте на нього: ото щойно приїхав, а вже лається... За що, га?.. Що ми тобі зробили?.. А буряки як же?

Здивовані запитання посипалися звідусіль. Не розгубившись, міліційний начальник відповів одразу на всі суворим окриком:

– А нумо р-р-руш, куди накажуть!

Схоже, жартувати тут ніхто не збирався. Отож, полишивши бурякове поле, колгоспники під наглядом правоохоронців попленталися безладним натовпом кудись у напрямі Стрипи^[37]. При цьому людей найбільше цікавило, звідки понаїхали всі ці міліціонери. Однак на всі розпитування слідувала уривчаста одноманітна відповідь:

– Мовчати! Не розмовляти!

Зрештою колгоспники вирішили: найімовірніше міліцію нагнали сюди з Бучача, можливо – з Бучацького району... якщо не з усієї області. Але заради чого?! От нащо кидати копання цукрових буряків, коли ще принаймні половина врожаю й досі не зібрана?! Отож має бути якась причина... причому дуже й дуже поважна, якщо...

Однак минуло ще чверть години, перш ніж колгоспники зрозуміли, куди їх жене міліція. Тоді один за одним всі почали озиратися, виглядаючи ланкову Стефанію – бо кожен мимоволі задавався запитанням, чи зрозуміла вона, що відбувається?! Проте її чомусь ніде не було видно, хоча ось нібито тільки зараз тут була... буквально щойно... А де ж поділася?!

– А хтось бачив Стефу?.. А Стефа де поділася?.. Стефа де?.. – ледь чутним пошептом зверталися одна до одної жінки й дівчата.

– Та цитьте ви, дурепи, щоб ваші язики нетерплячі порозпухали!.. – придушено шипіли на них солідні дядьки, водночас оглядаючись на міліціонерів: чи не чують раптом?.. Жінки й дівчата в свою чергу боязко озиралися на правоохоронців, проте вже за хвилину знов починали своє:

– Та де ж ця Стефа поділася?.. Ото дурна!.. Де її тільки носить?..

До печер на крутому березі Стрипи, які колись слугували притулком для мешканців скельного монастиря, юрбу колгоспників підігнали приблизно за півгодини. Тепер всі усе зрозуміли остаточно, оскільки печери були оточені кількома кільцями вже не міліціонерів, а співробітників держбезпеки настільки щільно, що й мишенятко не проскочить, навіть якщо захоче.

Отже, зараз його накриють і схоплять. Шкода дядька, ох і шкода!.. Цікаво, як ці кадебешники його вистежили?! Або здав хтось... Тоді хто саме?! У якої ж це паскуди, цікаво дізнатися, забракло совісті, щоб здати кадебешникам цю, можна сказати, святу людину? Але якщо все підготовлено, то чому вони не починають, на що чекають?..

– Агов, Акімочкін! Де там ті школярі забарилися, скільки ще нам чекати? Вже ж полудень скоро настане, – немовби відповідаючи на невисловлені запитання колгоспників, вигукнув раптом огрядний червонопикий майор держбезпеки. У відповідь пролунало:

– Та мають вже бути, зачекаймо ще трохи.

Ага-а-а, он воно що! Таким чином, схопити небораку вирішили в присутності не просто всіх повнолітніх селян, але навіть дітей!.. Паскуди, ох і паскуди, щоб вам не діждати!!! Хоча... що тепер вдієш?..

Як раптом знов червонопикий:

– Акімочкін!

– Так?..

– А давай-но накажи місцевим, щоб терміново перевірили, чи всі тут присутні, чи раптом хтось не втік звідси? Та скажи, нехай селом пройдуться і будинки перевірять. Кого знайдуть – всіх сюди до єдиного!..

Капітан держбезпеки кивнув червонопикому й пішов віддавати розпорядження. Тільки тут селяни помітили, що місцеві рукомиські правоохоронці скупчилися окремо від усіх і позирали довкола з явною злістю. Якщо операцією керували чужаки – отже, місцевих просто відсторонили, іншого пояснення не було. Тепер капітан, якого червонопикий майор назвав Акімочкіним, про щось тихо розпорядився, тоді частина рукомиських міліціонерів побігла до села, інші ж розосередилися між людьми й почали уважно оглядати всіх і кожного.

А раптом вони помітять відсутність ланкової Стефанії?! О-йо-йой, що то з нею і з її дітьми буде, що то буде!..

Але саме тут назустріч групі місцевих правоохоронців від околиці Рукомиша почали висуватися декілька груп дітей – місцеві молодші школярі (бо шестий семикласників тимчасово мобілізували на збирання тих-таки цукрових буряків) під наглядом вчительок на чолі з директором школи. Отож коли всі підійшли ближче, колгоспники з явним полегшенням помітили серед вчительок ланкову Стефанію. Он

воно як!.. Ну що ж, якщо встигла непомітно збігати додому й повернутися так само непоміченою – отже, пощастило. Тільки б міліціонери чи кадебісти не помітили її рук – характерних мозолястих, перепачканих землею, зі зморшкуватою вже шкірою на тильному боці долоней. Якщо не помітять її рук – ну... отож не помітять! От тоді можна вважати, що все минулося.

Хоча...

Ні-ні, звісно ж, нічого ще не скінчено. Навпаки, тільки починається.

– То хто ж засів там, у печерах?! – гримнув раптом червонопикий майор держбезпеки, звертаючись до селян і молодших школярів, які разом із вчителями (а також ланковою Стефанією) встигли підійти до дорослих. Та, незважаючи на всю суворість його тону, колгоспники загомоніли врізнобій:

– Та ніхто не сидить... А хто ж там сидіти може?.. Колись монахи жили, а тепер нема нікого... Здається... Точно нікого нема вже який рік поспіль!..

– Так-таки нема?! – мало не луснувши від лютої ненависті, приправленої неабияким презирством, червонопикий гримнув щодуху:

– Ну, зараз дивіться, як це по-вашому виходить – нема нікого!..

Потім мовчки розвернувся до кадебістів і махнув рукою.

– Агов, бендера! А нумо вилазь звідти! – залунало то тут, то там. Однак з печер ніхто не вийшов.

– Бендера, годі тобі ховатися! Вилазь, кому кажуть, доки ми тебе, паскуду свинську, не викурили!

Слідом за цими словами пролунало кілька пострілів у повітря. І знов ніхто не вийшов з печер до селян і правоохоронців.

– Ну добре, бендера, ти сам напросився.

Слідом за цією погрозою в отвори печер полетіли запалені димові шашки... проте й цього разу назовні не вийшов ніхто!

Невже встиг утекти?! Якби ж то...

Перечекавши, доки шашки згорять і дим трохи розвіється, кадебешники з передньої шеренги вдягнули протигази, озброїлися ліхтариками та пістолетами й обережно, всім тілом притискаючись до ґрунту і каменів, пірнули в печери. Хвилин десять проминуло, аж поки співробітники держбезпеки не витягнули з диму назовні якийсь

великий чорний лантух, на верхній частині якого витанцьовували помаранчево-жовтаві язички полум'я.

– Ну як, тепер скажете, хто цей бендера?! – звернувся до колгоспників червонопикий майор, коли його підлегли, кинувши лантух на землю, загасили тліюче полум'я й розвернули те, що насправді виявилось обгорілою ватяною куфайкою, змащеною до того ж якоюсь темно-брунатною, з сизим відливом маслянистою рідиною. Тоді стало видно, що лантух насправді ніяким лантухом не був – це насправді труп літнього чоловіка з чорним від кіптяви обличчям, жахливо виряченими посклянілими очима, широко роззявленим ротом і висолопленим сизим язиком. Ох, до чого ж жахливою була смерть цього небораки!..

– Повторюю запитання: хто цей бендера?! – знов ревноув майор. – Відповідайте мені негайно, сучі діти!

– Ну, чому ж одразу та й бандерівець... – непевно зауважив хтось із селян. Хоча насправді, звісно ж, загиблого знали усі.

– Он як, не бендера?! А хто ж це тоді?

– Та біс його знає! Безхатько якийсь.

– Без... Чого-чого «без»?!

– Безхатько, кажу ж. Не мав де жити, отож і пішов у печери.

– А-а-а, ну так би й казав, що бомж! – зрадів майор.

– Тобі ж кажуть, що безхатько, – відповів інший колгоспник.

Далі до трупа підводили інших селян, однак усі були одностайними: не знаємо, хто це... найменшого поняття не маємо... ніколи не бачили, ні... мабуть, безхатько, хтозна!..

Процедура безуспішного упізнання загиблого тривала, аж доки червонопикий майор не второпав, що таємний інформатор може не витримати, опинившись перед тілом загиблого, якого він же і здав чекістам. Тільки тоді наказав усім полишити місце «викурювання», не чіпаючи при цьому труп: нехай і далі лежить там, де поклали.

– Е-е-е, тобі не здається, що тут є ще хтось, а не тільки ми?!

– Та облиш... Можна подумати, ти біля мертвяків ніколи не чергував.

– Ще б пак! Але ж на війні, як на війні...

– Тихіше ти! Слухай!..

Кадебісти вмиль замовкли.

Стримуючи бурхливе дихання, мовчала також Стефанія: саме вона наважилася прийти під покривом ночі до закинутого скельного монастиря, сподіваючись, що їй таки вдасться забрати звідти й поховати по-людськи тіло старшого брата – 63-річного Юрія Михайлецького, який довгих два десятиліття переховувався від нищпорок радянської влади в Рукомиських печерах. Однак вчасно помітивши в суцільній темряві пару яскраво-помаранчевих крапочок (то були кінчики тліючих цигарок), жінка зрозуміла, що виставлені біля тіла вартові нікуди не ділися і що поховати загиблого лютою смертю брата не вийде. Принаймні сьогодні.

Що ж, не судилося! Шкода, ох як же ж шкода!..

Добре вже те, що коли міліція почала знімати людей з копання цукрових буряків, вона встигла зорієнтуватися, що й до чого. Далі непомітно вислизнула з натовпу колгоспників і дременула додому, пошматувала і спалила всі речі, що бодай якось нагадували про Михайла, а попіл викинула на гній. Тепер шукай, не шукай – ніяких доказів їхньої спорідненості не знайдеш. Хоча б це добре...

Берегомет, Буковина, 7 листопада 1967 року

– А ще я такий анекдот нещодавно почула, – відклавши вбік виделку, із змовницьким виглядом заговорила Марічка: – Отже, помирає старий бандерівець, як раптом розплющує очі та й каже: «А най би хтось із синів моїх за парторгом збігав, щоб сюди його привести! То зробіть, прошу». Сини питають: «Батьку, та навіщо вам парторг отой?! Вбити цю паскуду ви вже не в змозі, а щоб всяке лайно в хаті смерділо, то нікому воно не треба». – «А я перед смертю в партію вступити хочу», – каже старий бандерівець. Усі жахнулись: мовляв, з'їхав з глузду старий... Але бандерівець стоїть на своєму, а воля помираючого – то є закон. Ну, хтось із синів збігав за парторгом, той прибіг і каже: «Вуйцю, невже ото правда?! Аж не віриться». – «Та правда, правда. Розкався я в старих гріхах, хочу бодай перед смертю свою позицію виправити», – відповідає бандерівець. Отож парторг його прийняв терміново в партію та й побіг собі щасливий. Тоді діти аж розридалися: «Батьку, й нащо ото ви й себе, і нас зганьбили?! Як нам тепер людям в очі дивитися?! Це ж нечувана зрада». Тоді посміхнувся радісно старий бандерівець: «Ніц ви не розумієте! Коли я

помру, то знаю точно – бодай одним комунякою на землі нашій поменшає!...»

Сміялися всі: як сама розкажчиця, так і її мама Клава, і прийомний тато Маркіян (якого вона вже давно вважала рідним, хоча й досі не звикла, що вітчим вперто кличе її Мусею), і зведений братик Леон. Сміялися, хоча для їхнього сімейства день цей аж ніяк не був веселим.

А все через Ілька! Коли він з'явився тут, у Берегометі, в середині липня 1958 року, то одразу ж заявив: з табору його, як «доходягу», викинули достроково зовсім не за «зразкову поведінку», а просто щоб своєю смертю не псував табірному начальству статистичні показники. Бо у них між таборами, бачте, ціла система соціалістичного змагання запроваджена!..

Невідомо, на що саме розраховувало табірне начальство, ухвалюючи помилування, бо Ілько помер зовсім не скоро, як йому обіцяли, а через чотири роки. Причому сталося це день у день на найсвітліше радянське свято – 7 листопада 1962 року, в сорок п'яту річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Таким чином, сьогодні був не тільки справжній піввіковий «кругляк» події, що невідворотно змінила долю всього світу. Намагаючись ніяк не демонструвати своїх справжніх почуттів, на п'ятирічних споминах за сином і братом у скромній берегометській оселі зустрілося все сімейство Яроцьких: до провідного працівника місцевого лісокомбінату Маркіяна Лукича та його дружини-пенсіонерки Клавдії Лаврінівни приїхали з Луцька дочка Марічка з зятем, а зі Львова – синочок Леончик, студент тамтешнього політехнічного інституту. Жодних гостей на посиденьки не запрошували. А що там говорилося у вузькому сімейному колі – про це ніхто сторонній ніколи й нізащо б не дізнався. Тому поводитися, не стримуючи почуттів – як і належало серед своїх.

Для початку пом'янули Ілька. Потім настала черга загиблих на війні з фашистами першого чоловіка Клавдії Лаврінівни та їхнього старшого сина. Потім перебрали поіменно всю першу родину Маркіяна Лукича – «злісних куркуляк-глітаїв» з Хінчанки, поглинутої сучасним Житомиром. Таким чином, коли поминальні чарки скінчилися і настала пора випити за живих, всі вже добряче захмілилися.

І несподівано для самих себе... не те що розвеселилися, але явно піднеслися духом – хоч як дико це виглядало! Почалося знов-таки зі

споминів про Ілька. Звісно, розмовляючи з матір'ю в приміщенні пошти влітку 1958 року, «доходяга» виглядав нещасним і неприкаяним. Однак хто б міг подумати, що, проживши у новознайденій родині пару місяців та трохи відігрівшись душевно, він виявиться приємним в усіх відношеннях скромним, чуйним і доброзичливим чоловіком?!

Хоча Ілько ходив, трохи кульгаючи і тягнучи праву ногу (з часом дедалі сильніше), він дуже любляв гуляти на березу Серету^[38] і майструвати зі знайдених по дорозі трісочок, шишок та соломинок кумедні фігурки чоловічків і тваринок, які охоче роздавав усім зустрічним дітлахам. За це батьки обдарованих час від часу годували «лялькарю» всякими смаколиками, а жінки шепотіли йому услід: «Блаженний! Бережи тебе, Господи», – і крадькома хрестили його у спину.

Попри всю свою доброзичливість, на людях Ілько здебільшого мовчав, а якщо говорив – то уривчасто й неохоче. Очевидно, до такої поведінки його привчило табірне життя в Теньлагу, що поблизу селища Усть-Омчуг. Однак вдома він інколи розслаблявся, тоді дозволяв собі згадати минуле. Тоді розповідав речі настільки незвичайні, що аж у голові не вкладалися. А найбільш незвичайними були його згадки про... бандерівців, завдяки яким він нібито й вижив!

– Так-так, ви просто не уявляєте, що це за люди, – говорив Ілько, при цьому його тьмяні невиразні очі починали світитися якимсь незвичайним внутрішнім світлом. – Там, у Теньлагу, усіх, хто був з України, називали «хохлами». Але відколи до нас почали привозити бандерівців... О-о-о, відтоді усе змінилося! Не дай боже було обізвати когось із них «хохлом» – одразу могли в пику зацідити навіть охоронцеві! Навіть знаючи, що за це можуть скарлати на смерть у найжорстокіший спосіб – їх ніщо не зупиняло... І при цьому вони ще й «Слава Україні!» кричали. І знаєте... замість «хохлів» їх таки справді почали називати «бендерами». Вимовляли це з відкритою ненавистю, але водночас дуже боялися хоч якось заціпати, бо «бендери» не тільки за себе стіною стояли, але й за «хохлів» могли вступитися принагідно. За мене теж вступалися двічі. Тому я й живий досі...

Отож саме через описані дивацтва та незвичайні розповіді близькі не могли згадувати Ілька без теплих усмішок. Навіть Клавдія Лаврінівна, хоч як тяжко було у неї на серці, також посміхалася крізь сльози, промовляючи:

– Синку, синочку! До чого ж світлою людиною ти був, до чого шкода, що доля твоя не склалася... А все ж таки мені здається, що не пішов ти в засвіти... Чи не весь пішов – не знаю вже, як і сказати? Мабуть, ти знав, скільки років я на тебе чекала, отож тепер не йдеш від мене остаточно, приглядаєш за своєю матусею старенькою, лишаючись невидимим.

Маркіян Лукич нікому про те не розповідав, однак він час від часу бачив і чув, як дружина розмовляє з кимось невидимим – причому розмовляє лагідно, з приємністю на обличчі. Й він здогадувався, з ким саме...

Отож годі й дивуватися, що пом'янувши належним чином не тільки Ілька, але й усіх родичів, які не дожили до сьогоднішнього дня, після першого ж тосту за здоров'я, щастя та успіхи живих всі, хто сидів за столом (а стіл же був поминальним!), відчували незрозуміле піднесення. Причому зовсім не через п'ятдесятиліття Жовтневої революції – про неї ніхто жодним словом не обмовився. Навпаки, згадували, як Ілька називали «блаженим», підгодовували смаколиками, крадькома хрестили і благословляли, як любили його місцеві дітлахи.

Але всіх вразила Марічка. У цій молодій, впевненій у собі жінці вже неможливо було пізнати бліду маленьку дівчинку, яка під впливом матусі та жахаючих розповідей сусідки Таїсії Єгорівни (зять подруги якої працював оперуповноваженим) боялася вийти погуляти на вулиці «бандитського Тернополя». Навіть молоду дівчину, яка під час перебування у Нових Бросківцях щойно побачила тітку Павлусю та її матір – бабу Сольку повішеними на спущених з бантини мотузках, вона згадувала доволі віддалено. Відчувалося, що Марічка щаслива разом зі своїм чоловіком (який невідлучно сидів поруч із дружиною), а також – що вона любить і цінує життя. І що в глибині душі навіть пишається братом Ільком – таким, яким він був з усіма його дивацтвами.

Отож саме Марічка після тосту за присутніх заявила несподівано:

– Ілько багацько історій про бандерівців розповідав, як там вони в таборі своєму сиділи, то давайте ж і я розповім трохи...

І як почала сипати вельми специфічними «бандерівськими» анекдотами!.. Навіть Леон був змушений зізнатися:

– Ну знаєш, Мусю... Навіть у нас, у Львівській політехніці, я таких добірних історій не чув, чесне слово!..

– Леончику, не називай мене Мусею! Це право тата Маркіяна – називати мене так. А ти, малий, зви мене Марічкою... О, до речі! Згадала анекдот про те, як енкаведист до гуцулки залицявся... А нехай буде до гуцулки Марічки – а, як воно вам?! Чули такий анекдот?

– А то є файно, – всміхався Леончик, а тато Маркіян кивав коротко:
– Розповідай.

Далі слідував новий «бандерівський» анекдот і новий вибух веселого сміху. І якби хтось сторонній зазирнув зараз в оселю Яроцьких, то неодмінно вирішив би, що їхнє сімейство добре святкує ювілей Жовтневої революції. Бо повірити в те, що тут когось поминають, було неможливо.

Вул. Петропавлівська, Київ, 7 листопада 1967 року

– Синку, синку... І нащо ото було друкувати оці твої спогади? – зітхнула Марія Федорівна.

– Так, мабуть, нелегка це справа – бути матір'ю письменника, – в тон їй мовив Анатолій.

– Ти не відповів, – тоном справдешньої вчительки, загартованої багатьма роками суворой педагогічної практики, нагадала матір.

– Я оприлюднив мій роман-документ, мамо... Бо... Бо як сказано в «Тілі Уленшпігелі», попіл Клааса стукає в моє серце.

– Так-так, я читала це і в «Юності»^[39], і тепер вже у книжці твоїй.

– Тоді до чого твоє запитання?

– Бо я не розумію.

– Мамо, ну хіба ж це настільки важко – зрозуміти мене?.. Я просто був змушений розповісти, як воно все відбувалося і що бачив на власні очі не тільки я сам, але й ти, між іншим.

– А тепер?

– Що – «тепер»?

– Тепер... будемо жити далі.

– Я, Толю, побоююсь, що через ці публікації у тебе будуть неприємності.

– Мамо, ну навіщо говорити про це?!

– Бо я твоя мати, тому не можу не говорити.

– Якась напрочуд беззмістовна бесіда у нас виходить! – від надлишку емоцій Анатолій сплеснув руками. При цьому окуляри у

товстій масивній оправі почали сповзати по спітнілому перенісцю, ото ж довелось їх поправити. – Про які неприємності йдеться, якщо я давно вже не маленьке хлопчисько з київської Куренівки, а цілий відповідальний секретар Тульського відділення Спілки письменників СРСР?!

– Толю!.. Але ж ти чудово розумієш, що в наших умовах з плечей злітали голови набагато вищих посадовців, ніж письменницький відповідальний секретар обласного рівня. Звісно, не про тебе нехай буде сказано...

– Я знаю, мамо, – знизав плечима Анатолій і знов поправив окуляри, – і тим не менш... Мене завжди дратувало, що обличчя кожного чергового репресованого товариша треба акуратно, без жодного залишку вирізати з фотографій. Що треба знищувати зошити, якщо комусь там здалося, нібито в малюнку на обкладинці зашифрований портрет ворога народу. Я не міг цього прийняти, мамо, хоча і був змушений мовчати.

– І всі ці моменти ти акуратно вивів у своєму «Бабиному Яру», – зітхнула Марія Федорівна.

– Усе це я вивів у своєму романі-документі, бо попів Клааса стукає в моє серце, – підхопив син.

Вони замовкли. Дивна виходила ситуація, дуже дивна!.. Скориставшись грандіозним всесоюзним святом – піввіковим ювілеєм Великої Жовтневої соціалістичної революції, – відповідальний секретар Тульського відділення СП СРСР Анатолій Кузнецов вирішив злітати на пару днів до рідного Києва, щоб відвідати пристаркувату матір Марію Федорівну. Він думав, що проведе ці дні в розслабленому стані, насолоджуючись спогадами про далеке дитинство. Натомість мама раз у раз заводила одну і ту саму розмову: навіщо було публікувати «Бабин Яр»?.. навіщо було видавати ще й книжку – хіба ж журнальної публікації було замало?.. чому неодмінно «роман-документ», а не просто «роман» без всяких «документів»?.. чи не забагато взяв на себе він – її маленький і явно не надто розумний Толя, взявшись писати «документ» і при цьому не маючи на руках нічого, окрім власних спогадів?.. І що це за «документ» такий, з дозволу сказати?!

Не відпочинок удвох із мамою був, а суцільна колотнеча і тріпання нервів.

– Толю?..

Він здригнувся, відчувши мамину руку на своєму плечі.

– Що?..

– Толю, а-а-а... чи можу я тобі допомогти?..

– Яким чином?! – щиро здивувався він.

– Ну-у-у... Наприклад, я можу зберігати твої матеріали... чернетки там чи що... Архіви, коротше кажучи. У письменників же мають бути якісь архіви, хіба ж не так? Якщо тобі небезпечно чи неручно їх тримати, то це могла б зробити я. Як твоя матір.

Озирнувши Марію Федорівну здивованим поглядом, Анатолій спробував уявити, як мама переховує його архіви й рукописи. Якщо з ними станеться те саме, що з фотографіями, з яких треба було щоразу вирізати все нові й нові обличчя, аж доки все не перетворювалося на труху остаточно... Ні, краще не треба! Краще він вже сам якийсь. Без маминої допомоги.

– Чернеток, мамо, я не зберігаю. Що ж до рукописів, то я зафільмував їх на фотоплівки, які склав у скляні банки, міцно закупорив і закопав у лісі.

– Де це закопав?! – аж опішила Марія Федорівна.

– Це не тут, не переживайте. Це у мене там, під Тулою. І цієї моєї схованки не знайде ніхто сторонній, тільки я один. Тільки я.

– Ну що ж, як знаєш, – зітхнула мати. І він не зміг зрозуміти, що означало це її зітхання: чи то недостатні підстави для заспокоєння, чи то розчарування недовірливістю сина, чи щось інше.

Вул. Карла Маркса, Київ, 4 грудня 1967 року

Приблизно півгодини тому почало сніжити, тому ретельно розчищений тротуар швидко вкривався пухким білим покривом, що рипів під ногами пішоходів при кожному кроці.

Недарма кажуть, що понеділок – день важкий. А якщо на понеділок призначається кінопрем'єра – що тут скажеш?! Що прем'єра пройде важко?.. Що доля фільму не складеться?.. Мабуть, так.

– А все ж таки, Колю, якої ти думки про те, як все пройшло?

– Здається, я висловився доволі зрозуміло.

– Ні, ти сказав лише, що стрічку ми відпрацювали гідно.

– Саме так і сказав.

– Але ж я не про те запитую! Мене цікавить твоя...

Шерстобитов раптом зупинився, уважно поглянув у той бік, де сяяли нічними вогнями Хрещатик та площа Калініна^[40], потім мовив замислено:

– А давай-но в інший бік підемо...

– Навіщо?

– Не хочу туди, де надто світло й людей забагато.

Відчуваючи, що режисер явно не в гуморі, Журавльов лише зітхнув:

– Ну гаразд, якщо хочеш, підемо до метро.

– Ні-ні, давай...

– Куди?

Шерстобитов мотнув головою ліворуч, тоді вони перейшли через проїжджу частину на протилежний від кінотеатру «Україна» бік вулиці, оминули невеличкий скверик і завернули на вулицю Заньковецької. Лише тоді оператор запитав:

– То про що ж ти хотів дізнатися?

– Про те, як пройшла прем'єра. Не як добре вся наша знімальна група відпрацювала на картині, а як її глядачі сприйняли. Оці конкретні глядачі.

– Чесно?

– Авжеж чесно.

– Якщо чесно, Женю... то дарма ти за фантастику вхопився. Кіно для дітей та юнацтва – от що тобі найкраще вдається! Натомість фантастика... Та ще й Єфремов з усіма його зарозумілими ідеями... Дарма, от і все.

– Колю, ти прекрасно знаєш, що фантастичні твори покликані донести до покоління радянської молоді в доступній формі передові досягнення вітчизняної науки і техніки...

– Серйозно? Це ти про «Туманність Андромеди» чи про щось інше?

– Але ж уривки з роману публікувалися і в «Піонерській правді», і в «Комсомольській правді» також! Отже, не тільки молодь, але навіть піонери мусять зрозуміти наш фільм. Тим паче, картина відкривається сценою вибору юнаками наставників для здійснення «подвигів Геркулеса»... Та і знімалися ці сцени в «Артеку», а яка ж там краса!..

– Не треба, Женю, облиш. Ти сам прекрасно розумієш, що це відмовка. На сьогоднішній прем'єрі була повна зала дорослих, а не дітей. Отже, хотів ти того чи не хотів, однак за рамки підліткового кіно вийшов. І це може бути небезпечним, причому не тільки для тебе, але також і для всіх нас.

– Колю, ти ж погодився працювати на цій картині разом з усіма!..

– Так, погодився і працював. І що з того?

– Та, власне...

Не договоривши, Шерстобитов замовк, оскільки його заперечення могли скидатися на докір: мовляв, ти зголосився бути оператором на картині, ти сам щойно казав, що ми всі постаралися, як могли – а тепер раптом заговорив про вихід за рамки, бачте!..

Авжеж, це надто скидається на докір. Але з якого дива режисер стане дорікати операторові зараз, після прем'єри?! Раніше треба було претензії висловлювати. Якщо ж претензій як таких нема – тоді як це все розуміти?..

– Я, Женю, про те кажу, що відпрацювали ми, як могли, виклалися повністю, але результат щось не надто вражає.

– Тебе не надто вражає чи глядачів?

– Глядачів, ясна річ. Принаймні тих, які щойно побували на прем'єрі. І...

Журавльов раптом замовк. Коли рівномірне рипіння свіжого пухнастого сніжку під ногами стало нестерпним, режисер нагадав похмуро:

– Ну-ну, давай, договорюй вже, годі тягнути kota за хвіст.

– Я, Женю, побоююсь, що стрічка ця вилізе боком не тільки тобі, але й усім нам, хто відпрацював з тобою. Усій нашій знімальній групі. А після виходу другої та третьої частин^[41] все тільки погіршиться. Розумієш, про що я?

– Невже ти натякаєш, що продовження знімати не варто? – після нетривалої паузи промимрив Шерстобитов. – Аж не віриться...

– Принаймні на твоєму місці я би спробував підшукати поважну причину для згортання зйомок. Бо як казав не пам'ятаю хто, це помилка – а вона гірша, ніж навіть умисний злочин^[42].

– Он навіть як...

– Навіть так, Женю, навіть так.

І знову вони замовкли. Скориставшись цим, Шерстобитов спробував подумки видначити, в якому саме пункті він помилився.

З одного боку, хай там як, але вже зараз зрозуміло, що «Туманність Андромеди» Івана Єфремова – роман епохальний, глибокий та дуже різноплановий. Отже, екранізувати його варто.

Чому саме тут, на Київській кіностудії? Через наявність найбільш передового кінематографічного оснащення та найбільші в усій Європі знімальні павільйони. Е-е-ех-х-х, розмах наш радянський! Буржуям всяким різним навіть не снилося таке, що зараз є в Києві...

Чому знімати взявся саме він – Євген Фірсович Шерстобитов? Бо почав відчувати, що вільно чи мимовільно, але вже набув амплу «дитячого» режисера. Отож екранізацію романа Єфремова він розглядав як своєрідний шанс зняти щось «доросле», тим самим вийшовши за рамки вже визначеного особистого амплу.

Щоб стрічку запам'ятали, він зібрав дуже потужну знімальну групу. Ясна річ, покликав на картину професіоналів, з якими працював раніше і вже давно порозумівся – насамперед оператора Миколу Журавльова. Та й інших також... А яких акторів чудових зібрав!.. Сергія Столярова – того самого, зі знакової радянської комедії «Цирк», а також казкового мандрівника Садка, а також одного з провідних виконавців у довженківському «Аерограді»... Миколу Крюкова – актора дуже рельєфного, прославленого виконанням ролі Бена Енслі в «Останньому дюймі»... Двох красунь – Вію Артмане та Людмилу Чурсіну... Отож на акторів нарікати просто гріх!

Проте з іншого боку...

Якщо чесно, то не тільки у Журавльова, але й у нього самого виникли певні сумніви в успішності картини, в яку було вкладено стільки сил... І коштів, до речі: адже гроші виділили одразу на всю трисерійну постановку – однак переважна частина їх вже витрачена! Звісно, макети, декорації та костюми, що лишилися після зйомки «Бранців Залізної зірки», можна використати в подальшому, не все доведеться робити з нуля. Тим не менш, схоже, зняти другу і третю частини без додаткових коштів не вдасться. А чи виділять їх тепер?.. Сумнівно.

Сумнівно насамперед тому, що деякі глядачі під час перегляду трохи нудилися, а дехто тихесенько підхихикував у найбільш непідходящі моменти. Принаймні так здалося режисерові. Оператор

про це вголос не сказав, але на чому ґрунтувалися його вельми обережні висновки про недоцільність знімати продовження?! Либонь, і він почув, як дехто стримано позіхав, а дехто підхихикував. Хоча дуже навіть серйозний!..

Отже, хоч як вони старалися... але десь таки не дотягнули. В якому саме аспекті?.. Що ж, критики підкажуть. Треба буде уважно відслідкувати, які рецензії публікуватимуться. Поговорити з авторитетними людьми.

А втім...

Є ж іще третій бік цієї умовної «медалі»: чесне слово, щось незрозуміле відбувається з усією вітчизняною фантастикою! Перш ніж братися за екранізацію, Шерстобитов всебічно вивчив предмет. Наскільки він міг «судити», все почалося з 1953 року, коли Абрам Роом на «Мосфільмі» зняв «Сріблястий пил». З іншого боку, неабиякий успіх мала чи то науково-популярна, чи науково-фантастична стрічка Павла Клушанцева «Шлях до зірок», що лише трохи забарилася у порівнянні з запуском першого штучного супутника Землі. До речі, той-таки Клушанцев повторив свій власний успіх, позаторік випустивши новий фільм проміжного (між фантастикою та наукопопом) жанру – «Місяць».

При бажанні сюди ж можна приплюсувати «Людину-амфібію», зняту Чеботарьовим і Казанським з «Ленфільму». Так, екранізація роману Беляєва – вона про справи земні, а не космічні. Тим не менш це стовідсоткова наукова фантастика...

Але ж до чого контрастно склалася доля фільмів Михайла Карюкова – «Небо кличе» і «Мрії назустріч»! Ні-ні, після успіху першої картини нічого не віщувало біди. Більш того, вчорашній оператор і сценарист, а сьогоднішній новоспечений режисер аж млів від того, що його творіння продали за кордон! Немов навіжений, носився Київською кіностудією й розповідав про це всім і кожному, хто тільки погоджувався слухати... Хіба ж міг припустити неборака, що американці перемонтують обидві стрічки, зліпивши з них низькопробні бойовики сумнівної якості? Природно, тепер ніхто і близько не підпустить Карюкова до режисури...

Інша прикра історія: буквально торік на Одеській кіностудії якийсь початківець зі складним якимсь прізвищем... як там його?! Чи то Юнкерс-Хилькевич... чи, може, Юнга-Хилевич... А-а-а, то є

неважливо! Головне, що його фантастичний фільм «Формула веселки»^[43] заборонили для широкого показу – він навіть у прокат піти не встиг.

І по контрасту з цими провалами зовсім нещодавно на «Ленфільмі» Ілля Ольшвангер зняв успішну картину «Його звали Роберт». Знов-таки не про Великий Космос, а про людиноподібного робота, образ якого втілив красунчик Олег Стриженов. Та ще й із Маріанною Вертинською – сестрою Анастасії Вертинської, яку тепер усі радянські люди знали як красуню Гуттієре з «Людини-амфібії».

То що ж це виходить таке?! Якщо хтось знімає кінофантастику в Москві чи Ленінграді – на нього чекає успіх, якщо ж це стається на Україні – все обертається провалом. Отож якщо тепер зазнає невдачі його «Туманність Андромеди» – це стане новим підтвердженням такого неприємного здогаду. Але ж «Бранці Залізної зірки» – це лише початок, попереду ще дві частини... Що станеться з ними?!

Хтозна, хтозна...

– Женю, агов!

– Га?..

Шерстобитов розгублено дивився на супутника і намагався второпати, що ж йому сказав тільки-но Журавльов. Він же не слухав оператора, це негарно.

– Я запитую, чом би нам, справді, не завернути в Пасаж і не випити по філіжанці кави?

– А чом би, справді, ні?.. – режисер позирнув на наручний годинник, зітхнув: – Ну що ж, можливо, ще встигнемо. Хоча для того, щоб випити кави, варто було на Хрещатик іти, а не в тил Пасажу.

– Та це я так... щоб ти розвіявся, – Журавльов делікатно кахикнув. – Бо хоч би там що, а у нас же прем'єра відбулася. А ти йдеш і мовчиш.

– Бо все ніяк вирішити не можу, наскільки вдало пройшла прем'єра.

Оператор хотів щось заперечити, однак режисер не дав йому заговорити:

– Втім, маєш рацію: завертаймо в Пасаж і вип'ємо кави! Так буде хоч трішечки веселіше.

1968. Дізнайся, синку, і... забудь?!

Будівля видавництва «Молодь», вул. Пархоменка^[44], № 38–44, Київ, січень 1968 року

Проминувши пост охорони, розташований у вестибюлі першого поверху, Олесь Павлович вирішив поки що не виходити на скуту морозом вулицю, а постояти ще хоч трохи всередині будівлі. Тому він підійшов до одного з двох гігантських фікусів, які немовби охороняли вхідні двері з обох боків, розгорнув свіже – перше за поточний рік число журналу «Знання та праця» і прочитав на розкритій сторінці, від якої віяло запахом друкарської фарби:

Олесь Бердник
Покривало Ізиди
Повість-легенда

Ну що ж, непогано, непогано... Це ще не книжка, це лише журнальна публікація – але вже непогано. Редакція планує вкласти в чотири числа? Добре, нехай так. Нехай цей рік почнеться з журнальної

версії літературної легенди про великого давньогрецького філософа Піфагора та про Мілона Кротонського, про піфагорійців як таких.

Це добрий твір, в якому зашифровано безліч важливих символів. От хоч би взяти епіграф на початку: «Не полетить сокіл, доки крила зв'язані». Журнальний редактор довго й наполегливо домагався зняття епіграфа – цікаво, з яких міркувань?! Може, через подібність українського Тризуба до сокола, що пікірує на здобич?..

Або загибель Піфагора під час пожежі в домі Мілона у фіналі: це ж альяція на Фенікса, який відроджується з попелу! Добре, що на відміну від епіграфа, відкорнати кінцівку не можна. Втім, епіграф, де йдеться про сокола зі зв'язаними крильми, неодмінно з'явиться в книжці, вихід якої запланований у «Веселці»^[45] на наступний рік.

Утім, це вже не перспективні плани, це звершення. А воно завжди менш цікаве, ніж майбутнє, яке все ще остаточно не склалося. Майбутнє, яке попереду. А попереду, в перспективних планах у нього такий роман, що...

Немов побоюючись, що його потаємні думки підслухають, Олесь Павлович озирнувся на охоронця, який з байдужим виглядом сидів на своєму посту. Ну, звісно ж, цього служачу боятися не слід! Цей нікому нічого не заподіє, аж доки хтось не спробує без належного дозволу проникнути в надра видавництва «Молодь»!.. Тому перебуваючи тут, у просторому вестибюлі зі скла, каменю й металу, можна бути спокійним за власні думки... якими б незвичайними вони не були!..

Олесь Павлович раптом пригадав, як шість років тому, подорожуючи Алтаєм, подумки розмовляв зі своїм Учителем Серця, намагаючись дізнатися про своє призначення, про свою долю. Тоді було сказано: йди по життю, не вгрузай ні в які чвари – просто твори, неси людям плоди творчості та свої думки. Бо тільки Той, Хто послав його, і ті, хто на нього чекають, – тільки вони знають про істинне призначення посланця... А цей охоронець – він явно не з тих, хто чекає і знає. Йому байдуже.

Ну, що ж... Тоді вперед!

І запахнувши як слід комір пальта, Олесь Павлович вийшов з вестибюля видавництва на скуту морозом вулицю Пархоменка.

Цвинтар міста Енен-Бомон, Франція, 18 лютого 1968 року

Один промовець змінював іншого, і всі прославляли мужнього борця французького руху Опору, якого в роки німецької окупації знали під іменем «лейтенанта Базиля»^[46], або просто «Базиля», або «руського з Дрокура». Радянська делегація трималася дещо відокремлено від французів, при цьому «хлопчики в цивільному» невпинно озиралися на всі боки, пильнуючи, щоб ніхто не вступав у недозволені контакти. Водночас очільник делегації маршал Соколовський та інші «шишки» закам'яніли із суворими обличчями, нагадуючи віддалено гранітний пам'ятник, поки що, в очікуванні відкриття, ретельно задрапірованим тканиною.

Пам'ятник, так... Над семитонною гранітною брилою, вирізаною в кар'єрі на Житомирщині, добре попрацювали скульптори Зноба і Кальченко, для нього – просто Валя та Галя. Безперечно, французькі товариші... точніше всі ці «мадам» і «месьє» справедливо захоплюються прорізаною в гранітній брилі трохи рваною п'ятикутною зіркою, в ліву половину якої вписаний рельєфний портрет «лейтенанта Базиля». І все ж таки... Усе ж таки повністю, в усій красі задуму авторів пам'ятника вони не побачать! Погода не та, як і час доби. От якщо ближче до вечора та в сонячний день... та ще й у вітрину погоду – от тоді!..

– Толю, і не мрій! За кордон тебе не випустять.

– Нікуди вони, Галю, не дінуться! Випустити доведеться.

– Звісно, твоя архітектурна задумка просто геніальна, але ж...

– Галю, ну, ти ж сама розумієш, що я особисто, як архітектор проекту, мушу проконтролювати весь хід монтажу багатотонного монументу від початку й до кінця! Адже найменша помилка, недотримання хоча б одного з параметрів призведе до порушення всього задуму.

– І тим не менш...

– Я ж навіть у ЦК все продемонстрував на макеті! Мусять відпустити, бо точність монтажу є вирішальним фактором. І крім мене, ніхто з цим не впорається. Тому випустять, бо їм нічого не лишається.

І таки справді випустили, попри всі побоювання колег. Та чого там: навіть французи й ті головами кивали. Мовляв, при теперішніх порядках...

І добре, що все склалося саме так, а не інакше. Бо в ході монтажу справді виникло декілька ситуацій, коли все висіло на волосинці й

тільки своєчасне втручання «маестро Анатолія» дозволило уникнути помилок. Зате тепер!..

Ігнащенко самовдоволено посміхнувся. Тепер, коли пам'ятник буде відкрито, коли погода буде сонячною й вітреною, та ще й ближче до вечора – о-о-о, на французів очікує неабиякий сюрприз! Тоді червоний промінь у формі п'ятикутної зірки впаде точно на розташовану біля пам'ятника табличку з написом: «Нашому дорогому другу від товаришів».

Анатолій був готовий заприсягтися чим завгодно, що сюрприз цей оцінять^[47] належним чином!.. Бо двом скульпторам та архітектору, які працювали над проектом, вдалося повною мірою реалізувати те, чому навчав видатний митець Йосип Юлійович Каракіс: мінімалістичними засобами досягати максимального ефекту. Саме так вони і зробили!

Будинок по вул. Хорива, № 2, Київ, ніч на 25 травня 1968 року

Спартак уже засинав, коли раптом йому на думку спав Палаючий Чоловік...

Це не було видінням. Нічого такого, що можна було б назвати видіннями, у хлопчика не бувало в принципі.

Кажете, це надто складно для п'ятирічного малюка?! Ну, чому ж... Для допомоги дітям існують книжки, які купують тато і мама – причому купують з величезним задоволенням! Щоб із ще більшим задоволенням потайки спостерігати, як їхній маленький синочок «ковтає» книжку за книжкою. Авжеж, після того, як малого нарешті забезпечили окулярами.

Якби не жахливий змішаний астигматизм, Спартак, мабуть, читав би самостійно вже торік. Однак тоді все було складно. Спочатку тяжко хворів, а потім помер дідусь Сьома, коли ж мама Гатя бодай трохи оговталася від жалобних клопотів – тоді й помітила, що при спробі читати синочок «пірнає» в книжки, щосили примружуючись. Потім малого довго тягали по кабінетах окулістів, доки не встановили: лівим оком він не бачить далі другого рядка спеціальної таблиці, правим – далі третього рядка. Потім довго підбирали складні астигматичні лінзи (Спартак запам'ятав, що вони називалися «циліндр на сферу, вісі 70 і 110 градусів»). Потім півтора місяця виготовляли лінзи, потім при виготовленні окулярів невірною виставили вісі, потім ще три місяці все переробляли наново...

Отак і сталося, що нормально бачити Спартак почав лише в березні цього року, тоді й кинувся читати самостійно. І звісно ж, окрім журналів «Веселые картинки» й «Мурзилка», казок Віталія Біанкі, Миколи Носова та Андерсена, збірок народних французьких казок та билин «Русские богатыри», оповідок Павла Бажова, оповідань та повістей Аркадія Гайдара, «Дітей капітана Гранта» Жуля Верна, улюбленим читивом малого стали дві «розумні» книжки – «Із чого все» та «По ту сторону тайни». Перша популярно розповідала про різноманітні матеріали, про їхні властивості та структуру аж до

молекул і атомів, а в другій висміювалися марновірство й усякі різні забобони.

Отож саме з другої книжки Спартак чітко дізнався: ніяких Палаючих Людей насправді не буває і бути не може! Це все хибні фантазії на кшталт чорної кішки, порожнього відра чи розсипаної солі. А як же бути з тим Палаючим Чоловіком, про якого він час від часу думав?..

По-перше, хлопчик нікого загалом не бачив, він просто знав, що невидимий Палаючий Чоловік ширяє у повітрі, підпливає до вікна дитячої кімнати, хапається палаючою рукою за підвіконня, застрибує в кімнату... Але ж біля вікна Спартак нікого не бачив! А якби побачив – то не повірив би.

А так, по-друге, малому лишалося зробити простий і очевидний висновок: це його дитячий страх! Таке буває. А чому буває – чудово пояснювала «розумна» книжечка «По ту сторону тайни».

Отож уявного Палаючого Чоловіка п'ятирічний Спартак не боявся. Йому всього лише було цікаво, як таке може статися: ото щоб горіти – і не згоріти... Гм-м-м, таки дивний у нього страх!

Утім, у їхньому сімействі всі мали свої власні страхи...

Найбільш наляканою була мама Гатя. Спартакові іноді навіть здавалося, що вона вся складається з суцільних побоювань, немов клаптикова ковдра з окремих клаптів тканини. Мама боялася, як би хто з їхнього сімейства чимсь не захворів – особливо їхній любий синочок Спартак. Коли хтось хворів – переживала за можливі наслідки, особливо за можливі наслідки у маленького синочка. Регулярно переживала, чи вистачить їм грошей до чергової получки. Коли грошей не вистачало – хвилювалася, що ніхто їм не позичить. Коли гроші все ж таки позичали – непокоїлася, чи буде чим віддати борг... Після третього інфаркту у дідуся Сьоми боялася, що він помер. А коли помер, то випивши на поминках, причитала:

– Господи, зроби так, щоб їм усім на тому світі не було боляче і лячно! Бо всі вони так мучилися тут, то не допусти, щоб вони мучилися ще й там!..

Утім, тато якось пояснив малому, що мама – це тьотя, вона ж жінка, а жінки – це просто дорослі дівчата. А дівчатам (хоч малим, хоч дорослим) дозволяється боятися будь-чого і загалом «розводити нюні

та шмарклі». Тоді як чоловіки мусять жінок захищати, а тому мусять бути сміливими й не боятися геть нічого у всьому світі. І все це було б добре, якби...

Якби сам тато Андрій не боявся КДБ! Спартак знав, що дідусь – це батько або тата, або мами. Отож якщо у мами Гаті був батько – дідусь Сьома, то тато Андрій зростав без батька. Чому так сталося, Спартак не зовсім розумів. А розпитувати не наважувався, бо за такі запитання можна було дістати по попi й на додачу суворе:

– Не твоє діло!..

Лишалось робити власні висновки. Наприклад, коли тато випивав на Жовтневі чи на Травневі свята, то іноді плакав, немов маленька дівчинка, і тихесенько шепотів:

– Тато, татусю мій рідненький!.. Якби ж я знав, де твоя могилка!.. Я б до цієї могилки твоєї на колінах повз!..

Саме в один з подібних моментів Спартакові пощастило дізнатися, що його дідусь Федір Леонтійович Сивак був ворогом народу і що його розстріляли нізащо. Тоді ж тато Андрій напутив малого:

– І я боюся, що за нами всіма теж одного разу придуть, всіх нас заберуть і розстріляють. І мене, й тебе, і нашу маму Гатю!.. Я боюся Ка-Де-Бе, пойняв?.. І ти бійся, синку! Інакше не можна, бо Ка-Де-Бе можна тільки боятися... Пойняв, синочку?

Усе це ніяк не вкладалося в голову у Спартака. Із «Судьби барабанщика», «Дыма в лесу» та інших улюблених творів Аркадія Гайдара він знав, що вороги народу – це жахливі мерзотники, які проти радянської влади і проти всіх хороших людей загалом, що вони всіх вбивають, усе ламають та трощать. Але з уривчастих відповідей тата зрозумів також, що дід Федір Леонтійович зовсім не був проти радянської влади, що він навпаки охороняв від ворогів народу високого радянського начальника – якогось там Косіора.

Тоді як одне співвіднести з іншим? Щось тут було нечисто, а що саме – не розпитаєш. Бо можна по попi дістати. Або тато розлютиться і щось зламає. Якось Спартак запитав про діда Федора Леонтійовича, коли стомлений тато тільки-но прийшов з роботи. То він схопив «Веселі картинки» з чудовими картинками, які синочок перед тим роздивлявся, і розшматував журнал на клаптики. А наостанок повторив загадкове:

– Ка-Де-Бе нас усіх розстріляє...

І навіть дідусь Сьома, доки був живий, теж мав свій страх. Один-єдиний, але мав, і він про це якось сказав мамі Гаті, коли думав, що онук його не чує:

– Я боюся, Гатю, що наш любий Спартак якось до мене прибіжить і скаже: «Дідусю, ти – жид!»

Розпитувати у мами з татом, що таке «жид», хлопчик не ризикнув: а раптом розкажуть про це любому дідусеві Сьомі?! Малий не міг того допустити, бо дуже любив старого, у якого, до речі, було слабке серце. Тому про те, що таке «жид», він дізнавався у хлопців з їхнього двору і з дитсадка. Тоді-то і з'ясувалося, що «жиди» – це євреї, а євреї такі погані, такі погані!.. Вони й жадібні, й хитрі, і смердючі, і боягузи ще ті – ну, мерзота, та й годі!.. Окрім того, погано, якщо ти «грузин – джьопа резин», «армяшка – джьопа дерев'яшка», «татарин чорноджьопий», «чурка вузькоока» або «циган-тарган». Та все одно «жид» – це найгірше з усієї людської погані, яка тільки може бути. І скільки їх не вбивали – вони все одно множаться, скрізь пролазять, паскудять усім нормальним людям і з жиру бісяться.

Тому якщо тобі не поталанило народитися «жидом», це потрібно всіляко приховувати, немов погану дорослу хворобу «цефіліс». Інакше тебе всі битимуть, дражнитимуть, кричатимуть тобі в спину «здгасьте-підегасьте!» і ніхто з тобою водитися не буде. Звісно, при дорослих такі знання краще не демонструвати, бо перепаде на горіхи. Або ще гірше – поставлять тебе в дитячу кімнату міліції на облік... Але хто розкаже дорослим про подібні речі, той буде ябеда-каябеда-донощик-курячий-вожчик! Такому спочатку бойкот оголосять, потім добряче відколошматять кілька разів і для остаточного вибачення змусять їсти землю, щоб ніколи вже не ябедничав. Отож дорослих і дитячої кімнати міліції можна не боятися.

Почувши таке, Спартак нарешті дещо второпав. Малий пам'ятав своє здивування, коли самостійно читаючи «Военную тайну» Гайдара, раптом наштовхнувся на такі рядки:

– Конечно, – все так же охотно поддакнул парень. – Это такой народ... Ты им сунь палец, а они и всю руку норовят слопать. Такая уж ихняя порода.

– Какая порода? – удивился и не понял Владик.

– Как какая? Мальчишка-то прибежал – жид? Значит, и порода такая!

Отож Спартак міг запрягтися, що коли ще не мав окулярів і цю повість йому читала мама Гатя, то в її виконанні останній рядок абсолютно точно звучав по-іншому: «Как какая? Мальчишка-то прибежал – пионер? Значит, и порода такая, пионерская». А якщо у книжці було написано одне, а мама читала інше – це не просто так... це щось-таки означає!..

Пояснення напрошувалося саме собою, потрібно було лише перевірити. Підгадавши слушний момент, коли дорослих поблизу не було, Спартак дістав з буфета дерев'яну скриньку, де зберігалися особливо цінні документи всього їхнього сімейства, відшукав свою метрику^[48] й уважно прочитав, намагаючись не сплутати написані від руки лиловими чорнилами літери:

Гр. Сивак Спартак Андреевич

Родился 4 января тысяча девятьсот шестьдесят третьего года

Место рождения ребенка: город, селение, район г. Киев

РОДИТЕЛИ:

Отец Сивак Андрей Федорович

Национальность украинец

Мать Сивак Агата Самсоновна

Национальность еврейка

Место регистрации г. Киев Подольское бюро ЗАГС

Це могло означати одне-єдине: і його мама Гатя – єврейка, і дідусь Сьома – теж єврей! Більше того, він сам, малолітній громадянин Спартак Андрійович Сивак, – такий самий напівкровка, як Алька Ганін з гайдарівської «Военной тайны»! Бо у Альки мама була молдавською комсомолкою Маріцею Маргуліс, яку вбила в тюрмі безжална румунська сігуранца^[49]. Отже, дідусь Сьома побоювався, що любий онучок назве його...

Звісно ж не назве: Спартак навіть подумати не міг про те, щоб обзивати поганими словами любого дідуся!.. Однак старий побоювався саме такої витівки з боку онучка. До речі, мама Гатя боїться також – інакше б читала «Военную тайну» так, як було написано.

Ну що ж, все як завжди, як скрізь і всюди: дорослі з дітьми нещирі! Всі повчають Спартака, що страх – це зле, що боятися будь-чого соромно (особливо хлопчиків). Проте у кожного дорослого є свій

страх – іноді навіть не один, а багато страхів! І кожен дорослий ці свої страхи плекає й береже. От чому така несправедливість?..

Відповідь прийшла зі сторінок «розумної» книжечки «По ту сторону тайни»: боятися... КОРИСНО! Наприклад, Спартак боїться тицяти пальці в розетку – бо в книжечці «Из чего все» прочитав, що таке електрострум і які лиха він може накоїти. Так само корисно боятися, щоб з плити не витікав газ – бо від іскри може статися вибух. Корисно боятися вибігати на дорогу – бо потрапиш під колеса автівки чи трамвая. І таке інше в тому ж дусі.

Отож боятися – це дуже корисно!..

Сьогодні була п'ятниця, 24 травня. День одночасних радощів і смутку. Радісно було, бо 24 травня 1962 року тато Андрій і мама Гатя розписалися – так у дорослих називалося весілля. Сталося це рівно шість років тому: Спартак добре вмів рахувати. Водночас, торік 24 травня помер дідусь Сьома, батько мами Гаті. Це був дивний збіг, чому так співпало – не міг зрозуміти ніхто. Але що ж поробиш!..

У будь-якому разі сьогодні мама відпросилася з роботи, щоб з'їздити на Байковий цвинтар на могилу батьків. Точніше, з самого ранку вона телефонувала у Запоріжжя своєму братові – дяді Льоні й лаялася з ним, чому він не прилетів сьогодні до Києва?! Але дядя Льоня став дуже великим начальником на «Дніпроспецсталі» (з розмов дорослих Спартак чув, що він «мітить» або вже перейшов чи то в головні механіки, чи в головні енергетики) та стверджував, що без нього «все безнадійно встане». Тоді мама спитала крізь зуби:

– Братику, зізнайся чесно: це тебе Лія налаштувала?..

Після чого дядя Льоня у Запоріжжі негайно поклав слухавку: Лія була його дружиною, і він терпіти не міг найменшого вияву неповаги на її адресу. Тим паче, від молодшої сестри.

Отож як слід поплакавши, мама Гатя поїхала на цвинтар, прихопивши із собою Спартака.

– А як же дитсадок? – здивувався хлопчик.

– Переб'ється дитсадок сьогодні без тебе, – заперечила мама, – а от дорогу до могилки твоїх любих бабулечки й дідусечка ти мусиш знати й ні в якому разі не забувати! От помру я – поховаєш мене там. І щоб ходив туди щороку на всі наші дні народження і дні смерті!

Спартак хотів щось заперечити, однак вирішив про всяк випадок промовчати. Все ж таки мама – це всього лише доросле дівчисько, після телефонної сварки з дядьком Льонею нерви у неї геть зовсім розтріпалися. Отож краще з дорослим дівчиськом не сперечатися. Принаймні зараз. Бо йому ж це й вилізе боком...

На цвинтарі сталися дві дивні речі. Насмперед, чим ближче мама Гатя підводила його до могилки дідуся й бабусі, тим виразніше Спартак розумів, що колись вже... бував тут?! Саме так! От тільки минулого разу було не задушливо і спекотно, як тепер, а дуже морозно. Він стояв там, де стояти насправді неможливо – бо там знаходиться огорожа сусідньої могилки. Точніше, не стояв навіть, а... нібито висів у повітрі трохи вище мерзлої засніженої землі. Невидимі, вморожені в сніг дрібні ялинкові та соснові голки боляче кололи пальці, коли мама намагалася відшкрябати вінки, що примерзли до свіжого могильного горбочка.

Спартака це смішило, бо вінки відшкрябувала мама, а крихітні пальчики кололо йому... Більш того, Спартак розмовляв про все це з кимсь невидимим – з тим, хто пояснював щось незрозуміле... Що саме?! Малий не пам'ятав. Зате наперед знав, про що зараз плакатиме мама:

– Мої дорогі, мої золоті мамунечко і татусечко! Я перед вами винувата, я вас не вберегла, ви так рано пішли з життя!.. Пробачте мені. І щоб тільки вам там не було боляче і лячно! Щоб ви і там не мучилися, як мучилися тут, у цьому клятому житті!..

Хлопчикові дуже кортіло поговорити з мамою про свої дивні спогади-відчуття. Однак він чудово розумів, що доросле дівчисько перебуває зараз у ще гіршому стані, ніж після вранішньої телефонної розмови з братом, який не приїхав до Києва, а залишився у своєму Запоріжжі. Треба було дочекатися, коли вона припинить бути зарюмсаним дівчиськом і знов стане дорослою мамою. Отож Спартак чекав, чекав...

І дочекався. Але зовсім іншого. Бо коли вони вже верталися, то йдучи центральною алеєю цвинтаря, мама раптом прошепотіла:

– Синочку, а поглянь-но ліворуч... Ні-ні, не повертай голови ні в якому разі! Самими лише очима поглянь... Бачиш міліціонера?

І справді, біля однієї з могил центральною алеєю прогулювався міліціонер у випрасованому, з голочки парадному мундирі. Зайнятий

своїми спогадами-відчуттями, хлопчик не звертав на нього уваги. Тепер же, після маминого шепоту, подумав: «А й справді, це якось дивно! Що цей Дядя Стьопа^[50] тут робить?! Він має охороняти людей від злодюг, а кого можна охороняти на цвинтарі?! Й головне – від кого...»

– Потім. Зараз мовчи й більше не дивись на нього, – між тим додала мама Гатя. Як і раніше – пошепки, крізь стиснуті зуби. Отож дивну могилу і міліціонера біля неї проминули мовчки, пройшли вздовж усієї центральної алеї, пірнули під баню надбрамної церковки. І вже спускаючись Байковою вулицею вниз до трамвая, мама заговорила знов.

От тоді-то Спартак і дізнався про Куренівську трагедію, в якій ледь-ледь не загинув його любий дідусь Сьома! Власне, спочатку вона пояснила, що в Києві на Сирці є таке місце, як Бабин Яр, де недолюдки-фашисти під час війни вбивали людей сотнями і тисячами. І якби бабуся Юдіф і мамунечка Соня не евакуювалися до Абакана, все їхнє сімейство з численними родичами (окрім чоловіків, які воювали на фронті) також загинули б у Бабиному Яру.

Далі розповіла, як «великі пурици» з радянського начальства постановили замити Бабин Яр багнюкою, щоб і сліду від нього не лишилося – бо то все було «антисемітське кодло». І головним у цьому «кодлі» був голова Київського міськвиконкому товариш Давидов. А тоді в понеділок 13 березня 1961 року багнюка вирвалася з Бабиного Яру, полилася на Куренівку і поховала живцем усіх, кого накрила! Тоді «антисемітське кодло» почало шукати цапів-відбувайлів. Знайшли товариша Давидова, який застрелився в тюрмі, щоб не йти під суд... От він-то й похований у тій могилі.

А міліціонера поставили могилу охороняти, бо кияни, у яких загинули родичі, вже кілька разів паплюжили пам'ятник товариша Давидова: то ніс йому відіб'ють, то олійною фарбою обіллють.

А ще мама Гатя розповіла, як в той клятий понеділок, 13 березня 1961 року, їздила на Куренівку шукати свого тата – дідуся Сьому. Бо він працював майстром на 4-й взуттєвій фабриці, розташованій поруч із затопленим районом. Того ранку він не повернувся додому після нічної зміни. Мама Гатя і бабулечка Соня вирішили, що він загинув, отож мама й кинулася розшукувати батька. А там що коїлося, що коїлося!.. Весь район оточений військами, трамваї не ходять, нікого

нікуди не пускають, усі плачуть!.. Просто пекло. А потім виявилось, що дідусь Сьома затримався на фабриці й завдяки цьому вижив, бо його товариші, які пішли з роботи вчасно, загинули, захлинувшись у багнюці.

От що розповіла хлопчикові мама по дорозі до трамвая. Як раптом...

– А тепер забудь, синку, про все, що я тобі розповіла.

– Що ти кажеш, матусю?..

Спартак не вірив власним вухам, але мама повторила категоричним тоном:

– Забудь про все, що почув, і більш ніколи не згадуй, кому сказано! Ти ж знаєш, хто твій дідусь Федір Леонтійович? Чи ти хочеш, щоб прийшло Ка-Де-Бе і всіх нас розстріляло? Ти цього хочеш?! Знаєш, як Ка-Де-Бе полює на всіх, хто хоча б заговорить про Куренівку?

– Мамуню, та я мовчатиму... – спробував запевнити її Спартак.

Однак мама несподівано зупинилася, присіла біля синопка навпочіпки і прошепотіла якимсь незнайомим злим голосом:

– Ах ти ж, дурнику малий, а нумо присягайся мерщій, що забудеш про все, що я тобі розповіла! Бо якщо пробовкнешся – не стане ні тебе, ні мене, ні нашого тата Андрійка! Ти цього хочеш? Ти всіх нас вбити хочеш? А нумо присягайся, кому кажуть! Ти про все забудеш і ніколи не згадаєш!

Мамині очі, такі добрі й лагідні зазвичай, палали несамовитою люттю. Це було так лячно, що хлопчик промимрив тихесенько:

– Присягаюся, мамуню...

– Не чую! Гучніше!

– Присягаюся, що я про все забув, – повторив Спартак.

– Добре, – одразу ж посміхнулася мама. Й вони пішли далі.

Весь день мама готувала святковий стіл. Ввечері вони з татом спочатку згадували всіх померлих родичів, потім пили за шосту річницю їхнього весілля. Потім полягали спати.

Саме тоді Спартакові на думку спав Палаючий Чоловік...

І саме тоді хлопчик зрозумів, що не в змозі виконати те, в чому запрягнувся мамі Гаті вдень, стоячи на Байковій вулиці неподалік трамвайної колії! Не може він ні про що забути, і край!

Розказане мамою намертво вкарбувалося в його дитячий мозок. Годі й дивуватися, що перед появою Палаючого Чоловіка він побачив немовби кіно, кадри якого на шаленій швидкості пронеслися перед ним.

Люди, трамваї, автобуси, автівки скупчилися на перехресті вулиць, а на них несеться височезна чорна стіна багнюки, яка підминає під себе всіх і все, що стрінеться на її шляху – людей, трамваї, автобуси, автівки... Древа, будівлі, ліхтарні стовпи зрізає, немов ножем... Люди вдихають багнюку й захлинаються нею... Всі до останнього! А дідусь Сьома вижив дивом.

Мама Гатя не знає про це, вона хоче прорватися через солдатське оточення туди, де має бути її тато. Але її не пускають. Нікого не пускають. І всі ридма ридають.

Раптом у повітрі летить вертоліт, з нього звіщується мотузкова драбина, до якої причепився малесенький чоловічок. І мама Гатя думає: «Господи, мого б татуса отак врятували!..» – і всі, кого не пускають солдати, думають про те саме. Дорогою їде автівка, в кузові якісь меблі, дверцята дзеркальної шафи відкрилися і хлопають, в дзеркалі відбиваються люди і вся вулиця...

І таке він мусить забути й ніколи більш не згадувати?!

Ба навіть більше...

Усі дорослі завжди втовкмачували Спартакові, як йому пощастило, що він народився в Радянському Союзі! Мама і тато, дідусь Сьома, коли був живий, сусідка Клара Мусіївна, її подружка «Ріря Фішерівна», виховательки в дитячому садочку – всі дорослі твердили про це, всі радо святкували Жовтневі та Травневі свята, тато (як парторг свого відділу) ходив на демонстрації трудящих в колоні Інституту електрозварювання...

Але якщо поряд з усім цим існує жахлива трагедія, у якій мало не загинув дідусь Сьома та загинули його товариші з цеху взуттєвої фабрики...

Якщо на тих, хто згадує про той жах, полює безжальне Ка-Де-Бе, яке всіх-всіх знищує так само, як другого його дідуса – Федора Леонтійовича, який не був ні в чому винен, але виявився ворогом народу...

Як це все скласти до купи? Тут і дорослий заплутається – але ж Спартак зовсім ніякий не дорослий, він маленький радянський

хлопчик, якому неймовірно пощастило народитися й жити в СРСР...

Де за правду тебе схоплять і розстріляють з усіма рідними?

Отже, так воно і є...

Але ж як учинити йому – маленькому п'ятирічному хлопчикові?..

Як учинити?

Малий подивився на порожнє місце біля підвіконня, де в його дурних фантазіях стояв, повільно горів і не згоряв Палаючий Чоловік.

І тоді раптом усе зрозумів!

Справді, пояснення могло бути одним-єдиним: в усьому винен СТРАХ! Це ніяке не відчуття, не почуття. Це не засіб уберегтися від біди – це, навпаки, найбільша біда з усіх можливих!..

Жахливого Ка-Де-Бе боявся тато Андрій – але не мама. Якщо ж синочка сьогодні цим лякала мама Гатя – отже, вона вже заразилася страхом від тата. Отже, страх – це таки хвороба. І сьогодні мама намагалася заразити цією хворобою і його самого – свого п'ятирічного синочка...

Звісно, робилося це для блага всього сімейства. Бо якщо віднині Спартак боятиметься разом з батьками та усіма дорослими включно – він виживе. І тато з мамою теж виживуть.

Але якою ціною? Ціною брехні – от якою. Ціною забуття, солодкого й безпечного. І ще... ціною ганьби. Адже скрізь і всюди прославляли й підносили радянських героїв, які розчавили гідру фашизму! Його любий дідусь Сьома воював на фронті – він герой!.. Його бабуся Гапка – татова матуся – втекла з фашистського полону, вистрибнувши з потяга на повному ходу!.. А сусіди? От хоч би Едуард Рустамович з другого поверху... Всі вони боролися, всі перемогли фашистів, всі герої. Чому ж Ка-Де-Бе злякалися? Чому одні й ті самі люди там герої – а тут мовчазні боягузи? І навіщо заражати хворобою страху ще й його – п'ятирічного хлопчика?..

Бо Спартак вже чітко зрозумів: якщо виконати присягу, дану вдень мамі Гаті, – бути йому боягузом до кінця днів!.. Звісно, якщо боятися разом з усіма, якщо силоміць примусити себе забути про грязьовий потік, який мало не вбив дідуся Сьому!.. Тоді можна вижити. І мама з татом виживуть. От тільки в глибині душі він знатиме, що ніколи вже не стане достойним дорослих героїв – дідуся Сьоми, бабусі Гапки, сусіда Едуарда Рустамовича.

І ще – свого... як там його звали?! Ах так – прадідуся Арона Марковича.

Хтозна чому, але до старих будинків на київському Подолі гарячу воду підводили, тільки якщо будинки були не вищими одного-двох поверхів. Родина Сиваків мешкала у чотириповерховому, ще дореволюційної побудови, тому у них був лише холодний водогін. Коли Спартак був ще зовсім малесеньким, то мама купала його раз на тиждень на кухні у великій балії, в якій зазвичай прала білизну. Коли хлопчик став великим і пішов у дитсадок, то почав митися раз на тиждень в лазні разом з татом Андрієм. Лазня знаходилася наприкінці Спаської вулиці майже біля самого Дніпра, й похід туди у неділю вранці перетворився на своєрідний сімейний ритуал, що знаменував кінець тижня.

Оскільки старезних будинків без гарячого водогону довкола не бракувало, то відвідувачі знаменитої лазні так чи інакше були знайомі один з одним. Отут Спартак і зіткнувся з дуже дивною річчю: виявляється, він був доволі відомим на весь тутешній район хлопчиськом! Принаймні то один, то інший відвідувач говорив оточуючим:

– Дивіться, оцей малий карапуз – та це ж праонук Арона Штульмана!

– Як, того самого Арона Штульмана? – дивувалися у відповідь.

– Еге ж, того самого.

– О-о-о!.. Ага-а-а!.. Так-так!.. Ну-у-у...

Майже завжди все обмежувалося подібними вигуками. Лише час від часу той незнайомиць, до якого зверталися інші незнайомці, казав Спартакові:

– Послухай-но, хлопче... Якщо ти справді праонук того самого Арона Штульмана, то... тоді вирости достойним свого прадіда! Дивись, не підкачай.

– А-а-а... чого такого він зробив, прадідусь мій? – перепитував здивований хлопчисько.

Й отримував загадкову відповідь:

– Арон Маркович був святою людиною. Отож не підкачай!..

Не розуміючи, що все це означає, малий одного разу звернувся за поясненнями до тата Андрія. І сталося щось дивне: батько чомусь

опустив очі, відвернувся і пробурмотів невиразно:

– Тобі ще рано про подібні речі знати, синку.

Спартак відчув, що тато чомусь соромиться. З якого це дива? Та хто ж цих дорослих розбере!.. Звісно, можна було спитати ще думку мами Гаті, однак їй і без того життєвих клопотів не бракувало.

Тоді Спартак вирішив пошукати відповідь в одній з «розумних» книжок – «По ту сторону тайни». Звідти він дізнався, що «святими» називали дуже хитрих людей, які поводитися не як усі. У той час, як трудящі маси сумлінно й покійрно гнули спину на експлуататорські класи, так звані «святі» за рахунок своєї незвичайної поведінки позбавлялися тяжкої праці. Її навіть ставали об'єктами німого поклоніння темних забитих мас трудящих...

Був чи не був прадідусь Арон Маркович «об'єктом німого поклоніння темних забитих мас трудящих», хлопчик не знав і сказати напевно не міг. Але в тому, що пам'ять про цього чоловіка збереглася навіть після його смерті, годі було й сумніватися. Більш того, абсолютно незнайомі дядьки чекають від Спартака, як від праонука «святого», чогось незвичайного – це все також недарма!.. Але як можна вирости достойним того, хто незвичайною поведінкою обдурював «темні забиті маси трудящих»? Що це за поведінка така чудернацька?..

Хлопчик довго не міг второпати, що тут і до чого, аж доки не здогадався: пояснення може бути єдиним – прадідусь Арон Маркович не боявся того самого Ка-Де-Бе, якого боялися і тато Андрій, і мама, і всі-всі-всі дорослі! Саме тому татові було соромно відповідати синові. Її саме надзвичайна сміливість Арона Марковича могла викликати повагу «темних трудящих мас». А ледарі в подільській лазні не милися, це Спартак знав точно!..

Отож найгірший висновок, якого він дійшов ось зараз, полягав у наступному: якщо виконати присягу, дану вдень мамі Гаті – тоді він ніколи не виросте достойним свого «святого» прадіда! Тоді він «підкачає», не виправдає покладених на нього людських сподівань. То що ж мусить обрати: непокору мамі, яка одна-єдина в світі – або невідповідність сподіванням зовсім незнайомих дядьків, яких дуже й дуже багато?..

Мабуть, треба все ж скоритися мамі. Але ж це означає, по-перше, що надалі він житиме у вічному страху перед всемогутнім Ка-Де-Бе

разом з батьками! А також, по-друге, що не зможе переконатися в правдивості чи неправдивості маминої розповіді. Хто цих дорослих розбере, коли вони брешуть дітям, а коли правду кажуть? А раптом мама Гатя... все це вигадала, щоб оббрехати радянську владу, яку сама ж називає прекрасною і справедливою? Це неймовірно... але ж раптом?

З іншого боку, як прожити в страху й непевності все життя? Спартак поглянув на безнадійно порожнє місце біля підвіконня, де в його думках все ще стояв Палаючий Чоловік. Стояв і чогось очікував. Слідом за тим малий відчув, як його повільно, дуже повільно насаджують на величезний рожен, потім кладуть на рогаці над вогнем і починають підсмажувати з усіх боків, повільно обертаючи. З «розумної» книжечки «По ту сторону тайни» малий знав, що такими є уявлення «темних забитих мас трудящих про так зване уявне пекло». Однак ні... Ні-ні, ця фантазія була не про «уявне пекло» – таким буде його життя, якщо він боїтиметься Ка-Де-Бе разом з мамою і татом, якщо не стане схожим на «святого» прадідуся Арона Марковича...

Ні, він не зможе так жити.

Але як уникнути цього?

Як може він, такий тихий, слухняний, розумний маленький хлопчик, піти проти власної мамуні? Він же її так любить!..

Рішення з'явилося раптово. Згадавши про «Серце Данко», Спартак посміхнувся порожньому місцю біля підвіконня, потім влігся якомога зручніше, заплющив очі. Подумки простягнув до грудей ліву руку (хоча в цей час обидві його руки лишалися витягнутими уздовж тіла), далі подумки обережно занурив її в глиб грудей... Як і слід було очікувати, пальці торкнулися не шалено пульсуючого серця, а чогось огидно-крижаного та слизького, що присмокталося до нього.

Звісно, це і був той самий Страх, яким мама Гатя заразила його з найкращих міркувань – задля виживання! Страх цей вічно сидітиме біля серця й отруюватиме його повільно, але безжально та невпинно...

Невпинно? А дзуськи!

Намагаючись бути максимально обережним і в жодному разі не зачепити власне серце (бо він все ж таки Спартак, а не Данко!), хлопчик вхопив огидно-крижану слизьку грудку, щосили подумки рвонув...

Страх являв собою кудлату сіру кулю, вкриту цілим розсипом палаючих вугликів замість очей. Ця бридка істота широко роззявала смердючу зубасту пащеку й ревіла щодуху:

– Ка-Де-Бе-е-е!.. Ка-Де-Бе-е-е!.. Ка-Де-Бе-е-е!..

– Я тебе вб'ю, – звернувся Спартак до кудлатої кульки. Вуглики очей негайно згасли, смертельно переляканий Страх жалюгідно заскавучав, немов побите цуценя, спробував лизнути шорстким собачим язиком хлоп'ячу руку, яка міцно стискала бридку істоту за шкірку, і проволав:

– Не вбивай мене, хлопче, я тобі ще згожуся! Я буду твоїм цуценям, я охоронятиму тебе! Я не дозволю тобі накоїти дурниць! Без мене ти загинеш і батьків занапастиш, зі мною ви усі будете живі-здорові, хоча й нещасні!..

– Ні, – коротко відповів малий. І хоч як скавучав і лизав його ліву руку Страх, але Спартак подумки вийшов у двір, попрямував до одного з дворових флігелів, де був вхід у підвал, прочинив двері. Підвал зустрів хлопчика абсолютною темрявою, а також пахощами вологи та плісняви. Малий подумки спустився на саме дно підвалу, там нафантазував двері, відкривши які, подумки потрапив до невеличкої коморки.

– Не вбивай мене!.. – знову почав благати Страх.

– Вибач. Мені шкода... однак я бачу, що ти намагаєшся вдати із себе цуцика. Ти знаєш, як я мрію виховати й видресувати власного песика!

– Знаю, авжеж знаю! Ти добрий хлопчик, ти помилуєш свій страх...

– А отут ти помиляєшся! Тут або ти – або я! Тому прощай.

Подумки сказавши це, Спартак згадав улюблену збірку народних билин «Русские богатыри». Тоді в його правій руці сяйнув меч Іллі Муромця, хлопчик рубонув... Сіра кулька вискнула востаннє й затихла.

Хлопчик нафантазував лопату та корито з цементним розчином. Викопав у підлозі коморки яму, зіпхнув туди розрубане тільце Страху, для надійності пригвоздив рештки мечем до земляного дна, потім залив яму цементним розчином. Вийшов з коморки, замкнув вхідні двері на чарівний ключик. Нафантазував нове корито цементу й купу цегли, замурував вхід до коморки. Насамкінець, піднявся з підвалу,

кинув ключик хтозна-куди через ліве плече. Й лише тоді знов повернувся до своєї дитячої кімнати. Розплющив очі, вкотре поглянув на порожнє місце біля підвіконня, перевіряючи, чи там і досі перебуває вигаданий ним Палаючий Чоловік.

І негайно ж здригнувся, оскільки Палаючий Чоловік вперше перестав горіти й виявився...

– Дідусю, то це ти?

– Так, онучку, це справді я.

Щасливо усміхнений дідусь Сьома стояв усе ще біля підвіконня.

– Але чому ти горів?..

– На фронті це було, онучку. На фронті, так... Мій У-2 збили, я ледь встиг вистрибнути з кабіни. Але доки саджав палаючий літак, моя тужурка загорілася, гімнастерка зайнялася слідом, і я ледь встиг покидати їх.

– Тобі було боляче?

– Тоді, на фронті – так, а зараз – ні.

– Але ж ти зараз теж горів! Я ж бачив...

– Ні-ні, онучок, помиляєшся. Те, що ти нібито бачив – це лише облуда. Бачити таке примушував тебе Страх! Позбавившись Страху, ти побачив усе, як воно є насправді. Я зараз не горів, онучку, це Страх, твій Страх брехав.

– Отже, мені лише ввижалося, що ти горів весь цей час?

– Так, авжеж. Страх вводив тебе в оману.

– Але ж весь цей час ти справді прилітав до мене?..

– Так, звісно! Згадай, я почав прилітати до тебе після того, як помер. Ти ж не фантазував про Палаючого Чоловіка, доки я був живий, правда ж?

– А й справді, не фантазував!

Малий посміхнувся радісно і запропонував:

– А чого ж ти тулишся біля вікна? Йди-но до мене, дідусю.

– А ти не боїшся?

– Я ніколи не боявся Палаючого Чоловіка, ти ж знаєш.

– Знаю, тобі було цікаво. Але живі зазвичай бояться мертвих...

– Я ж усе це вигадав! І я не маленька Мурочка^[51], про яку Чуковський написав віршика, – мотнув головою Спартак, потім посунувся на ліжку, подумки поплескав по ньому долонею і подумки кивнув на додачу.

– До чого ж ти розумний, мій онучку!
Дідусь плавно опустився на ліжко.

– А тепер мені загалом нема чого лякатися, бо щойно я вбив свій
Страх. Вбив і замурував, як привидів замку Шпессарт^[52] в кіно, –
додав малий.

– Знаю, онучку, все знаю.

– От тільки... о-о-ой!.. О-о-ой, і що ж це я накоїв?

– Що сталося, онучку?

– Та я ж закопав у могилі і замурував разом зі Страхом також
чарівний меч Іллі Муромця! Як же я без нього?

– Нічого, онучку, нічого, мій любий! Не переймайся, буде у тебе
зброя краща, ніж билинний меч богатиря!

– А що ж то за зброя така?

– Підростеш – побачиш.

– Гаразд, дідусю, я тобі вірю. Гаразд, нехай чарівного меча у мене
не буде... зате я тепер ніколи й нічого в житті не боятимусь!

– Ти й раніше не боявся, а тепер і поготів. До речі, тобі вітання від
Багряного Янгола! Пам'ятаєш його?

– Ні.

– А двох своїх товаришів, яких ти незмінно випереджав під час
забігів нескінченним блискучим лезом? Пам'ятаєш, як ти єдиний з
трьох майже досягав середини нескінченності, але потім незмінно
зривався з вістря?..

– Ні-і-і... Нічого такого не пригадую.

– Ага! Ну, тоді точно все гаразд.

– А чом ти запитуєш?

– Онучку, ти ж мушиш розуміти, що все це сталося не просто так!

– Не просто так мама розповідала? Не просто так я вбив Страх? Не
просто так ти зараз прийшов?

– Авжеж не просто так.

– То все це правда? Ну-у-у, мамині слова...

– А ти з'ясуй.

– З'ясовувати... Хм-м-м!.. Дідусю, а чом ти не хочеш підказати?

– Багряний Янгол просив передати саме це: нехай з'ясовує, але сам.

– То що ж, мама брехала, так?

– Ну, чому ж... Мама просто бачила лише те, що бачила – а це
далеко не все. Ти ж мушиш знайти інших людей – тих, хто під час

катастрофи також бачив щось своє. Потім усе співставити, звести їхні слова разом...

– О-о-ой, це ж, мабуть, складно! Мабуть, це треба буде записати, коли я ще підросту й навчуся писати. Але я не хочу, бо тато Андрій боїться Ка-Де-Бе і надає мені по попi, якщо знайде записи... А якщо інші знайдуть, що буде?

– Не треба записувати, онучку. От зізнайся, ти ж міцно запам'ятав те, що тобі сьогодні мама розповіла, еге ж?

– Так, дідусю! Я цього не забуду. І-і-і... Знаєш, я тебе не бачу, бо вигдав... Але ту Куренівську катастрофу чомусь бачу! Це ж бо слова мамині, а не мої фантазії!..

– От до чого міцна у тебе пам'ять! Така ж міцна, як кладка Золотих Воріт^[53], до яких ми ходили гуляти. Пригадуєш?

– Це та, що на яєчних білках і м'якому сири? Яку ніхто-ніхто у світі не здатен зруйнувати навіть динамітом і толом?

– Отака ж і пам'ять твоя, онучку! Тому не треба нічого записувати. Ти просто не забувай почуте, ото й усе. Переглядай ті картинки щовечора, нашаровуй нові картинки на старі. Збирай їх – таке тобі завдання.

– А далі?..

– Виростеш – тоді зрозумієш. А поки що треба розшукати інших свідків.

– Гаразд, дідусю, я зрозумів.

– Ну, от і добре! От і молодець. А тепер спи, годі з тебе на сьогодні.

– Добраніч, дідусю!

Малий перевернувся на правий бік обличчям до стінки і швидко заснув, щасливо посміхаючись нафантазованому дідусеві, який під час війни зумів врятуватися з палаючого нічного бомбардувальника У-2.

Міловіце, Чехословаччина, 21 серпня 1968 року

– До рісі, hovno!^[54]

Стара не просто лайнулася щосили, а ще й плюнула в пилюку солдатикові під ноги, намагаючись поцілити на його надраєні до блиску ялові чоботи. Від несподіванки білявий хлопчик, зтягнутий в новеньку, з голочки радянську військову уніформу отетерів і лишився

стояти посеред майданчика з порожнім цеберком, ніяково переминаючися з ноги на ногу.

– Sovětský útočník! Jdi domů! Okupant!^[55] – почулося з протилежного боку вулиці, де скупчився натовп місцевої молоді. Рипнувши дужкою відра, солдатик розгублено поглянув на насмішкуватих хлопців, які хоч і не мали жодної зброї, проте виглядали достатньо рішуче. Потім озирнувся до старої, котра шкандибала в протилежному напрямі, знов перевів погляд на задерикуватих хлопців...

– У чім річ, рядовий?

– Га?.. – він розгублено озирнувся, проте негайно ж вронив під ноги кляте відро, що загуркотіло на всю околицю, витягнувся струнко, козирнув і несподівано хвацько відрапортував:

– Товаришу капітан держбезпеки! Рядовий Іванов!.. Маю завдання від замкомвзводу роздобути відро води! Виконую завдання!

– Що, невже справді Іванов? – здивувався капітан.

– Так точно, Іванов! – підтвердив солдатик.

– Ну, гаразд, повірю на слово. То де ж вода?

– Так вона ж... Вони ж!.. – білявий хлопчик в новенькій, з голочки уніформі та надраєних ялових чоботах вмить знітився і забурмотів: – Вона ж не показує, де вода... Гівном обзиває... А вони кричать, що я радянський окупант. А хіба ж ми окупанти, га, товаришу капітане держбезпеки? Ми ж їх від фашизму врятували, ми ж всю Європу!..

– Від фашизму, кажеш?..

Обидва – і солдатик, і капітан держбезпеки, – озирнулися до сивочолого сухорлявого дідугана, зтягнутого в темно-сірий твідовий костюм-трійку, бездоганно білу сорочку і дорогу краватку кольору вечірнього неба. Відточеним жестом підрівнявши і без того бездоганну щіточку сивих вусиків, він наближався до радянців майже стройовим кроком.

– А-а-а... – протягнув капітан держбезпеки, який зовсім не очікував подібного нахабства. Сухорлявий дідуган відточеним жестом витягнув з нагрудної кишеньки піджака солідну на вигляд «корочку», тицьнув її під ніс капітану й мовив:

– Густав Дорн. Звіть мене просто товаришем Дорном.

– Так точно! – капітан ледь утримався, щоб на клацнути підборами, проте виструнчився не надто охоче. Все ж таки перед ним був дуже

високопоставлений німецький «штазі», хоч і в цивільному. Втім, російською він розмовляв напрочуд чисто, майже без всякого акценту – отже, явно має якесь відношення до СРСР. А раптом це «наша людина» під виглядом «штазі»? Це ж спецоперація, тут і не таке можливо...

– Ну гаразд. Що тут у нас? – дідуган перевів погляд на солдатика.

– Та я-а-а... Мені б лише води відро набрати. Замкомвзводу наказав, старшина наш. А місцеві лаються...

Тепер солдатик відповідав не надто впевнено. Хлопця здивувало, що радянський капітан держбезпеки виструнчився перед цивільним дідком, який назвався явно німецьким ім'ям. Тоді хто ж він, німчик цей? «Товариш Дорн», чи як там його...

– Оце? – старий зневажливо тицьнув носакон дзеркального черевика відро, що й досі лежало біля ніг солдатика.

– Так... так точно.

– Що ж це таке, капітане, – дідуган перевів гострий, трохи насмішкуватий погляд на чекіста. – Я так бачу, поганенько у вас політико-виховна робота поставлена.

– А-а-а... – знов протягнув капітан. Однак не слухаючи його, дідуган раптом змахнув рукою, і з непомітного бічного провулку на майданчик вилетів і вишикувався піхотний взвод NVA^[56]. Немовби між іншим, попереду шеренги зупинився мотоцикл, в колясці якого сидів за кулеметом молодий, широко усміхнений кулеметник – такий же білявий, як і рядовий Іванов, тільки з ластовинням на обличчі та в іншій уніформі. Командир взводу підбіг до «товариша Дорна», витягнувся струнко і хвацько клацнув підборами.

– Цеберко підніми, солдатику, – насмішкувато, як і раніше, мовив старий, потім звернувся німецькою до командира взводу. Той тицьнув пальцем у натовп принішклих місцевих хлопців і позвав:

– Zu mir! Laufen!^[57]

Не розуміючи, до кого саме звертається німецький вояк, вмить принішкли хлопці почали переглядатися, потім один із них спитав непевно:

– Bin ich?..^[58]

– Schnell!^[59] – гримнув командир німецького взводу. Коли ж місцевий наблизився, то він тихо, напівшепотом мовив: – Auf die

Кnie^[60].

Місцевий хлопець відсахнувся, ніби від потужного ляпаса, зблід, але продовжив стояти рівно.

– Auf die Knie, Tschechisches Schwein!..^[61] – прошипів крізь зуби взводний і вказав собі під ноги відстовбурченим пальцем. Кулеметник у колясці мотоцикла немовби ненавмисно поклав праву долоню на приклад свого кулемета. Тоді місцевий хлопець повільно опустився на коліна, взводний же мовчки вказав спочатку на відро в руках радянського солдатика, потім зневажливо махнув рукою.

– Мені б водички, – промимрив рядовий Іванов до місцевого хлопця. Той скочив на прями, вихопив у нього з руки цеберко і помчав кудись підтюпцем. Радянський солдатик послідував за ним. Командир німецького взводу повернувся до «товариша Дорна» і хвацько клацнув підборами.

– Ну от, капітане! Маючи неабиякий досвід спілкування зі свинотою штибу цих місцевих, по доброті душевній ділюся цінним досвідом, – сонячно-радісним тоном повідомив дідуган і слідом за тим спитав: – До речі, а як тебе звати?..

– Мендрунем... Капітан держбезпеки Мендрунь, товаришу Дорн!

– Отак з ними треба, капітане Мендрунь, – кивнув старий. Потім поліз до внутрішньої кишені піджака, витягнув звідти пласку нержавіючу, із срібною насічкою фляжку, згвинтив з неї металевий ковпачок, замислився... Але розділяти його на два келішки не став, ковтнув просто з горлечка і повільно промурмотів:

– Асбах... Моя слабкість. Це ж скільки років відтоді минуло? Понад тридцять п'ять – це точно... Це ж було... Ну так, тридцять сім років.

– А що тоді було? – обережно спитав капітан Мендрунь. Йому здалося, що ковток улюбленого бренді свідчив про те, що дідуган перебуває у розслабленому стані. Втім, старий зиркнув на нього скося, загвинтив кришечку, сховав фляжку і сухо мовив:

– Це вас не стосується, капітане. Просто раджу не давати місцевим свиням надто багато свободи. Будь-яка свинота підкоряється силі, затямте це собі та всім своїм підлеглим передайте. На все добре.

І попрямував геть уздовж шеренги бійців NVA. Німецький комвзводу крокував слідом за ним.

Братислава, Чехословаччина, 22 серпня 1968 року

Перебачте Вашу майфайну донечку Аліску, якщо можете, і ся не журіть дарма даякими лихими думками, прошу дуже!

Так колись писала Аліса, яка втекла на війну сестрою милосердя, йому – рідному батькові, котрий залишився в Хусті редагувати «Урядовий Вісник Правительства Карпатської України». Тепер же вони ніби помінялися місцями. «Майфайна донечка Аліска» вже майже друге десятиліття проживає в Сполучених Штатах, учителює в Міннеаполісі, веде активну громадську роботу. Тоді як він – Василь Гренджа – працює скромним бухгалтером місцевої кіностудії^[62] (а зараз багато часу просиджує над драматичною поемою «Пряшів»^[63]) і ні в які перипетії намагається не вгрузати.

Однак цього разу довколишнє життя збурилося само собою. І ось, будь ласка, радянські війська увійшли в Чехословаччину! Василь уявляв, як донечка зараз переживає за те, щоб тато, по старій пам'яті, не кинувся у вир подій. Але ж... Ні, не буде нічого такого: своє він відвоював ще в Першу світову! Бо навіть під час борні за Закарпатську Україну вважав за можливе воювати не зброєю, а словом – і потрапив до концтабору. Другу світову зустрів тут, у Братиславі. Звісно ж, приєднався до руху Опору – інакше не міг, інакше перестав би себе поважати.

Але зараз?..

Безумовно, держбезпека тримає поета і «буржуазного націоналіста» Василя Гренджу-Донського «на кінчику олівця». А йому вже сімдесят два роки, між іншим! Чи багато треба в настільки солідному віці, щоб розпрощатися з цим світом? Зовсім, зовсім небагато. Тому він буде обережним і ні в що не вгрузатиме, навіть якщо саме життя довкола нього закипіло-завирувало. Хай молоді зупиняють радянські танки, а він...

А він краще допише драматичну поему «Пряшів».

Можливо, останню в житті... скільки б того життя ще не лишилося!..

1969. День святого Руперта

Будинок по вул. Набережно-Хрещатицька, № 11, Київ, лютневий вечір 1969 року

– Мирчику, а що тут написано, га?

Стоячи на порозі кімнати, молодший брат простягав Любомирові трохи пожовклий, потертий по краях і на згинах посередині паперовий аркуш, поцяткований машинописом.

– Де ти це взяв? – насамперед поцікавився він у Мар'яна, добре пам'ятаючи про давній скандал з «Советским экраном». – Сподіваюся, не в речах тітки Елі?

– Ні-і-і, не в речах, – якимось невпевнено промимрив молодший братик і додав, ховаючи очі: – Тітка Еля сама цей аркушик на мамину софу кинула, до чого тут я, щоб у її речах нишпорити...

– Ні, Мар'янчику, нікуди це не годиться, – мотнув головою Любомир. – Тітка Еля поклала цей аркушик на мамину софу не тому, що розкидається своїми речами навсібіч. Просто вона нам довіряє, от і все. І як би воно там не було, але по чужих речах нишпорити негарно.

– Ну Ми-и-ирчи-ку-у-у! Ти ж сам знаєш, до чого смішними бувають ті вірші, які приносить показати мамі тітка Еля...

Це була чистісінька правда. Бо торік, наприклад, вони прочитали на схожому аркушику отаку веселу історію:

*Ну так что же тут пытать,
Что ж тут спрашивать?
Вот стою я перед вами, словно голенький!
Да, с племянницей гулял с тети Пашиной,
И в «Пекин» ее водил, и в Сокольники.
Поясок ей покупал поролоновый
И в палату с ней ходил в Грановитую.
А жена моя, товарищ Парамонова,
В это время находилась за границей... [64]*

Як вони обидва сміялися, коли Любомир прочитав це!.. Хоча веселощі тривали недовго – рівно до того моменту, як з кухні примчала мама Віта з тіткою Елею. Тоді вже перепало їм обом, хоча попервах справді було смішно. А коли малий Мар'ян почав розпитувати, а що таке «Пекин», що таке «Сокольники» і що за «Грановита» палата, дорослі трохи пом'яшали.

Але ж це було торік, а тепер...

Старший брат прислухався до мелодійного співу Жана Татляна [65], що долинав через причинені кухонні двері: тітка Еля принесла мамі послухати його нову платівку, отож вони зайняті. Проте краще не ризикувати.

– Знаєш що... краще поклади це туди, де взяв.

– Ну Ми-и-ирчи-ку-у-у!..

– Віднеси й поклади, кому кажуть!..

Але вмить напнувши губки, Мар'ян забурмотів:

– От щастить комусь, хто до школи вже ходить і читати надруковане вміє!.. Як хто б мене читати навчив навіть по складах, то я б і не питав нікого, а сам би взяв та й прочитав – отакої!..

Настільки явно продемонстрована суміш образи зі зневагою все ж таки вплинули на Любомира, й він нарешті неохоче погодився:

– Ну гаразд, нитику, давай вже сюди!..

Але взявши до рук, негайно повернув зі словами:

– Та тут надто нечітко продруковано, я не розберу.

- А чому?..
- Бо коли машиністка друкує, то в машинку одразу ж п'ять аркушів разом з копійкою закладає.
- А чому?..
- Щоб більше копій за один раз виходило.
- А чому?..
- Бо друкувати нелегко і для того спеціально на курсах на машиністку вчитися треба – от для чого! Бо чим більше копій, тим нерозбірливішою виходить остання. А може, то через копійку погану.
- А копірка – то папірець, що зуби у фіолетовий колір розфарбовує?
- Якщо таки малі дурники, як-от ти, копійку гризтимуть, тоді так! – мимоволі посміхнувся Любомир.
- А чого тоді тут літери чорні, а не фіолетові?
- Бо копірка буває і чорною також.
- Ух ти-и-и! А скажи-но, Мирчику, а в який колір зуби розфарбовувати страшніше – в чорний чи у фіолетовий?
- Та ходи звідси і поклади де взяв цього аркуша нарешті! – пробурмотів старший брат. – Кажуть же комусь тут, не заважай, мені уроки вчити треба.
- Ну Ми-и-ирчи-ку-у-у!
- Ну гаразд вже, давай сюди...
- Бо якщо чесно, то Любомирові й самому було цікаво, що на цей раз тітка Ельвіра принесла показати мамі Віті. Отож наморщивши чоло, він почав читати по складах:
- «Тан-ки и-дут по Пра-ге в за-кат-ной кро-ви рас-све-та... Тан-ки и-дут по прав-де, ко-то-ра-я не га-зе-та...»^[66]
- А що воно таке – «закатана кров»? – негайно перервав старшого брата Мар'ян.
- Не «закатана», а «закатна», – виправив Любомир. – Це коли вітер на вулиці й сонце сідає, то небо на обрії червоним робиться. Червоним як кров, мається на увазі. Це на погоду, от.
- Але ж тут не про «закат», а про «світанок» написано! А чому так?
- А хтозна! Або той, хто вірші писав, помилився, або...
- А хіба ті, хто вірші пише, помиляються? – щиро здивувався такій можливості молодший братик.
- Та можливо й інше: всхідне небо також може бути червоним, якщо вітрена погода з ночі на ранок, от!..

– А чому танки по правді йдуть? Як це – насправді, мовляв, танки йдуть чи щось таке?..

Утім, Любомир так і не встиг відповісти, оскільки прислухавшись нарешті до їхніх голосів, з кухні прибігли мама Віта і тітка Ельвіра, які до того мирно сиділи там і під келишки цикорного напою обговорювали новий і, поза всяким сумнівом, надто небезпечний твір Євтушенка. А тут – на тобі: ці малі шибеники за його читання взялися! Звісно ж, все сталося, як завжди: малий Мар'ян побачив аркушик на маминій софі, притягнув його до старшого братика й підбив того на самостійне прочитання! От що поробиш з такими бешкетниками, га? Що з ними робити, скажіть на милість?..

Але ж і перепало на горіхи обом в той вечір! Ох і перепало ж!..

Пивниця «U topola»^[67], Братислава, Чехословаччина, 27 березня 1969 року

«Руперт Піхлер».

Саме так його тепер звать. Дідько, тільки б не забути, що треба відгукнутися на це дивакувате «Руперт», якщо раптом хтось надумає звернутися! Це ж треба, щоб саме таке ім'ячко йому вписали в підробні документи... Але нічого не поробиш: доведеться якось перетерпіти всі ці труднощі. Будемо сподіватися – труднощі тимчасові. І ще будемо сподіватися, що всі ці «хованки» спрацюють.

Бо саме на цьому кострубатому ім'ячку побудований весь розрахунок.

– Бачиш, хлопче, я ті мушу пояснити дашто...

Відчувши, що збивається на свій закарпатський діалект, пан Василь посміхнувся і повів далі повільніше, іноді роблячи паузу й добираючи слова:

– Поясню тобі дещо, так. Для австрійців Руперт Зальцбурзький – то є видатна людина, великий святий, який ніс людям просвітне слово. Його дуже, дуже шанують саме в Зальцбурзі. Ну, і в Австрії також. А тепер уяви, як шануватиме цього великого проповідника той, хто був названий його ім'ям – Руперт!.. Не дивно, що в день пам'яті святого Руперта такий чоловік може собі дозволити налигатися пивом понад усяку розумну міру.

– Хай так, – погоджувався Леон, – але навіщо австрійцям їхати святкувати день пам'яті цього святого Руперта із Зальцбурга неодмінно сюди, до Братислави? От чому хоч би не до Пльзеня, приміром...

– Ну-у-у, причин декілька і всі вони очевидні, – посміхнувся пан Василь. – Насамперед, чехи – то є знатні пивовари! Наприклад... «Kdo v Plzňi špatné pivo vařit, bude potrestán»^[68] – чув таке?

– Перепрошую, але я й досі не дуже впевнений, що вивчив чеську як слід, – Леон трохи зніяковів. – Але... воно означає, що каратимуть того, хто варитиме погане пиво у Пльзені?

– Запевняю, що з твоєю чеською все гаразд, бо саме це воно й означає, – посміхнувся старий бухгалтер.

– Але звідки цей вираз узявся?

– То є або цитата з якоїсь постанови Пльзеньського міського магістрату, або приказка. А можливо, цитата з постанови магістрату, що стала місцевою приказкою. Чи навпаки – загальновідома приказка, вписана в документ і таким чином узаконена. В будь-якому разі, й така приказка, і рядок офіційного документа могли з’явитися лише в місті, де пиво не просто поважають, а шанують на рівні нектару, що давав олімпійським богам вічну молодість і безсмертя! Ти пльзеньський праздрой хоч раз пив?

– Так, хороше пиво, – посміхнувся юнак. Проте пан Василь негайно сполошився і поквапився виправити його:

– Боже тебе збав назвати Plzeňský Prazdroj пивом! Для будь-якого порядного чеха це одна з найгірших образ. А тим паче для того, хто прожив у Пльзені хоч якийсь час...

– А я... називав якимось, – знов знікотив Леон.

– І як?..

– Так, чехи і справді образилися. Однак сказали, що я всього лише «sovětský voják»^[69], хоча й маю особливі заслуги перед «Празькою весною». А тому мені можна вибачити подібне невігластво щодо праздройу.

– Але ж вони лишилися ображеними?

– Мабуть що так...

– От бачиш! Я ж кажу, що праздрой для чехів більше, ніж пиво, – дрібонько закивав пан Василь. – Саме тому австрійці й приїздять сюди, попри «залізний кордон», аби досхочу напитися знаменитого праздройу.

– Але ж тоді варто їхати до Пльзеня...

– Не варто. До Братислави з Відня рукою подати^[70] – не більше однієї години їхати. Напередодні останньої війни^[71] обидва міста були навіть пов’язані спеціальним трамвайним маршрутом. А від Зальцбурга до Пльзеня, мабуть, рази в чотири довше. Якщо не в п’ять. Отож все виглядає природно, і не переймайся тим, чим перейматися не треба. Краще продемонструй, як ти відрепетирував «Августина».

– Та добре відрепетирував, усе добре! Це ж не кіно, справді, – зітхав Леон. Проте старий бухгалтер заперечував:

– Це справді не кіно, а цілий тобі театр! Гратимеш ти одну-єдину виставу, проте зіграти мусиш так, щоб тобі повірили не зовсім навіть люди, а... трохи десь так нелюди. Враховуючи те, до кого вони

найнялися служити. Отож давай-но ще раз повтори. І щоб вже без жодного акценту. Щоб і сліду того акценту не було! А нумо давай разом!..

І вони на два голоси співали:

O, du lieber Augustin, Augustin, Augustin,

O, du lieber Augustin, alles ist hin!

Geld ist weg, Mäd'l ist weg,

Alles hin, Augustin.

O, du lieber Augustin,

Alles ist hin^[72].

– Погано. Знаєш, хто такі дуліби^[73]?

– Та ці ж вони... як там їх?..

– Це велике слов'янське плем'я. Отож у тебе замість «du lieber Augustin» виходить «дуліби Августин». «Du lieber» треба співати! «Du-lie-ber», а не «ду-лі-би-и-и»!.. Зрозумів?

– О-о-ох, Василю Степановичу, та ми ж там усі п'яні будемо, – намагався протестували Леон.

– Всі ви – так. Але не прикордонники! – суворо заперечував старий бухгалтер. – Отож давай знов.

– Та краще б ви мені ваших закарпатських пісень заспівали. Особливо цю пісню, яка про качу. Ну його, «Августина» того! Заспіваймо «Качу».

– Е-е-е, ні, ти ще не мештер^[74] співу! – від хвилювання старий бухгалтер знов зривався на свій діалект.

І вони співали знов:

O, du lieber Augustin, Augustin, Augustin,

O, du lieber Augustin, alles ist hin!..

– О-о-о, тепер вже краще, – підбадьорював хлопця старий.

– А якщо краще, то подаруйте мені «Народні пісні підкарпатських русинів»^[75]! Ну, будь ласка... Ви ж іще собі дістанете, а я...

– А якщо прикордонники вам обшук влаштують і книжечку цю у тебе знайдуть – ти про це подумав?

– Та ніби ж то не повинні нас обшукувати.

– Не повинні. А раптом?..

– Ну-у-у... – розвів руками Леон.

– До того ж і пісня там надрукована вже не зовсім в тому вигляді, як її вигадав колись мій покійний цімбор Мирось Кордупель. То нехай вже книжечка у мене зостанеться, а ти давай-но ще раз «Августина» заспівай. Щоб я нарешті почув: оце от таки мештер співає! Нумо...

*O, du lieber Augustin, Augustin, Augustin,
O, du lieber Augustin, alles ist hin!..*

– Стріляй в них, стріляй, падло! Вогонь! – щодуху горлав капітан держбезпеки. – Командире, ти що, засліп? Фашисти праворуч, на дві години! М-м-мать твою!.. Тепер ліворуч на одинадцять годин! Та щоб тебе мандавошки зжерли!..

Не так він уявляв собі всю цю кампанію. Геть зовсім не так...

Повістку на виклик до призовної комісії Леон отримав просто під час розподілу дипломників. Це було немов сніг на голову: він готувався працювати в будь-якій точці Радянського Союзу за фахом інженера-електрика, а до такого повороту був абсолютно не готовий. Втім, якщо випускника Львівського політехнічного інституту покликала Батьківщина-матір – треба відгукнутися.

У військкоматі юнака приголомшили іще сильніше: виявляється, служити його направляють не кудись там під три чорти, а сюди ж у Львівську область – от тільки служитиме він не за отриманим ВУСом^[76], а в тривіальній піхоті. Чому так? А як же отримані знання та навички?..

– От що я тобі скажу, в'юноша, – мовив голова призовної комісії, не дослухавши обурену промову Леона навіть до половини. – Тут нікому не цікаво, на кого ти там, у політехніці своїй навчався і на що ти загалом розраховував. Тут розмова коротка: треба?.. отже, треба! Батьківщина-матір відчуває ту чи іншу потребу – мусиш відповідати! Тому стр-р-рун-ко!.. Кру-у-угом!.. І кроком руш звідси нах** служити, куди посилають!

Буквально наступного дня після прибуття на місце служби і знайомства зі своїм взводом їх відправили з розташування полку в табір на полігон, де почалися дуже інтенсивні тренування з військово-польової підготовки. Леон був змушений ганяти свій взвод не просто до сьомого поту – а, здавалося, до сімдесят сьомого. Дивним було те, що не тільки рядовий і сержантський склад, але й молодших офіцерів

також тримали безвилазно в наметах, не дозволяючи нікому полишати полігон. Замість пояснення знущалися:

– Що, лейтенанте, до міста хочеш, щоб по дівках прошвирнутися, еге ж?.. Якщо у тебе енергії забагато, ти тільки скажи – ми твоєму взводу додатковий марш-кидок пропишемо. Отакі у нас ліки. Кру-у-угом!.. Пішов!..

Коли ж написав мамі Клаві листа, то був викликаний «на килим» до замполіта полку. Той пояснив, що «всі ці шмарклі» домашнім не потрібні, отож листи додому мають бути максимально короткими й ємними водночас: «Драстуйте, мамо Клаво і тато Маркіян! Служба йде нормально, все прекрасно, живий-здоровий. Поцілуйте за мене сестричку Марічку. Ваш син Леон Яроцький». І жодної іншої «розмазні»!..

– Все це не просто так, – бурмотів замкомвзводу старшина Гамалія. – Пам'ятай моє слово, лейтенанте: щось найближчим часом затівається, і ми братимемо в цьому безпосередню участь. Такі у мене передчуття.

Старшина був по своїй натурі чоловіком ґрунтовним, акуратним і досвідченим. Якби не його дієва допомога, то вчораншій студент-«електрик», мабуть, не впорався би з керуванням цілим взводом. Тому передчуттям свого заступника Леон вірив. Але мовчав, як і всі інші.

По завершенні інтенсивної підготовки їхній взвод повернули в розташування полку, однак продовжили утримувати на казарменному становищі, не дозволяючи нікому відлучатися за межі розташування військової частини. До того ж польову підготовку змінила інтенсивна ідеологічна накачка. Над усім панувала тема актуальних подій в Чехословаччині: Александер Дубчек^[77] – зрадник і мерзенний запроданець, міжнародний імперіалізм запустив свої огидні мацальця в серце братньої ЧССР, фашизм знов піднімає голову, чехи та словаки стогнуть під ярмом колаборантів... І все таке в тому ж дусі.

Змінювали один одного ветерани Великої Вітчизняної війни. Особливо запам'ятався мужній танкіст-підполковник зі слідами опіків на обличчі, груди якого були рясно увішані орденами. Він згадував відчайдушні заклики на початку травня 1945 року, передані по радіо: «Rudá armáda, na pomoc!^[78] Rudá armáda, na pomoc...» – що являли собою майже точне повторення заголовка однієї зі статей мужнього

комуніста Юліуса Фучика^[79]. Також підполковник нагадав молоді, що Велика Вітчизняна війна завершилася 9 травня саме тому, що військам Першого Українського фронту довелося розбити в цей день вояків Празького угруповання, які не схотіли капітулювати 8 травня разом з усім Третім райхом. Рештки упертих швабів добивали ще до 11 травня...

По завершенні інтенсивної ідеологічної накачки всіх перевдягнули у новеньку, з голочки уніформу та ялові чоботи і 21 серпня 1968 року кинули вперед на Захід, на боротьбу з черговими фашистськими недобитками. Але десантувавшись на чеську землю, вояки майже миттєво зрозуміли, що ситуація далека від змальованої їхнім начальством. Єдине, що справдилося, – то це повна пасивність чеських збройних сил, які не чинили радянським «помічникам» жодного спротиву. Однак і ставилися до них з абсолютною холодністю, що вже видавалося ненормальним.

От хто висловлював неприховану ненависть, то це мирне населення, яке язик не повертався назвати «мирним». Хоча, по ідеї, цивільні мали б навпаки всіляко радіти радянським «визволителям» – та де там!.. Мобілізовані з території УРСР та БРСР солдати прекрасно розуміли, що чехи хтозна-чому обзивають їх «окупантами» та закликають забиратися геть додому. Все це вони швиденько розтовкмачили товаришам, мобілізованим з інших республік СРСР. Правдивість таких роз'яснень підтверджували красномовні жести на адресу радянських вояків, що додаткових пояснень не потребували. А ще виконані російською рукописні плакати:

Идите домой водки нет!

Нам не надо захватчиков!

Не хотим русских!

ОКУПАНТАМ ПОЗОР

Идите домой советские собаки!

1945 ОСВОБОДИТЕЛ – СССР – ОКУПАНТ 1968

Москва ваше место!

Почему вы стреляете «друзья» у нас нет оружией

А ще – ненависна фашистська свастика та рідна п'ятикутна зірка, намальовані не просто поруч, а через знак рівності.

Початковий бойовий настрій миттєво розвіявся димом. Невідомо, чим би це скінчилося, однак ситуацію врятували особи: вони переконливо пояснили зневіреним воякам, що не слід звертати увагу на всяких там підлабузників та імперіалістичних запроданців, що основна маса народу спить і бачить, як червоні герої принесуть їм мир і свободу, повторивши подвиг батьків і дідів, здійснений у далекому травні 1945 року. А якщо це навіть не так, то жодного вибору в учасників десанту все одно не лишилося: вони мусять бути готовими придушити в зародку будь-який спротив – інакше їх самих розчавлять і розітруть на порох!..

У Міловіце та інших дрібних містечках особливих проблем у них все ж не виникало: не йшло далі образливих вигуків та плювків під ноги. Натомість у Празі почалося справжнє пекло: окрім каменів-кругляків, вивернутих ломиками з тротуарів, у бік «совітських окупантів» полетіли «коктейлі Молотова». Якби пляшки із запалювальною сумішшю кидали фашисти в польовій уніформі, зразків котрої було повно в радянських музеях, – все було б зрозуміло. Однак у ролі «паліїв» виступали знов-таки цивільні, а чеські вояки, схоже, навіть не збиралися хоч якось їм заважати. То як же звелите все це розуміти?..

Утім, в одному особісти були праві: учасникам десанту не лишалося іншого виходу, крім як відкрити вогонь (для початку попереджувальний, а потім вже й на ураження) по «паліям», – бо перспектива згоріти живцем у бензиновому полум'ї не подобалася нікому. Тим паче, особисти не дрімали і на свій манер «підбадьорювали» тих, хто «воював з чеським фашизмом» недостатньо мужньо. Все це можна було зрозуміти – навіть несамовиті вигуки капітана держбезпеки, який вимагав від десантників рішучого просування вперед і знищення «паліїв».

Але коли рядовий Йона Бардадим кинув на бруківку автомат і з відчайдушним зойком: «Не можу! Я не фашист!» – слідом впав на коліна, особіст накинувся на нього, повалив і почав гамселити ногами. От тоді Леон і не витримав та й вигукнув:

– Товаришу капітане держбезпеки, припиніть негайно. Це мої солдати, ото ж я їх сам...

– Що-о-о? Та як ти смієш, шмаркачу? Та я тобі зараз!.. Я тобі!..

Особіст залишив Йону в спокої, проте доволі стримане прохання командира взводу так розлютило його, що на розчервонілу перекошену капітанову пику лячно було дивитися. Втім Леон прикипів очима зовсім не до його мармизи, а до правої руки, що стискала пістолет. Здається, то був старенький на вигляд ТТ... хоча яка різниця? Головне, що пістолетне дуло дивилося лейтенантові просто в черево.

– Товаришу капітане...

– Ах ти ж падло таке! Мандавошка свинська, м-м-матю твою!.. Вони ж зараз танки наші поपालять!.. бронетранспортери!.. там же наші!..

– Товаришу капітане, це ми до них прийшли, а не вони до нас...

– Та як ти смієш? Та хто ти такий? – від напруги голос особіста зірвався на дике вищання. – Та ти знаєш, що я у сорок п'ятому Прагу від швабів визволяв і тепер, у шістдесят восьмому... А ти, сцикун!.. мені!.. Та я ж тебе під тр-р-рибунал!..

Розв'язка настала раптово й несподівано для всіх учасників. Особіст раптом зойкнув, його ліва рука рвонулася до потилиці, в яку поцілів важкенький кругляк, що прилетів з-за рогу найближчого будинка. При цьому капітан сіпнувся усім тілом... Тоді пролунав пістолетний постріл, і Леон відчув болісний удар в ліву нижню частину черева. Потім і у нього, й у капітана держбезпеки підломилися коліна, обидва одночасно знепритомніли і впали на вуличну бруківку.

Як з'ясувалося згодом, Леон опритомнів аж на третій день після важкого поранення. Як саме все скінчилося там, на празькій вулиці? Що сталося з капітаном держбезпеки, а також з Йоною Бардадимом, із старшиною Гамалією та іншими його товаришами? Чому його кинули посеред проїжджої частини стікати кров'ю? Хтозна, хтозна...

Зрозуміло було тільки одне: спостерігаючи за «радянськими окупантами» з-за рогу будинку, чехи стали свідками суперечки комвзводу й капітана-особіста, поціливши кругляком останньому в потилицю, – побачили фатальний постріл з ТТ і його наслідки. Коли ж «совіцькі друзі» поспіхом відійшли, з невідомої причини полишивши на бруківці пораненого командира, – хутко підібрали його, сховали і перев'язали як могли. А пізно ввечері привели лікаря, який зробив операцію та призначив лікування.

Здається, чехи вирішили, що в перепалку з особістом молоденький лейтенант вступив не через побиття останнім Йони Бардадима, а через намагання хоч якось протидіяти кривавій бані, що її влаштували в столиці ЧССР «радянські собаки». Леон не заперечував. Він навпаки слабо посміхався й ледь помітно кивав, коли пишновусий чех – господар квартири, де переховували пораненого, поплескував його по плечу й басив:

– Ruský přítel! Dobře, dobrý chlap!^[80]

Поводився так тому, що чехи розтовкмачили: «совіцькі окупанти» розшукують лейтенанта Леона Яроцького, зниклого безвісти під час придушення «Празької весни». Поранений розумів, що ніякої особливої провини на ньому немає, що він зовсім не нападав на капітана держбезпеки, а всього лише намагався хоч якось протидіяти його розгнuzданій сваволі. З іншого боку, саме він став причиною того, що особіст підставив потилицю під кругляк, кинутий з-за рогу будинку. Одна справа, якщо капітан залишився живий. Якщо ж помер...

Хтозна, чи не припише слідство Леонові злісний намір відволікти увагу капітана від чеських «паліїв»? Це ж усе можна розтлумачити як завгодно! А на чію користь будуть свідчення солдатів його взводу?.. І найголовніше, як слідство розтлумачить оті свідчення?.. Поранений боявся наразитись на такі ж самі неприємності, що і його старший зведений брат Ілько. Тим паче не хотілося повторювати його сумну долю.

Але ж переховувати його до нескінченності також було неможливо. Тому коли молодий чоловік хоч якось оклигав від поранення, то з квартири вусаня «Russkogo přítelja»^[81] переправили спочатку в Кралупи-на-Влтаві^[82], потім у Карлові Вари (де він остаточно підлікувався), а потім і в Брно. І вже тутешньому господареві квартири, який люб'язно надав притулок «оборонцеві чехів», спала на думку прекрасна ідея: а чому б не залучити до порятунку «пана Лева» (саме так вони називали Леона), бухгалтера братиславської кіностудії «Колиба» – пана Гренджу?

Останній погодився миттєво: пересидівши «Празьку весну» у себе в Братиславі тихіше від мишки, старий поет був надзвичайно радий допомогти мужньому співвітчизникові, який потрапив у кепське становище. Більш того, пан Гренджа залучив до справи ще й свою

дочку Алісу, яка спеціально прилетіла з американського Міннеаполіса до Відня, привезла гроші, зібрані активістами Українського Золотого Хреста в Америці^[83] (секретарем якого вона працювала), й зайнялася організаційно-технічним боком справи.

План був наступним. 27 березня в австрійському Зальцбурзі вчерегове згадуватимуть святого єпископа Руперта. Отож на цей день група австрійських туристів прибуде спеціально орендованим автобусом з Відня до Братислави, щоб випити в пам'ять великого проповідника і просвітителя стільки пльзеньського праздрю та інших сортів чеських хмільних напоїв, скільки здатні витримати шлунки. Центральним пунктом плану була наявність в групі австрійських «пивних туристів» такого собі Руперта Піхлера – молодого чоловіка приблизно однакового з Леоном Яроцьким віку і статури. Як тезка святого проповідника Руперта, пан Піхлер мав повне право напитися в цей день хоч до нестями.

Гуляти австрійці мали в братиславській пивниці «U topola». В самий розпал гульні Руперт Піхлер повинен був «випадково» загубитися й непомітно полишити пивницю, а його місце мав зайняти Леон. Причому зайняти зовсім не просто так, а... під виглядом Руперта Піхлера! Це стане можливим завдяки тому, що найкращі фахівці кіностудії «Колиба» заgrimують його під загубленого австрійця, а в його кишені лежатиме фальшивий паспорт на відповідне ім'я з усіма необхідними штампами. Розрахунок будувався на тому, що чехословацькі прикордонники навряд чи оглядатимуть групу п'яних у дим австрійських туристів з тією ж ретельністю, з якою б вони оглядали тверезих чоловіків. Оскільки «пан Лев» буде професійно заgrimований, ніхто нічого не запідозрить, навіть якщо їх оглядатиме та сама бригада прикордонників, що і зранку.

Весь наступний день справжній Руперт Піхлер переховуватиметься вдома у пана Гренджи й лише під вечір звернеться до австрійського консульства на території ЧССР. Природно, він «запізниться» – таким чином, проблему доведеться вирішувати ще за півдобы. Лише тоді австрійський консул почне офіційно займатися поверненням додому «ненавмисно загубленого пивного туриста» – справжнього Руперта Піхлера. Синхронно з ним (себто, із затримкою на півтори доби) гвалт мають здійснити у себе вдома й інші австрійські туристи: мовляв, усі є – але де ж подівся їхній приятель і тезка святого проповідника Руперт?..

Природно, у чехословацьких прикордонників має виникнути питання: а хто ж перетнув кордон під ім'ям «загубленого» туриста? Проте довести ніхто нічого не зможе, оскільки на цей раз як Руперт Піхлер, так і його документи будуть справжніми, й перевіряй не перевіряй – а результат буде один-єдиний. Насамкінець, все спишуть на недбалість першої бригади прикордонників, на нічний час і специфічність ситуації. Якщо ж навіть піднімуть на ноги «совіцьких нишпорок», яких у Відні повно – це також не матиме сенсу: бо на цей час пані Аліса Гренджа вже встигне не тільки зустріти «пана Лева» по інший бік кордону, але й вилетіти разом з ним до Сполучених Штатів. А вже ступивши на американську землю, Леон Яроцький попрохає там притулку з політичних мотивів.

Годі й казати, план був прекрасним! Єдине, що викликало певні сумніви, – то це здатність втікача співати без акценту «O, du lieber Augustin», а також безпомилковість реакції на ім'я «Руперт Піхлер». Для того щоб не помилитися, він мав все ж таки не дуже налягати на знаменитий пльзеньський праздрой та інші хмільні напої. А отже – переважно зображувати сп'яніння, ніж відчувати його насправді. Однак фахівці студії «Колиба» потренувалися з ним також на предмет вдосконалення акторської майстерності. Тому все мало скінчитися добре...

Обласне управління КДБ у Львівській області, вул. Дзержинського^[84], № 55, червень 1969 року

Весь Львів знав, що з цього будинку видно дуже-дуже далеко – аж до Магадана включно. Тому, здається, від самого лише виклику сюди... від виклику самого по собі цей огидний жидюга мав би обісцятися, обдристатися й обблюватися водночас. Але куди там! Ви лишень погляньте на цього передчасно полисілого бегемота – сидить собі, либиться від вуха до вуха, нагло демонструючи криві зуби, морщить ніс картоплею й варнякає весело та легковажно:

– Ніяк не розумію, товаришу Тильний, з якого це дива мене викликали до вашого відомства! Хіба що за просто так поговорити... Звісно, я знаю безліч цікавих історій, отож справді міг би вам розповісти пару штук...

– Так, а нумо заткнися! – для певності слідчий ляснув долонею по стільниці. Жарт природи, який звався Рафаїлом Шаєвичем Левітіним, і справді заткнувся, хоча при цьому продовжував либитися так само нахабно, як либився й досі.

– А тепер от що. Ти моє прізвище навіщо чіпаєш, га? Ти мені щоб не смів його вимовляти, пайняв?..

– Гаразд, товаришу майоре, – весело прорік бегемот.

– Я тобі не майор! Я тобі громадянин слідчий! Хіба не зрозуміло?

– Зрозуміло, громадянине слідчий. От тільки ви б тоді табличку на дверях кабінету змінили і замість наявної почепили б «Громадянин слідчий». Так буде зрозуміліше таким тамбовським вовкам, як-от я.

– Жартуєш? Та-а-ак...

Тильний зробив грізне обличчя. Важко судити, яке враження це справило на допитуваного нахабу: він мовчав, хоча либитися не припинив, лише дрібонько закліпав своїми огидними оченятками.

– Ну гаразд, – продовжив слідчий. – А тепер давай-но розкажуй, за яким дідьком ти поперся в Новосибірськ у березні минулого року?

– Торік у березні? Хм-м-м... – бегемот пожував губами, наморщив полисіле чоло, потім завів своє: – Звісно, я можу помилятися, як тьотя Циля помилялася дверима, коли замість подружньої спальні заходила до...

– Ти знов починаєш? – ляснув долонею Тильний.

– Я можу помилятися, звісно ж, – повторив ненависний паскудник, – але я, здається, перебував у відрядженні. Втім, можете перевірити мої слова, якщо цікаво. Хоч у нас у журналі фіксації відряджень, хоч...

Ляскання майорської долоні об стільницю змусило його замовкнути.

– Тут я вирішую, де і що перевіряти. І ти мені, будь ласка, не вказуй.

– Гаразд, я мовчатиму, як старий Ізя завжди мовчав у присутності...

– Заткнися!

У кабінеті запанувала тиша.

– Отак-от... Ну гаразд, ти був у відрядженні. А з метою?

– Тобто?..

– Якою була мета того відрядження?

– Наскільки можу пригадати – всесоюзна геологічна конференція, на яку мене відрядили, як повноважного представника «Західукргеології».

– Таким чином, тебе, громадянина Левітіна Рафаеля Шаєвича, вповноважили навесні шістдесят восьмого року прибути до Новосибірська на всесоюзну геологічну конференцію – я тебе вірно зрозумів?

– Вірно, – кивнув негідник. І шморгнув огидним своїм носом.

– Ти давай-но серйозніше! – grimнув Тильний.

– Я й без того серйозний, як тьотя Песя на похороні дяді Мордохая.

– Цить!

Знов запанувала тиша.

– Так... А тепер скажи мені, будь ласка, якого дідька ти робив у тамтешньому Академмістечку на так званому фестивалі так званої авторської пісні, який зорганізував клуб «Під інтегралом»?

– Як, тобто?.. – здавалося, смердючий бегемот нарешті здивувався. – Мабуть, що розважався. Новосибірськ – це ж Сибір, а там...

– А от запахують тебе до Сибіру, тоді я подивлюся, як ти там розважатимешся, падло ти лисе! – grimнув Тильний.

– До Сибіру?.. – попри очікування, допитуваний нахаба знов розплився в огидній кривозубій усмішці. – Та будь ласка! Бував я там, авжеж бував. І не тільки на конференції в Новосибірську, але й у геологорозвідувальних експедиціях. По обміну досвідом, так би мовити. Мені ж байдуже, де нафту шукати! Хоч тут, хоч у Сибіру – яка, зрештою, різниця?..

– Цить!

Тиша.

– Тобі, я так бачу, все хіхоньки-хахоньки... Ну нічого, зараз я тобі... Отже, ти на цьому концерті розважався, кажеш?

– Ну так, природно! – знов посміхнувся огидний бегемот. – Я згадав: фестиваль той відбувався Восьмого березня, це всесвітнє свято – Міжнародний жіночий день. Ну, то як на концерт святковий не сходити? Тим паче, у вихідний... Я ж нічого не порушував, ні в якому пункті.

– Гаразд. А що ти скажеш на те, що на концерті тому виступав такий собі поет-самоук Галич Олександр Аркадійович?

– Якщо бути точним, то він не просто поет, він бард. І всі, хто там виступали, на фестивалі цьому – всі вони барди.

– Ну припустимо. А конкретно про Галича, хоч він поет, хоч бард – що ти про його виступ сказати можеш, га?

– А що тут казати? – нахаба знов дрібонько закліпав оченятками і пересмикнув плечима. – Мені справді подобається творчість Галича, це всі знають, кого не спитайте, бо я цього не приховую, на відміну від тьоті Фіри, яка все ж таки доприховувалася до того, що...

– Цить!

Тиша.

– Отже, тобі подобаються пісні цього Галича, я правильно зрозумів?

– А що таке? Святковий фестиваль відбувся офіційно, Галич виступав на ньому офіційно разом з іншими бардами, а тому я не розумію...

– А якою була реакція преси на цей фестиваль, пригадуєш? А на виступ Галича конкретно якою була реакція?

– Ну-у-у... лаяли, ну то й що? – нахаба явно нічого не розумів. – Галича тоді лаяли не вперше і не востаннє. Ну-у-у, це означає, що критикам він не сподобався...

– А тобі?

– А мені навпаки.

– Отже, навпаки сподобався?

– Так. А що, хіба це аж так погано? Хіба я не маю права щось любити чи не любити, включно з тими чи іншими піснями?

– Маєш право. Ти все маєш. І навіть оце...

Вимовляючи ці слова, майор відхилився трохи назад, відкрив шухляду свого столу, витягнув звідти якісь папірці, скріплені спиначкою, й кинув через стіл огидному бегемоту.

– Ні, громадянине слідчий, помиляєтесь. Це не моє, це ваше.

– Точно?

– Точно. Ви ж дістали його зі своєї шухляди, не з моєї...

– Ну так, у даному разі це справді наше, – погодився господар кабінету. – Але ти почитай, почитай... Тобі має сподобатися.

Ненависний мерзотник підібрав зі стільниці аркуші, повертів їх на всі боки, потім почав мовчки читати.

– Е-е-е, ти вголос читай, вголос! – мовив з викликом Ненашев.

- Ви справді цього хочете? – посміхнувся бегемот.
- Роби, як кажуть, і не просторікуй мені тут!
- Ну, як хочете...

І пересмикнувши плечима, негідник почав читати вголос:

*Покатились всячини и разности,
 Поднялось неладное со дна!
 – Граждане, Отечество в опасности!
 Граждане, Отечество в опасности!
 Граждане, Гражданская война!
 Был май без края и конца,
 Жестокая весна!
 И младший брат, сбежав с крыльца,
 Сказал: «Моя вина!»
 И камнем в омут ледяной
 Упали те слова.
 На брата брат идет войной,
 Но шелестит над их виной
 Забвенья трын-трава!.. [85]*

Майор Тильний уважно слідкував за виразом обличчя пархатого бегемота, яке під час читання лишалося незмінно-іронічним. Коли ж він дійшов до слів: «Граждане, Отечество в опасности! Танки входят в Царское Село!» – слідчий раптом гримнув:

- Стоп!
- І потім, після короткої дзвінкої паузи:
- Що ти можеш сказати про ці слова?
- А-а-а... що я мушу сказати? – здавалося, здивування хитрого паскудника було цілковито відвертим.
- Це тобі нічого не нагадує?
- А-а-а... що це мені має нагадувати?
- «Танки идут по Праге» Євтушенка, от що!
- А при чому тут Євтушенко?.. – дрібонько закліпав оченятками ненависний паскудник. – Мені дуже подобаються пісні Галича, а не вірші Євтушенка. Я загалом не знаю, що він там написав про якісь танки у Празі.
- Не знаєш?
- Не знаю.

– Точно?

– Точно.

– А цю пісню Галич в Новосибірську на торішньому фестивалі авторської пісні співав?

– Здається, ні... – мерзотник наморщив полисіле чоло, закотив вічка до стелі, потім підтвердив: – Точно не співав, інакше б я запам'ятав.

– І все одно дивно.

– Що саме?

– Дивно те, що цей самоук Галич торік на Міжнародний жіночий день мав перший і, сподіваюсь, останній офіційний виступ. І треба ж такому статися, щоб ти, його палкий любитель, саме в цей день опинився в Новосибірську на тому самому концерті...

– Все сталося офіційно, нічого протизаконного я не робив.

Впертий нахаба і слідчий держбезпеки довго дивилися один одному в очі. Нарешті майор Тильний мовив трохи стомлено:

– Ну гаразд, на перший раз будемо вважати, що все і справді є так, як ти тут мені розказував.

– А що, будуть іще й інші рази? – кривоzubо посміхнувся нахабний паскудник.

– Як треба буде, то викличемо. Але будь упевнений, що наступного разу ти м'якою профілактичною бесідою не відбудешся. Наступного разу...

Слідчий витримав паузу, потім додав загрозливим тоном:

– Наступного разу я з тебе особисто все лайно витрушу! А тепер давай сюди перепустку, я відмічу. І провалюй звідси, щоб духу твого тут не було!..

І простягнув через стіл руку.

Кафетерій гастроному, пр. Карла Маркса, Дніпропетровськ, початок жовтня 1969 року

Найбільш неприємною рисою Остапа Гапочки була легенька, ледве помітна косоокість, що кидала на обличчя кореспондента газети «Харківський залізничник» тінь не дуже приємного лукавства або принаймні нечесності. Денис Єгорович розумів, що думати про людину зле тільки через малесенький дефект зовнішності – це

неправильно. А тому всіляко відганяв подалі хибні думки. І тим не менш...

Тим не менш йому так і кортіло процідити крізь зуби з цинічним виглядом: «Послухай-но, Гапочка... чи як там тебе? Ніякий ти не Гапочка, в біса, ти натуральний Остап Бендер, шахрай і весела сволота – ось ти хто! Отож кажи, чого тобі від мене треба насправді? Нумо викладай».

З іншого боку, яке він мав право не вірити редакційному посвідченню, завіреному підписом і круглою редакційною печаткою? Ніякого права не вірити людині формально не було. А косоокість – діло, знаєте, таке... В житті зустрічається час від часу. Навіть на фронті у них в обозі служив косоокий візник – і що з того?.. Чистісінькі забобони – ось що це таке!

І все ж як Денис Єгорович не намагався, але примусити себе повірити харківському кореспондентові не міг. А тому вирішив не приймати його ні у себе на роботі, ані, тим паче, вдома. Довелось йти сюди – в кафетерій розкішного гастроному на центральному проспекті Дніпропетровська. Правду кажучи, оточення у вигляді турботливих матусь, які годували своїх чад кремовими тістечками, та підозрілих мужиків з колючою тижневою щетиною на підборідді, котрі обережно розливали у філіжанки із вищербленими вінчиками та відбитими вушками щось з-під поли, на серйозний лад не надихало. Однак...

– Послушайте, товаришу дорогий, поясніть нарешті, що від мене хоче ваша газета? Тільки простими словами, прошу, бо я не звик...

– Товаришу Голощокін, я хочу лише з'ясувати, яке ви маєте відношення до тематики так званого «штучного перкалю»?

– Я ж вам одразу пояснив, що жодного відношення не маю.

– Але ж товариш Буштинець Вікентій Пилипович стверджував, що...

– Стоп! Запитую знов: а до чого тут Буштинець? Він же з Києва...

– Так, Вікентій Пилипович завідує лабораторією у складі одного з відділів Інституту електрозварювання.

– Е-е-е, скільки він там завідує!..

– І тим не менш, Вікентій Пилипович одразу так і сказав мені: «Остапе! Якщо хочеш розібратися в цій темі – знайди в Харкові своєму такого собі Мирослава Сергійовича Сусла, а в Дніпропетровську –

Дениса Єгоровича Голощокіна». Отож я і знайшов, як і порадив товариш Буштинець.

– Ну добре! Припустимо. Але ж я займаюся... м-м-м... корпусними виробами – назвемо це так. І той-таки товариш Буштинець, на якого ви весь час посилаєтеся, також займається проблемами зварювання корпусних виробів. Тільки у нього, як у вченого з профільного інституту – теоретичні аспекти, скажімо так... У мене ж аспекти суто практичні, виробничі. І все це пов'язано з корпусними виробами. Більшого знати вам не можна, бо ви не маєте відповідного допуску для роботи з секретними документами.

– Та я погоджуюсь, але...

– Ви надто багатослівні, дайте мені завершити думку, – перервав його Голощокін.

Гапочка слухняно кивнув.

– Добре, дякую... Отже, ні я, ані товариш Буштинець не маємо жодного стосунку до ракетного палива. А цей ваш «штучний перкаль» так званий – це ж не тканина, а ракетне паливо чи його компонент, я правильно зрозумів?

– Вірно.

– Тоді до чого тут я?

– Але ж паливо заливається до... м-м-м... до тих виробів, з якими товариш Буштинець працює теоретично, а ви – практично!

– І що з того?

– Хіба вас не цікавить, яка саме рідина заливається у ваші баки...

– Тш-ш-ш!.. Тихіше, будь ласка. Не вимовляйте тут цього слова. «Корпусні вироби» – і все! І тільки так.

– Гаразд, хіба ви зовсім не хочете дізнатися, що за рідина заливається у ваші корпусні вироби?

– Уявіть, не хочу. Для мене важливі лише певні параметри цієї рідини. Так би мовити, базові характеристики. А як там вона називається – «штучним перкалем» чи якимось інакше... Та яка мені різниця?

– Як це? – Гапочка здивувався настільки відверто, що його очі дуже помітно поповзли до перенісся. – А з патріотизмом як же бути?..

– При чому тут патріотизм?

– А при тому, що «штучний перкаль» винайшли саме в Харкові, а не десь за тридев'ять земель! Це й виявив товариш Сусло Мирослав

Сергійович.

– Стоп! – Голощокін скрикнув несподівано гучно, тому на нього озирнулися всі мамаші з усіма своїми дітлахами. Тільки дивні неголені мужики продовжували потягувати підозрілу рідину, налиту з-під поли у кавові філіжанки.

– Денисе Єгоровичу, не кричіть, будь ласка. Дуже прошу.

– А ви, товаришу Гапочко, не вводьте в свою дивну оповідь невідомих персонажів, будь ласка.

– Ну, чому ж одразу невідомих... Товариш Сусло працював на Харківському заводі тепловозного електрообладнання начальником цеху. Це підприємство якраз дотичне до нашого «Харківського залізничника», що й дозволило мені швиденько відшукати, куди подівся Мирослав Сергійович після того, як його заарештували й відправили...

– Отже, ви самі стверджуєте, що цього товариша заарештували і з Харкова викинули! Прекрасно! Просто блискуче...

Голощокін ледь стримав ядучий сміх.

– Так, я відшукав його в Охтирці.

– Гаразд, відшукали. Тоді знов повторюю: що з того? І при чім тут я?..

– Та просто я вирішив, що ви, Денисе Єгоровичу, знаєте щось додаткове про так званий «штучний перкаль»! Бо як я не просив Мирослава Сергійовича, однак говорити на цю тему він категорично відмовився. Я ж хочу відновити історичну справедливість, бо виходить, що сучасне ракетне паливо було насправді створене харківським хіміком Рудиком Полікарпом Валер'яновичем ще задовго до війни...

– Стоп!..

Знов усі подивились на дивну парочку чоловіків. Голощокін вкотре подумав, що треба припинити безцільну розмову, яка ведеться з незрозумілою метою. Але судячи зі зведених до перенісся підступних очей, Гапочку було вже не зупинити:

– Ви тільки уявіть, Денисе Єгоровичу, що це виходить!.. Виявляється, ще до війни в Харкові працював інженерний колектив, який займався ракетною тематикою – так звана Харківська реактивна група! Чи то відкриття, чи то створення хіміком Полікарпом Валер'яновичем Рудиком так званого «штучного перкалю» стало лише

першим успіхом харків'ян. Далі сталося щось незрозуміле: цього хіміка репресували і знищили, його сім'ю знищили також за виключенням сина. З останнім під час війни зіткнувся товариш Сусло, якого піддали репресіям вже після війни... Чи не здається це дивним? І головне, хто скористався відкриттям Рудика – «штучним перкалем»?..

– Я не знаю і знати не хочу, – стомлено пробурмотів Голощокін. – Ви кореспондент, ви цими шарадами і займайтесь, якщо хочете. А моє діло – виробництво якісних корпусних виробів. Щоб вони літали куди слід. А як зустріну Буштинця... Ох, я ж йому покажу, як до мене кореспондентів з харківських багатотиражок підсилати, щоб до мене з казочками чіплялися!

– Та ніякі це не казочки! – не вгамовувався Гапочка. – За кілька років до війни так званий московський Реактивний НДІ розігнали і майже всіх тамтешніх провідних співробітників репресували. Не будемо перераховувати імена цих талановитих людей в кафетерії гастроному...

– Я загалом за те, щоб припинити нашу розмову.

– Та послухайте ж! – і раптом наблизивши свої губи до вуха Голощокіна, Гапочка прошепотів: – Гаразд, лише два імені видатних працівників РНДІ: Корольов і Глушко... Ви musiли чути про обох...

– Ви з глузду з'їхали? – Денис Єгорович скочив. – Все, з мене годі! Ми ж в гастрономі, в кафетерії, тут повно людей...

– Але в той час, як над РНДІ згустилися хмари й літали блискавки, тут, у Харкові, місцева ХРГ продовжувала працювати – от що дивно! Про такого собі академіка Проскуру Георгія Федоровича чули? А це, між іншим, засновник Харківського авіаційного інституту, і помер він лише десять років тому^[86] – саме тоді, між іншим, коли репресований за намагання розібратися в історії «штучного перкалю» Мирослав Сергійович Сусло з'явився після відсидки в Охтирці. Це ж містика якась... А чи знаєте, що ХРГ здійснила успішний запуск порохової ракети власної розробки у вересні сорокового року? А що на сорок перший рік вони планували побудову стратосферної ракети знов-таки власного проектування? І якби не війна...

Голощокін повільно осів на стілець і стомлено заплющив очі. Можливо, це все через дію лиходійського погляду трохи скошених до перенісся очей кореспондента Гапочки... але припинити цей «цирк на

дроті» він чомусь не міг! Ох, не скінчиться це добром! Ох, не скінчиться...

Актова зала Інституту кібернетики АН УРСР, Київ, 6 листопада 1969 року

– Добре, що зусиллями таких досвідчених співробітників, як товаришка Ющенко^[87] Катерина Логвинівна, в нашому інституті виховується дуже здібна, талановита молодь. В цьому зв'язку хотілось би особливо наголосити на непересічній ролі в створенні мови АНАЛИТИК^[88] молодшого наукового співробітника, кандидата фізико-математичних наук товариша Нехая Костянтина Демидовича. Без застосованих ним дуже сміливих і водночас елегантних рішень нова машина «МИР-2» не змогла би продемонструвати рекордної не тільки для невеличкого поки що сімейства «МИР»^[89], але також для всіх сучасних ЕОМ швидкості обчислень. В свою чергу, цей важливий параметр дістав належну оцінку фахівців різних галузей науки та виробництва, яким вже довелось попрацювати на «МИР-2».

Те, що його скромне ім'я згадав в урочистій промові сам директор^[90] Інституту кібернетики, було величезною честю та успіхом. Друзі, які сиділи поруч, ледь помітно запосміхалися та схвально закивали, тим самим немовби говорячи: от бачиш, Костю, як тебе цінують!

А між тим сам автор дуже сміливих і водночас елегантних рішень, приязно посміхаючись і так само ледь помітно киваючи у відповідь, думав про матерії зовсім іншого, значно більш тонкого порядку – про везіння й невезіння, якими розпоряджається сліпа доля. Це колись у сиву давнину її уявляли у вигляді одразу ж трьох сестер, називали мойрами, парками чи ще хтозна-як. Костя ж знав, що три жінки – це занадто, що неприємностей вистачить навіть від однієї-єдиної дівчини, найменші рішення якої непередбачувані так само, як падіння на землю підкинутої монетки «орлом» чи «решкою» догори.

І, між іншим, це прямо і безпосередньо пов'язано з його колишньою пасією – з красунею Сюзанкою, з якою вони стільки разів витанцьовували на «Жабі». От ніби підкинула її апетитна пухка ручка монетку – «орел»! І вони раз за разом зустрічаються на побаченнях, мліють одне від одного... Знов Сюзанка кинула монетку – «решка»! І

через якусь дурнувату бесіду за морозивом у кафешці молоді люди несподівано розлучилися.

Знов монетка з тонесеньким передзвоном летить догори – знов «орел»! І Костю огортає спочатку злість на бундючну красуню, яка до того ж пофарбувала волосся в дикий полум'яно-рудий колір. Потім злість змінюється претензією до самого себе: це ж він – вихованець сиротинця Костя Нехай того травневого вечора не зумів підшукати правильних слів, не спромігся розтовкмачити, що він і справді перспективний в усіх відношеннях наречений, що його рука та серце чогось-таки варті... А якщо так, то наступним було палке бажання створити ідеально гармонійну мову комунікації, яку б розуміло навіть тупе залізяччя! Бездоганну мову в логіко-математичному відношенні. Звідси і внесок у створення мови АНАЛІТИК для ЕОМ «МИР-2».

Але... Що це? Далі після «орла» мала б знову випасти «решка» – по ідеї, так... Проте не тільки Катерина Логвинівна, але й сам директор Інституту кібернетики вкрай задоволені його роботою! Більш того, за останній рік Костя отримав одразу ж три пропозиції про перехід до одного з навчальних закладів – до Київського політехнічного інституту, до Київського держуніверситету чи до Київського інституту інженерів цивільної авіації на вибір. Спочатку доцентом, ясна річ, а вже потім і професором, як захистить докторську дисертацію. Ось тобі й кібернетика, як така ж сама брудна лайка, що й генетика, – «продажна дівка імперіалізму»^[91]!..

А що ж у підсумку? Тепер все ж таки «решка»: хоча майже ідеальна мова програмування АНАЛІТИК створена, зближенню з красунею Сюзанкою це не допомогло. Шляхетне сімейство Голландерів так і не дозволило дівчині зійтися з «сиротою мотовилівською» Костею Нехаєм. Отож ця красуня й досі одинока. Ну, і Костя теж не розгубився – таки побрався з дівчиною не настільки примхливою та перебірливою. Тепер у нього своя молода й міцна сім'я, своє щастя...

Щоправда вогненноволосу красуню він і досі не спромігся забути остаточно. А головне, продовжує мучитися запитанням: чия ручка підкинула доленосну монетку цього разу? І як розцінювати теперішній дарунок долі – як «орел» чи все ж таки як «решку»?.. Бо аналітичні вирази похідних та інтегралів – це одне, а спілкування з коханою –

зовсім, зовсім інше... І математика з кібернетикою тут не допоможуть, ні!

Й навіть якби він був магом-програмістом, як-от Сашко Привалов з «Понеділка...»^[92] – навіть тоді нічого б не зміг вдіяти. Адже якщо Едік Амперян був здатен начаклувати орхідеї, що квітли у його коханої всю зиму й пахли найкращим ароматом, який він тільки міг вигадати, то в. о. завідувача обчислювальною лабораторією Науково-дослідного інституту чародійства та ворожби м.н.с. О. І. Привалов подібними талантами наділений не був.

Магія цифр, чисел і множин, магія математики й кібернетики – це дещо принципово інше... хоча й дуже потужне!..

1970. Про користь радіації

Актова зала Обласної лікарні, Хмельницький, 30 квітня 1970 року

– Таким чином, товариші лікарі, ми плавно й невимушено переходимо до висновків нашого дослідження. І тут потрібно підкреслити головне: всі побоювання тих, з дозволу сказати, науковців, а точніше – чарівників і навіть шаманів від радіобіології, які просторікують про дуже небезпечний вплив радіації на живі організми, зокрема й на організми людські, не мають під собою ніяких вагомих підстав.

По-перше, самі ж шамани-радіобіологи визнають, що вплив іонізуючого випромінювання на клітини живого організму має стохастичний характер. Перекладаючи з їхньої шаманської мови на нашу людську, можна з усією впевненістю сказати, що вплив цей непевний – вибачайте за мимовільну тавтологію! Все залежить від того, поцілить випромінювання в живу клітину чи не поцілить. Ймовірність цієї події навіть близько не дотягує до ста процентів! І

навіть більше: чим меншою є опромінююча доза радіації, тим менш ймовірно, що конкретна жива клітина стане мішенню для опромінення з усіма наслідками, як-от утворення вільних радикалів тощо.

А по-друге, товариші лікарі, ви мусите знати, що позитивний вплив малих доз радіації на живі організми, зокрема на рослини, вже давно є не тільки доведеним фактом, але й засобом досягнення величезних успіхів у нашому соціалістичному сільському господарстві. Опромінені малими дозами радіації рослини виростають здоровішими, більш стійкими до паразитарного впливу і дають кращі врожаї. У тваринництві малі дози опромінення так само сприяють ініціації імунної системи піддослідних тварин, що відкриває широкі перспективи у збільшенні виходу молока, м'яса, м'ясо-молочних виробів, яєць та інших продуктів харчування на душу населення.

То невже ж, товариші лікарі, хтось із вас сумніватиметься в тому, що малі дози опромінення здатні чимсь завадити нашим людям – будівничим комунізму, яких впевнено веде до світлого майбутнього наша рідна Партія? Навпаки, товариші лікарі, все з точністю до навпаки! Навіть на організми військовослужбовців, які з різних причин були суто випадково піддані короточасному впливу радіоактивного опромінення, радіація не здійснила будь-якого помітного впливу^[93]. А що вже говорити про малі й мікродози радіації? Та вони для наших радянських людей...

– Мабуть, вони дозволять нашим радянським чоловікам збільшити кількість яєць, а жінкам наростити додаткове м'ясо і підвищити відділення молока під час вигодовування немовлят, я вірно зрозумів?

– Хто це сказав? – негайно розгубивши все достоїнство, під стриманий регіт присутніх гримнув приїжджий лектор товариства «Знання» й почав оглядати ряди одноманітних білосніжних халатів і акуратних капелюшків з прискіпливістю льотчика-винищувача, який вишукує в небі ворожий літак.

– Я сказав.

Десь в середині актової зали піднявся чоловік середніх років. Всі озирнулися на жартівника, потім почали стримано перешіптуватися.

– Хто це? – обернувшись до президії, спитав суворо лектор.

– Це Дунець Назар Амосович, один з наших терапевтів, – чомусь зітхнув головний лікар, намагаючись не дивитися в очі високому гостеві.

– Одже, один з терапевтів. Та-а-ак!..

– Так, я терапевт, – спокійно підтвердив жартівник. – А що, хіба...

– Назаре Амосовичу, будь ласка, замовкніть.

Брови лектора миттєво зсунулися до перенісся, однак, схоже, на жартівника це не справило жодного враження:

– А чому це я маю замовкнути? Я вас, товаришу лекторе, уважно слухав цілу годину, та й усі ми вислуховували вашу лекцію. Отож тепер послухайте мене, будьте так ласкаві.

– А хіба ж я оголосив про запитання-відповіді?

– Ну, то оголосіть...

– Назаре Амосовичу... Товаришу Дунець! – не витримав головлікар. – Я би попросив вас виявити хоча б мінімальну повагу до нашого високого гостя. Тут вам, бачте, напередодні Дня міжнародної солідарності трудящих, так би мовити, без відриву від виробництва zorganizували лекцію «Про користь впливу на населення малих доз радіоактивного опромінення», лектора шановного прислали аж із самого Києва, а ви поводитесь... перепошую, як хлопчисько справжній! Ну чесне слово, товаришу Дунець, хіба ж вам ані крапельки не соромно...

– Я навпаки хочу зрозуміти, що ми тут робили протягом останньої години і продовжуємо робити, – відповів терапевт. – На початку шановний лектор обіцяв розповісти, яку користь опромінення малою дозою радіації несе для людини. Тоді як насправді по ходу лекції про людей він майже нічого конкретного не розповів. Навпаки, всі приклади стосувалися рослин і тварин. Що ж до людей...

– Перепошую, товаришу Дунець, ви мусите знати, що експерименти над людьми заборонені цілою низкою міжнародних конвенцій. Такі дослідження можуть проводити лише різні фашисткуючі організації на зразок гестапівського товариства «Аненербе» або окремі есесівці-садисти, як-от лікар Менгеле. Однак для радянської науки подібний підхід із зрозумілих причин не є прийнятним. Отже, ми просто вимушені базуватися на непрямих даних та на паралелях щодо розвитку рослинно-тваринного світу під впливом радіаційного гормезису^[94].

– Але ж ви наводили окремі приклади...

– Ви мусите розуміти, товаришу Дунець, що в житті може статися всяке. Якщо внаслідок випадкового збігу обставин людина отримає

порцію іонізуючого опромінення, то кожен такий випадок документується, ретельно вивчається і порівнюється з наявними даними, отриманими по рослинах і піддослідних тваринах. Тому ваш жарт виглядає, м'яко кажучи, як мінімум недоречним. Як лікар, ви мусите розуміти делікатну специфіку предмета вивчення. Робіть висновки.

– Ну гаразд, гаразд. Припустимо. Але ж тоді ваша лекція мала б називатися якось по-іншому! Наприклад, «Про користь впливу малих доз радіоактивного опромінення на сільськогосподарські рослини і на тварин».

– Таку лекцію можна було б читати агрономам, зоотехнікам, ветеринарам та іншим фахівцям сільськогосподарського профілю, а ви лікарі. Отож і мусите донести до людей точку зору офіційної науки на дану проблему, щоб запобігти розповсюдженню нічим не обґрунтованих чуток та пліток...

– Чуток та пліток про що саме?

Доки тривала несподівана суперечка між одним з їхніх терапевтів і шановним гостем, присутні доволі стримано гомоніли: хтось дивувався необачною сміливістю Назара Амосовича й напівшепотом висловлював припущення, яким боком це йому вилізе; хтось обговорював прослухану лекцію, знехотя погоджуючись, що переносити результати з рослин і лабораторних пацюків на людей – підхід, м'яко кажучи, дещо сумнівний; а хтось відволікся на сторонні теми, пов'язані переважно із завтрашнім святкуванням Першотравня... Однак при згадці «чуток та пліток» як перші, так другі й треті раптом замовкли. Не вловивши раптового напруження аудиторії, лектор товариства «Знання» як ні в чому не бувало мовив:

– Чуток та пліток про можливу шкоду для населення від побудови в майбутньому у межах Хмельницької області атомної електростанції.

– Тобто?..

В актовій залі запанувала дзвінка тиша. Розуміючи, що все пішло не так, як планувалося, гість обвів ряди одноманітних білосніжних халатів і акуратних капелюшків безпорадним поглядом. Однак задкувати було надто пізно, отож він мовив з прихованою погрозою:

– Ви, товаришу терапевт, своїми недолугими жартиками так і не дозволили мені довести заплановану лекцію до логічного завершення. А воно наступне: так, у середньостроковій перспективі Партією й

Радянським Урядом заплановано будівництво в межах вашої області сучасної АЕС. Агенти світового імперіалізму розпускають серед радянського населення нічим не обґрунтовані чутки та плітки щодо згубного впливу на людський організм навіть мікроскопічних доз радіоактивного опромінення. Отже, на противагу цьому, передова радянська наука має донести до людей правдиві відомості. Й кому це робити, як не вам – лікарям обласної клініки?..

– А якщо я не бажаю брехати людям...

– Як? Повторіть, товаришу Дунець, як ви сказали – «БРЕХАТИ»?

– Саме так, брехати, – не моргнувши оком, підтвердив терапевт. – Адже перенесення даних про вплив радіаційного гормезису з рослин та тварин на людей не є коректним, тому вся ваша лекція – це лише пустопорожня, нічим не обґрунтована балаканина. І доносити до людей такі, з дозволу сказати, відомості особисто я відмовляюся.

– Товаришу Дунець... чи добре ви подумали, перш ніж казати таке?

– Так, я добре подумав.

– А як же лінія Партії? Хоча до початку будівництва ще далеко, однак над проектом АЕС вже працюють фахівці...

– Товаришу головлікар!..

Той озирнувся до парторга, який прошепотів, затуливши долонею усміхнені губи:

– Ну, от вам і готова кандидатура на перекваліфікацію.

– Тихіше ви! Ми все ж таки в президії сидимо, незручно якось виходить... Отож давайте вже після свят, прошу! – так само затуливши губи долонею, прошепотів у відповідь головний лікар.

– Не після Першотравневих свят, а одразу ж по завершенні зборів ви викличете до себе цього розумника Дунця й запропонуєте йому пройти курси перенавчання на психіатра, – вів своє парторг. – Це мусимо вирішити зараз, щоб діяти максимально швидко. А от після свят вже мусить бути готовий наказ про те, що він направляється на перекваліфікацію.

– Не розумію, невже ви хочете втратити доброго терапевта й отримати натомість вельми посереднього психіатра?

– По-перше, невідомо, яким психіатром стане цей Дунець. Можливо, навіть добрим... А по-друге, якщо навіть поганим, то кадрову «дірку» завдяки йому ми нашвидкоруч заткнемо. А коли нам в

область нарешті пришлють нормального психіатра – звільнимо його, й нехай забирається попід три чорти.

– Ви вважаєте, він погодиться на перекваліфікацію?

– А що йому ще лишається! – рикнув парторг. – Цей ненормальний привселюдно попер проти лінії Партії, за це його запросто можна витурити з «вовчим білетом» – тоді нехай хоч би санітаром спробує десь приткнутися! Чи сільським фельдшером... А так ви йому запропонуєте перекваліфікацію. Це добрий вихід, отож погодиться, бо діватися нема куди.

Головлікар кивнув, далі відвернувся від парторга і перевів погляд на лектора товариства «Знання», який тим часом встиг оволодіти ситуацією і з пропаганди користі від малих доз іонізуючого опромінення перейшов на піднесене оспівування мудрої лінії Партії.

Будинок по вул. Вишгородській, № 54, Київ, 5 липня 1970 року

Розчухнувши навстіж вікно, Мотрона Нечипорівна обережно висунулася з нього, поглянула спочатку ліворуч, потім праворуч і мовила:

– Воно-то, звісно, все добре, але ж автівки тут, мабуть, так і сновигають в обидва боки, так і сновигають.

– Ти щось кажеш, Мотрю?

– Кажу, що вікна у тебе просто на вулицю дивляться, а по ній же ж автівки туди-сюди сновигають. Отож, мабуть, в самісіньку спеку вікна тобі закритими доведеться тримати повсякчасно, – підвищивши голос і намагаючись чітко вимовляти слова, повторила Мотрона Нечипорівна.

– То й нехай собі, – розсміявшись, махнула рукою Таїсія Іполітівна. – Я вже все одно недочуваю, мені їхній шум не заважає.

– Та ну?! А ці... як там їх, в біса?.. Вихлопи – о, згадала! Як тобі влітку дихається, га? Коли вікно навстіж, як-от зараз.

– Ну що ти таке кажеш, Мотрю, – зітхнула господиня оселі. – Вихлопи ці знизу понад землею стеляться, а у мене ж четвертий поверх все ж таки. До того ж димно буває, тільки коли щось там проїде на цьому... як там його?.. На мазуті – о, згадала! Вантажівка якась чи щось таке.

– На мазуті дизелі їздять чи як їх там, – авторитетним тоном додала Христина Архипівна. – Я знаю, у мене племінник на такому їздить.

– Ну от, з'ясували! А від тролейбусів які ж вихлопи?! Тут електрика в дротах, тут все чисто. Та й коли вітер з Пущі-Водиці віє... От як зараз.

– Так, до Пущі-Водиці від тебе рукою подати, і це мені в твоїй квартирі особливо подобається, – погодилася Христина Архипівна. – Місце тут і справді знатне. От тільки кіно це... імені Шевченка^[95]...

– А що тобі те кіно?

– Та шумно ж мабуть ввечері, коли сеанси.

– Нічого не шумно, облиште. До речі, тут до Інституту геронтології^[96] рукою подати, ото ж якби місце було шумним або чадним, то інститут цей, мабуть, приткнули б де завгодно, тільки не тут. Бо в геронтології цій старих людей вивчають. Тих, які живуть довго, чи я не знаю...

– Еге ж, Таю, вивчають. От тільки не нас з тобою та Мотрею.

– А хіба ж ми такі старі?..

– Тому дохторам отим і не інтересні!

Три літні жінки засміялися над вдалим жартом, однак Мотрона Нечипорівна все негайно зіпсувала, мовивши:

– А знаєте, дівчата... Ви як собі хочете, а от мені, наприклад, дуже бракує нашого старого дому на Подолі. Бо новий хоч і кращий, і квартирка окрема... а не те! Особливо нові сусіди... І хто ж міг знати, що мені на Борщагівці найбільше бракуватиме саме вас і...

Вона не договорила, проте інші прекрасно зрозуміли, що саме мається на увазі. Й негайно зажурилися. Ще б пак, адже більшу частину життя всі вони прожили в чотириповерхівці на початку вулиці Хорива, тепер же Мотрю Стригунець відселили на Микільську Борщагівку, Христю Каніболоцьку – загалом на лівобережжя до Дарниці, а тепер і Таю Згуріді викинули сюди, в район площі Шевченка й Мінського шосе. І хоча нові квартири були значно комфортнішими від їхніх осель на Старому Подолі, проте, з іншого боку, кожній доводилося звикати до чогось нового й незнайомого. Тим паче всі три жінки встигли поховати своїх чоловіків.

А тому зібратися разом на новосіллі у Таїсії Іполітівни було для них неабияким задоволенням. А ще вони запросили до свого пристаркуватого кола єдину молодичку – Агату Сивак. Насамперед

тому, що вона уособлювала для них пам'ять про її діда-управдома, якого всі старі сусіди дуже поважали. До того ж у нову квартиру на Вишгородській вулиці Гатя немовби принесла якусь невидиму часточку атмосфери їхнього подільського будинку. Щоправда, молода жінка періодично полишала їхнє товариство, збігаючи на кухню. Як-от зараз: «Нічого, нічого! Ви посидьте тут, відпочиньте, поговоріть, а я поки що посуд помію». Мабуть, їй трохи незручно перебувати серед літніх жінок. Треба її якось розворушити...

Аж раптом...

– А у мене для вас, між іншим, сюрприз!

Сяюча Гатя увійшла до кімнати урочистою ходою, тримаючи у витягнутих руках закатану літрову банку...

– Гатю, це що таке? Невже баклажани по-грецьки?

– Так, тітко Таю, за вашим рецептом! Все зробила, як ви мене навчили. Спеціально зберегла на отакий випадок.

Банка домашніх консервів була урочисто виставлена посеред столу. Мотрона Нечипорівна, Христина Архипівна і Таїсія Іполітівна мимоволі замилувалися красою, яка просвічувала крізь ретельно протертий скляний бік літрової банки.

– Гатю, а де ж консервний ключ? – нарешті спохопилася господиня нової оселі. – Давай нарешті посмакуємо твоїми баклажанами! Чи будемо на них тільки весь час дивитися та слиною давитися?..

– Ой, тітко Таю, пробачте! – сполошилася молодиця. – Забула про ключ, геть чисто забула, дурепа така! Зараз принесу...

І під загальний сміх старих сусідок вона знов кинулася на кухню.

Ужгород, серпень 1970 року

Все ж таки є Бог на небі! Авжеж є...

Бо як інакше пояснити, що після стількох років еміграції йому все ж таки дозволили відвідати рідне лемківське село Волове, яке поступово розрослося до цілого селища і, тепер вже маючи нову назву – Міжгір'я, стало аж цілим районним центром! З іншого боку, ким він зараз є? Маючи сімдесят три роки від народження, яку небезпеку міг становити для окупаційної радянської влади навіть потенційно? Та жодної... От тому й дозволили.

От тому в українській секції Спілки словацьких письменників його дуже шанують. Більш того, явно заграючи з ним, ось буквально нещодавно присвоїли звання заслуженого діяча мистецтв – і це при тому, що Чехословаччина (як і решта країн так званого соцтабору, який розумні люди називають поміж собою «соціалістичним концтабором») від кордону до кордону ретельно контролюється комуністичними спецслужбами. А отже, у відповідних відомствах абсолютно точно знають про бурхливу діяльність поета й журналіста Василя Гренджи-Донського часів боротьби за право Закарпатської України на існування. Він же боровся, ще й як боровся!..

Отже, по ідеї, його мали б записати до лав затятих ідеологічних супротивників окупаційної комуністичної влади загалом та Української РСР зокрема. А тому про подорож до рідного краю (либонь, останню в житті) годі було навіть мріяти. Але ж таки дозволили! І пустили.

Попервах Василь Степанович думав, що це все ж таки пастка. Ну, припустимо, у себе вдома в Братиславі він є літературним авторитетом і до того ж ветераном руху Опору, що розгорнувся в роки Другої світової війни. Тому вдома його не заарештовують і навіть прижиттєво присвоюють звання заслуженого діяча мистецтв. Але що могло статися тут, на Закарпатті?! Раптом лише зійшовши з потяга, він би потрапив до рук місцевих чекістів. Тоді б на його зап'ястках клацнули б кайданки, й залізний голос відкарбував би при цьому: «Громадянин Гренджа Василь Степанович, ви заарештовані за зраду комуністичної батьківщини. Слідуйте за нами».

Ясна річ, таке могло статися. Ще й як могло!.. Тому він думав, думав довго й напружено... І нарешті вирішив: якщо його заарештують, то принаймні нехай це станеться на рідній землі! А там... побачимо.

Що ж, виходить, добре, що він таки наважився поїхати на батьківщину! Бо ніхто старого поета й журналіста, а тепер на додачу ще й чехословацького пенсіонера заарештовувати не став. Звісно, Василь Степанович прекрасно розумів, до якого відомства належать ті, хто постійно супроводжував його скрізь і всюди. Однак поводитися з ним дуже лояльно, навіть подеколи трохи запобігливо. Дозволили не тільки відвідати рідне селище, але й досхочу насолодитися

непередаваною атмосферою Ужгорода – а з цим містом у нього було пов'язано безліч спогадів!..

Отож Василь Степанович блукав ужгородськими вуличками і намагався вгадати, за що під кінець життя на нього звалилася подібна милість долі? Явно без втручання небесних сил тут не обійшлося...

За що ж йому така нагорода?.. Чи не за того молодого чоловіка – так званого Руперта Піхлера, якому він торік допоміг перебратися через австрійський кордон?! Ясна річ, насправді він ніякий не Руперт Піхлер, проте його справжнє ім'я Василь Степанович змусив себе забути, зусиллям волі намертво вимарати з пам'яті. Ще б пак: адже втекти йому до вільного світу допомагала люба донечка Аліска. Тому як його звали насправді, старий поет не пригадав би навіть під дією гіпнозу.

Але певна річ, саме через допомогу так званому Руперту Піхлеру він і заслужив право відвідати наостанок рідне Міжгір'я та Ужгород. Саме цим божевільним вчинком, не інакше...

Смт Карнаухівка, неподалік Дніпродзержинська, кінець серпня 1970 року

– Хтозна, чи то я нічого не розумію в цьому житті, чи й на правду нема на світі жодної справедливості?..

Никифор Кузьмич любляв повторювати це останнім часом, чудово розуміючи, що ці місяці (а може, тижні чи навіть дні) дійсно є останніми в його житті. Тільки от чому ж так сталося, що на Дніпродзержинському коксохімі працювала спочатку його люба Улянка, по закінченні школи туди ж влаштувався їхній синок Борька, а рак легенів (та ще й із метастазами у лімфатичних вузлах) знайшли саме у нього? Причому вже на такій стадії, що вживати будь-які заходи було занадто пізно...

– Голубчику мій, кажу вам всю правду, як на духу: саме у вашому випадку медицина абсолютно безсила! Звісно ж, це неетично. І за великим рахунком, я міг би вас навіть покласти на стіл, розпанахати, як м'ясник курку, щось там вирізати... Але ж метастази, у вас же метастази пішли!.. Тому кажу все, як є. А далі вирішуйте, потрібно вам зголошуватись на операцію, в якій нема жодного сенсу, чи не потрібно.

У правдивих сірих очах лікаря, що дивились на хворого з-за круглих опуклих лінз у старомодній роговій оправі, читалося явне співчуття. Цей професор був далеко не першим лікарем, з яким Никифору Кузьмичу доводилося спілкуватись. Отож належним чином оцінивши його відвертість, хворий лише посміхнувся:

– Та не потрібно воно мені! Чесне слово, ви маєте рацію. Я працював на землі замолodu, коли був садівником. Працював і потім – вже будівельником. Копався в ній аж до самого виходу на пенсію... вже як могильник на цвинтарі. Що ж, тепер настав мій час лягати в двокубометрову яму. Це нічого, лікарю, я все розумію, мені не звикати. Тому не треба мене різати. Тільки про одне хотів попросити, якщо можна...

– Про що ж саме?

– Не лишайте мене в лікарні. Хай вже краще вдома... Можна?

– Авжеж, можна, голубчику! Як завгодно, – кивнув лікар.

Наступного ж дня після тієї розмови Никифора Кузьмича відвезли назад до Карнаухівки, де він і перебував в очікуванні кінця, вже

скорого й невідворотного. Вдома хворому створили умови настільки добрі, наскільки загалом це було можливо. Доглядала його кохана Уляся – зважаючи на сімейні обставини, вона взяла на коксухмі відпустку за власний рахунок. Їй допомагали син Борис і невістка Майя, коли верталися з роботи та у вихідні. І звісно ж, вдома постійно вертівся п'ятирічний онучок Борислав – йому бабуся надавала всякі дрібні й не надто відповідальні доручення.

Таким чином, останні місяці (тижні?.. дні?..) Никифора Кузьмича були сповнені любов'ю і турботою близьких. Єдине, що трохи затьмарювало їх, то це час від часу повторюване тужливе голосіння його Улясі:

– І за що ж таке покарання на твою голову – га, Никифоре?.. Чому тобі, мій любчику, чому не мені?.. А все через твою люльку будьонівську, най би її чорти до пекла із собою забрали! Курив же ж як той паровоз, чесне слово: тільки-но щось станеться – негайно ж до люльки рука тягнеться!.. От скажи чесно: замало тобі було емфіземи, га? От замало чи що?..

– Та чого ти за болячки ті вчепилася, – посміхався чоловік. Однак це тільки дужче розлючувало дружину:

– Ну, так, авжеж! Тобі це смішно, отож маєш тепер не тільки емфізему, а ще й рак легенів і метастази. Повний набір болячок для твого задоволення!..

– Ну, Уля-а-а-асю-у-у, ну не тре-е-е-ба-а-а!..

– Треба, дурню старий, треба! Хто ж тобі ще правду скаже, окрім мене?

Дістаючи подібні прочухани мало не щодня, хворий якось попросив:

– Послухай-но, люба моя Улясю... Ти б хоч Дениса до мене в гості запросила, бо інакше ж не побачимось на цьому світі. Ти як, га?

– Це якого ще Дениса?

– Ну-у-у, як це, якого?! Звісно, що однополчанина мого. Пам'ятаєш, ми ще в Запоріжжі колись...

– А-а-а, це той Голощокін, з яким ви пиріжками «артилерійськими» об'їдалися, доки я нашого Борьку виношувала?

– Авжеж, того самого!

– То він же в Дніпропетровську на якомусь «ящику поштовому» працює, нащо йому з тобою зустрічатися?

– Звідтіля до нас рукою подати, тож нехай приїде. Побалакаємо хоч наостанок, бо скучив я за моїм командиром батареї.

– Та нащо ото ти йому здався!..

– Здався, Улясю, здався.

– Ні.

– Ну будь ласка, хороша моя!..

– Якщо я сказала, що ні – отже, ні. У тебе, зрештою, є я. Є наш Борька зі своєю Майкою, є їхній Бориславчик – а це ж онучок твій! Отож з нами побудь. Ми твої рідні, твої найближчі люди. А всякі інші... Та вони навіть не заплачуть по тобі, як ти відмучаєшся!..

– Та куди ж я від вас подінусь, Улясю...

– Отож, що нікуди.

Сперечатися не було жодного сенсу. Засмучений безвихіддю, хворий безнадійно засумував...

Як раптом до оселі Артеменків приїхали дивні чоловіки, яких ні до того, ані опісля в Карнаухівці ніхто не бачив жодного разу. Хоч як дивно це виглядало, але всі незнайомці були віддалено схожі між собою: такі ж старі й сивочолі, як і сам Никифор Кузьмич, кремезні, але зі змарнілими зморшкуватими обличчями, шкіра яких потемніла й обвітрилася, очевидно, від довгого перебування на відкритому повітрі, а руки... Таких мозолястих натруджених рук з кострубатими, широко розчепіреними пальцями, суглоби яких були хронічно розпухлими, не мали навіть місцеві селяни.

Цікаво, ким були ці шестеро? Звідки вони взялися? І головне – як довідалися, що старий копач перебуває при смерті?.. Вони ж бо приїхали в селище не просто так, а цілеспрямовано, аби провідати Никифора Кузьмича. В тому, що вони давно знайомі, жодних сумнівів не було, оскільки ледь переступивши поріг кімнати хворого, заговорили всі й одразу:

– Ви?! Тут?..

– Ну драстуй, Никифоре!..

– Привіт, старий!..

– Звідки?..

– Звідти.

– Краще не запитуй.

– Не при сторонніх.

– Вітаю! Як ти?..

- Бачу, що не дуже...
- Та куди там!..
- Та й я сам також, якщо чесно...
- О-о-о, Сидоре! Ти й досі живий, я так бачу...
- Никифоре, давай не при всіх, га?..
- А й справді...

Лише після цих слів поважного на вигляд чоловіка, якого хворий назвав Сидором, Никифор Кузьмич звернувся до домочадців:

– Будь ласка, залиште нас самих! Це мої старі приятелі. Настільки старі, що... Що й пригадати важко.

Ясна річ, попри граничну здивованість, дружина, син, невістка та онук поспішили виконати це прохання. Проте, щойно зачинивши ззовні двері кімнати Никифора Кузьмича, всі кинулися за поясненнями до Уляни як до найстаршої серед них.

– А я відкіля знаю?! – виправдовувалася вона. – Ми ж у Спичинцях зазнайомилися, як я школу тамтешню закінчувати мала. Никифор у школі тій садівником працював і був вже поважним чоловіком, ветераном Громадянської війни, який із самим Будьонним воював – отакої! А я хто?! Так, дівка мала та ще й дурна до того ж, бо по вуха закохана в дорослого дядька – у садівника нашого... Але нікого з цих, які ось щойно приїхали, я жодного разу не зустрічала навіть у Спичинцях! Та й у Запоріжжі їх не бачила. Ну от загалом!.. Може, вони на фронті, на війні?..

Останнє припущення чомусь видавалося химерним. Уляна знала декого зі старих фронтових товаришів свого чоловіка – того ж Голощокіна, наприклад. Усі вони поводитися... якось не так. Якось більш розкуто, впевнено... чи як іще це висловити? А ці сивочолі кремезні діди були не те щоб затиснутими, але якимись... нібито пригніченими, навантаженими невидимим тягарем, що лежав на їхніх широких, проте сутулих плечах.

Утім, домочадцям не лишалося нічого іншого, окрім як чекати природного розв'язання загадки, що творилася у них на очах... Себто ні – не на очах зовсім, а за зачиненими дверима кімнати смертельно хворого. Розв'язка настала несподівано: з-під дверей потягнуло запашистим медвяним димком, тоді розлючена Уляна зі скандалом увірвалася до чоловічої компанії. Кілька хвилин звідти не було чути нічого, окрім обурених зойків, різких скрикувань і невиразного

басовитого бурмотіння. Потім двері прочинилися знов, і з кімнати хворого один за одним вийшли всі гості. Останнім був той, кого Никифор Кузьмич назвав Сидором, він трохи затримався на порозі, озирнувся і кинув через плече:

- Никифоре, ти диви... Бо не годиться так. Не по-людськи воно.
- Добре, добре, – долинуло з кімнати.
- Ну, то дивись.

Та слідом за ним з кімнати хворого визирнула Уляна і покликала онука:

- Бориславчику! Нумо зайді, дід хоче тебе бачити.

Коли малий переступив поріг дідової кімнати, то аж закашлявся від густого тютюнового диму, сизуваті пасма якого повільно звивалися в повітрі.

– Ач накурили, чортяки! – Уляна причинила двері й невдоволено озирнулася на всі боки.

– Курили, – посміхнувся Никифор Кузьмич від вуха до вуха, хоча дихав при цьому з видимим зусиллям.

- Тобі ж не можна, дурню старий!
- Улясю, облиш.
- Тобі ж лікарі заборонили...

– Та скільки там мені вже лишилося! – махнув він рукою. – Ти би краще вікно зачинила і дала мені з Бориславчиком наодинці поговорити.

– Що-о-о?! Ще й вікно тобі зачинити?! Тут же нема чим дихати!.. – продовжувала обурюватися дружина.

- Ну, Уля-а-асю-у-у!..
- Дай мені провітрити. Ви так накурили...
- Ні. Зачини вікно і вийди.
- Ти що, при мені не можеш говорити?..
- Улясю! Будь ласка, зроби, як я кажу.

Пересмикнувши плечима, вона зачинила вікно і з невдоволеним виглядом полишила кімнату.

- Бориславчику! Підійди-но ближче до мене.

Хлопчик, який досі стояв біля входу з нерішучим виглядом, зробив кілька кроків у напрямку дідусевого ліжка, однак знов зупинився.

- Ходи-но до мене, Бориславчику. Маю тобі дещо розповісти.
- А що саме?

- Ходи до мене, сідай ось на ліжко. Є серйозна чоловіча розмова.
- Серйозна?..

Малий зиркнув на діда недовірливо, потім розсміявся:

- А-а-а, ясно: жартуєте!..
- Зовсім ні.

Никифор Кузьмич намагався говорити м'яко, проте онучок відчував, що дідусь налаштований дуже серйозно. До того ж хворий, мабуть, не дарма просив зачинити вікно, хоча дихати у прокуреному повітрі йому було нелегко. Можливо, боїться, щоб їхню розмову ніхто раптом не підслухав з вулиці?.. Мабуть, так.

- Ну, гаразд.

Малий підійшов упритул до дідуса, всівся на ліжко поруч з ним. І старий негайно ж простягнув онукові найціннішу річ, з якою не розлучався ніколи в житті, – невеличку, дбайливо виготовлену люльку вишневого дерева:

- Тримай, Бориславчику, це тобі.
- Як це – мені?..

Знаючи, як дід дорожить цією річчю, хлопчина геть зніжковів.

- Тобі, онучку, тобі! Мене скоро не стане, отож я хотів би...
- Ді-і-іду-у-усю-у-у!..
- Ану не скигли ти мені! Поводься як чоловік, а не як дівчисько.

Малий негайно припинив кривитися і хоча дивився на діда засмученими оченятами, проте дивився зосереджено, без найменшого натяку на готовність розплакатися й розпустити нюні.

– Отак уже добре, – похвалив онука Никифор Кузьмич. – Отак і тримайся в житті... все життя тримайся, Бориславчику.

– Дідусю, ви б не помирили все ж таки, – тихесенько пробурмотів малий. – Ми вас усі любимо, всією сім'єю. Я вас теж люблю і не хочу, щоб вас на цвинтар віднесли і в землю закопали, як ви інших закопували. А ми б із вами на риболовлю на Дніпро ходили, як завжди влітку ходимо...

– Я б із задоволенням, але ж бач... Легені геть зіпсував, онучку, отак.

- Це тому, що ви люльку цю курили постійно?
- Це не тільки через люльку, Бориславчику! На руднику також...
- Це коли ви сиділи?
- Коли сидів, так. Але ж бабця твоя Уляна це в розрахунок не бере.

– Для неї всі біди від твоєї люльки, я знаю, – кивнув хлопчик.

– Отож я й боюся, що після моєї смерті бабця Уляна її просто візьме та й викине! А так ти люльку мою збережеш, бо дорога для мене ця річ...

– Знаю, знаю, її сам Будьонний курич, – поквапився продемонструвати свою обізнаність малий, проте дід негайно заперечив:

– І зовсім не Будьонний, ні...

– Не Будьонний?! Як це? Ви ж самі казали...

– Брехав я, онучку. Все, що ти від мене досі чув, – усе це вигадки.

– Вигадки?! Діду-у-усю-у-у, що ви таке ка-а-аже-те-е-е...

Маленькі сірі оченята дивилися на Никифора Кузьмича з величезним подивом.

– Правду. Тепер, Бориславчику, тільки тепер правду тобі скажу, бо не хочу забирати її з собою в могилу, – зітхнув старий. – Бо якщо залишу тебе жити з брехнею, то не пробачу собі такого гріха довіку. Не знаю, наскільки тяжким є той гріх... але цього не можна допустити! Та й товариші мої, старі бойові товариші, те саме кажуть.

– Це ті діди, які оце до нас приїхали?

– Вони, онучку, вони самі. Особливо Сидір, мій колишній чотовий. Ти з ним поговориш потім, він усе підтвердить. Тільки говоритимеш таємно – так, щоб ніхто вас не чув: ні бабуся, ані батьки твої. Тільки інші старі вояки. Вони знають, і ти відтепер знатимеш. А іншим... Іншим іще не час.

– А чому не час, дідусю? – здивувався малий.

– Бо тато твій запальний надто. Я його знаю краще, ніж ти. З іншого боку знаю. Він у школі...

Никифор Кузьмич поманив онука до себе і, коли той схилювався майже над самісіньким обличчям дідуся, прошепотів з легким присвистуванням:

– Він у школі коли навчався, то зорганізував товаришів, щоб правди домагатися, – отакої! Вони, дурні малі, до всесоюзної газети листа написали, до «Піонерської правди». Добре, що до них з розумінням поставилися, бо могли б і заарештувати усіх. І мене заразом, оскільки я вже відсидів.

– Отож, ви боїтеся...

– Так! Бо якби твій татусь тільки знав усю правду, то він би таких дурниць накоїв, що ого-го! За мамцю Маю твою не знаю, нічого сказати не можу. Уляся ж моя... Ех-хе-хех!..

Старий перевів подих. Усе ж таки шепотіти було важкувато, однак він побоювався, що їхню розмову хтось ненароком підслухає:

– Отже, Бориславчику, мій колишній чотовий Сидір Кметик підтвердить, що цю люльку курих колись ніякий не Будьонний, а сам пан полковник Болбочан! Отож про Будьонного – це вигадка, а про Болбочана – свята чиста правда. Ось про це я й хотів тобі розказати, перш ніж помру. А тому бережи цю люльку, бережи, онучку, закликаю тебе!..

– А-а-а-а... як це?.. – все почуте було аж надто дивним і ніяк не вкладалося в маленькій русявій голівці Борислава. – Дідусю, а хто такий цей полковник Болбочан, якщо він важливіший аж від самого Будьонного? Чому він «пан», а не «товариш»? І що таке «чотовий»?..

– Чота, онучку, це ніби взвод по-сучасному. Сидір Кметик тією чотою командував, а я – роєм у складі його чоти. Відділенням тобто.

– А що це за армія така? Це хіба будьоннівська?..

– Ніяка не будьоннівська! Це українська армія була.

– Як це – українська?!

– Наша, українська. Яка спочатку за Центральну Раду воювала, а потім за Директорію. Полковник же Болбочан наважився повстати проти вищої влади Директорії, за що його й розстріляли. Отож ми з Сидором і відвели його на розстріл – наказ у нас був, тому й відвели. Було це на залізничній станції Балин, що на Поділлі. От саме там перед смертю пан Болбочан і викурих мою люльку. Великим достойником він був, ох і великим!.. Я завжди пишався, що він мою люльку викурих. Гадав, розказуватиму про те з гордістю і дітям своїм, і онукам. Хіба ж я міг тоді навіть припустити, що повідомлятиму це тобі таємно, перед самою смертю? Так, щоб не почув ніхто...

Однак Борислав не слухав діда. В його русявій голівці крутилася бравурна патріотична пісня:

*Наш паровоз, вперед лети,
В коммуне остановка!
Иного нет у нас пути,
В руках у нас винтовка!
Мы все из тех, кто выступал
На бой с Центральной Радой,
Кто паровозы оставлял,
Идя на баррикады!..*

То що ж це виходить?! Героїчні вірні лєнінці на чолі з самим товаришем Будьонним кидали паровози і йшли на барикади на бій з Центральною Радою, а його рідний дідусь, який усе життя брехав про власну люльку і Будьонного... Він що, за ту саму Центральну Раду бився?! Проти товариша Будьонного?! Проти Чапаєва і Котовського? Проти Щорса і Пархоменка?! Та що там... проти самого Лєніна – так?!

– Діду-у-усю-у-у-у... То ви що... невже ви біляком були?.. – лєдь вичавив Борислав, трохи оговтавшись від шоку.

– А-а-а, яким ще біляком!.. – хворий презирливо скривився.

– Ну-у-у... як у «Невловимих месниках»!.. Там же Невловими проти Білої армії воюють, проти... як його?.. Проти полковника Кудасова, от!.. Ми ж у кіно^[97] ще дивилися, пам'ятаєте?

– Не так воно все було, онучку, геть зовсім не так. Центральна Рада й Директорія – це ніякі не білі, це ті, хто за Україну боровся. Був ще гетьман Скоропадський, але він поведився несправедливо, людям землю не давав. У Тростянці, в гетьманському маєтку працював колись молодший брат мого діда Прокіп Кіндратович, дружину мав тітку Хіврю. То коли владу взяла Центральна Рада, селянам землю й роздали. Люди землю обробили, посіялися – аж тут гетьман повернувся, пани разом з ним, землю в людей відібрали разом з посівами. Ну, люди й повстали... Тоді німці, які гетьмана й панів до влади привели, повстання те подавили. От тоді Прокопа Кіндратовича, діда мого двоюрідного, і повісили, тітку Хіврю вдовою зробили. Ні-ні, якщо й воювати, то не за гетьмана й панів, а за Центральну Раду та Директорію. Отож ми й воювали.

Все почуте не вмещалося в русявій голівці Борислава, тож він вхопився за слівце, яке дід повторював чи не найчастіше:

– А-а-а... то це пани всякі, виходить... Це як отаман Бурнаш чи отаман Лютий, який Даньку нагайкою по спині відшмагав?! Так?

– Кіно твоє – це вигадки. В кіно тобі всього не покажуть, про що я кажу... – почав було Никифор Кузьмич, проте онук не став його слухати:

– То ви що ж, дідусю, простих людей зобижали? Ви у них корів відбирали? І хліб? Ви людей грабували, так?

– Не кричи, бо бабуся почує, – мовив старий із суворістю настільки несподіваною, що онук негайно замовк. – А тепер послухай спокійно, що я тобі скажу... Твої отамани Лютий і Бурнаш, які нібито народ грабували – то все це вигадки! Отамани навпаки народ захищали, а хто грабував – то це червоні здирники. Ї дограбувалися вони до того, що народ голодувати почав. Спершу ще в Громадянську війну, а потім і восени тридцять другого року та наступної зими стільки народу повмирало, що й не злічити! От що накоїли твої червоні з Будьонним цим на чолі... А тепер у кіно все навпаки вивертають. І виходить так, ніби отамани грабували, а червоні захищали.

– Але чому?..

– Бо не хочуть, щоб ви, малі діти, дізналися правди. Хочуть, щоб ви підтримували владу, яка всі соки висмоктувала з людей і продовжує смоктати. Та якщо не віриш мені... а ти не віриш, я так бачу...

Никифор Кузьмич пильно подивився на сторопілого онучка і мовив:

– Якщо не віриш, то поговори з моїм чотовим колишнім Сидором Кметиком, він тобі все підтвердить. Можеш і з бабусею про голод поговорити, вона пам'ятає, що в Україні коїлося. Я тоді на будівництво ДніпроГЕСу завербувався, нас те лихо оминуло, а от людей... Тільки про люльку, яку пан Болбочан курив, не кажи їй. Ні в якому разі не кажи! І з батьками не говори ні про що також. А про голод з бабусею можна, чого ж.

– З одним про одне можна, з іншим про інше, а з батьками загалом ні про що, – хлопчик зітхнув. – Чому так, дідусю?

– Бо занадто рано ще!..

– Рано... як це?

– Виростеш – тоді зрозумієш. Я у одного мудрого письменника прочитав, що крила нашого сокола поки що сплутані. Добре сказано: «Не полетить сокіл, доки крила зв'язані», – це про нас, Бориславчику.

Але ти доживеш... Вірю, що якраз доживеш до того, коли розв'яжуть соколу крила! Тоді все можна буде розповісти про люльку пана полковника Болбочана всім, не криючись – от ти й розповіси. Отож збережи її до тих часів.

– А зараз?..

– А зараз за це заарештують і до табору вишлють.

– Як вас?

– Як мене.

– А вас за це заслали?

– За це мене би просто розстріляли, Бориславчику. Тому благаю: збережи мою люльку, поговори про неї з товаришем моїм Сидором Кметиком, а з бабусею Уляною – про голод і решту нещасть, які більшовики нам принесли. А більше ні з ким ні про що не говори. І батькові скажеш, щоб ніяких мені таємних організацій більше!.. Так і скажеш: дідусь Никифор, мовляв, перед смертю заповів тобі, щоб ніяких більше ТОТР!..

– А що таке ТОТР?

– Батько зрозуміє, якщо йому скажеш. Ну, от і все... Ясно тобі?

– Так.

– Тоді з ким і про що можна говорити? Повтори, будь ласка.

– З дідом Сидором – про люльку і про пана Болбочана. З бабусею Улясею – про голодні роки. З татусем Борисом – про торт... ой, про ТОТР! А з мамою Майєю – загалом ні про що. І з усіма іншими також ні про що. Доки не настане час. А коли він настане... Я це сам колись зрозумію. Так?

– Все так, Бориславчику, все саме так. А тепер присягайся.

– Діду-у-усю-у-у-у!..

– Присягайся, кому кажу!

– Гаразд, присягаюся... А чим присягатися?

– Правдою.

– Гаразд. Тоді присягаюся... правдою.

– Ну що ж, онучку, – старий мимоволі розплився у посмішці, – а тепер ходи звідси, мій хороший. І дивись, люльку збережи, бо іншої такої нема!..

Никифор Кузьмич помер через день. Його старі однополчани весь цей час прожили в оселі Артеменків, спали в кухні на підлозі покотом,

коли Уляна, Борис чи Майя намагалися протестувати – відповідали спокійно:

– Нам не звикати, ми життям терті й биті, облиште.

Коли ж Никифор Кузьмич помер – віднесли домовину з його тілом на селищний цвинтар, де й поховали. А далі, коротко попрощавшись, поїхали геть. Куди? Хтозна...

Щоправда, старий Сидір Кметик залишив Бориславові манюсінський клаптик паперу зі своєю адресою. Так, про всяк випадок...

Планетарій, Київ, 5 вересня 1970 року

– Ну, і як тобі приміщення? Подобається?

– Послухай... та це ж до чого класно! Щоб у центрі міста...

– І не просто міста, врахуй. В центрі республіканської столиці!..

– Так. І за що така честь?!

– Ну-у-у, знаєш... Я все ж таки Ярополк.

– І що ж з того?

– Але ж «Ярополк» – це княже^[98] ім'я! Прикинь...

– Що, справді? Ах, ну так, так!..

– То як же переді мною двері самого планетарію не відкриються, га? От ти скажи, скажи...

– Ну так, маєш рацію... Бо мені в голову чомусь тільки один Лапшин^[99] і лізе. Щось він там назнімав таке знамените...

– «Угрюм-ріку»^[100] він зняв, от що.

– Ах, так! Авжеж, «Угрюм-ріку». Синільга^[101] там просто фантастична!

– І якраз за нашим профілем.

Ярополк Курій позирнув на товариша весело і трішечки зверхньо. Що ж до Василя Ярмошка, то він, потерпаючи від розпачу, думав про єдине: «І чому я Вася? От просто Вася, та й годі... Пощастило ж комусь Ярополком стати, йому й везе в усьому. А Василеві^[102] хіба ж повезе? Ех-х-х!..»

Вони зустрілися сьогодні в одному з підсобних приміщень київського планетарію з дуже шляхетною, хоча далеко не кожному зрозумілою метою: заради організації Клубу любителів фантастики «Обрій». Познайомившись на засіданні літературної студії при Спілці

письменників УРСР, вони доволі швидко виявили, що мають нетипові мистецькі смаки: Ярополк вже доволі впевнено писав «у шухляду» коротенькі фантастичні оповідання, Василь же тяжів до створення дуже незвичайної містичної поезії.

Учасники літстудії під керівництвом одного з визнаних метрів сучасної української літератури навчалися писати «звичайну» прозу в стилі радянського соцреалізму – то що ж було робити в їхніх лавах цій парочці? До того ж назвати Ярмошка повноцінним киянином було неможливо, оскільки жив він у Козині^[103]. Отож мотатися щосуботи до Києва заради того, щоб дратувати учасників літстудії незрозумілою їм поезією?.. Навіщо?

Годі й дивуватися, що вже на третю зустріч Ярополк запропонував:

– Послухай-но, Васю: я прозаїк, ти поет, але ж ми обидва – фантасти!.. Це твоя мама всього лише прибиральниця в санаторії, а у моїх батьків є кінці в товаристві «Знання». Якщо я переговорю з татом, то йому, можливо, вдасться вмовити тамтешніх знайомих, щоб нас запустили в якесь їхнє приміщення. Поки що для початку нам багацько не треба: скромною кімнаткою обійдемося. Ти як гадаєш, га?..

Звісно, Василь Ярмошко палко підтримав такий варіант. Але він навіть припустити не міг, що кімнатку для суботніх зустрічей їм виділять аж у самому київському планетарії! Коли ж дізнався, що цей заклад займає величну будівлю колишнього Олександрівського костелу^[104] на вулиці Челюскінців^[105] – його захвату не було меж! Адже перетворений на планетарій костел символізував в його очах переможний поступ науки, а назва вулиці – підкорення все нових і нових просторів.

Отож його внеском у справу створення КЛФ стала назва «Обрій».

– Чому так?.. А тому, що декларуючи таку назву, ми намагатимемось вийти за обрії як мислимі, так і немислимі! От чому.

Від цього пояснення Ярополк був у захваті. Отож сьогодні, на п'ятий день вересня 1970 року, молоді люди й зібралися у виділеному їм підсобному приміщенні київського планетарію на найперше організаційне засідання КЛФ «Обрій». Сьогодні їх було лише двоє – прозаїк-початківець і поет-початківець. Але ж обидва сподівалися, що зростання кількісного складу їхнього клубу – це лише питання часу... Авжеж, це так і є!

Лондон, 7 листопада 1970 року

Ось і знов настав цей календарний день. Тільки тут, у столиці Великої Британії, це нічим особливим не прикметна субота, а в Радянському Союзі, звідки йому вдалося втекти, сьогодні чи не найбільше свято – річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції.

В усьому СРСР, так. Зокрема, і в рідному Києві, де лишилася мама. Цікаво, як там поживає старенька?.. Навіть якби була можливість безпосередньо спитати про це, то хоч би як їй було кепсько, вона б відповіла: «Все гаразд, Толю, все у мене гаразд. Аби тільки у тебе справи йшли добре».

Його справи...

КГМ-м-м...

Анатолій підійшов до книжкової шафи, зняв з полиці примірничок роману-документа «Бабин Яр», виданий Вільним російським видавництвом «Посів», почав повільно гортати сторінки.

Цікавий рік зараз видався! Так, цікавий... Навесні – 22 квітня вождеві світового пролетаріату товаришеві Леніну стукнуло сто років. До чого славетна кругла дата!.. Далеко не кожен до неї доживає. Не дожив, власне, й Володимир Ілліч – але він лежить собі тихесенько в мавзолеї на Красній площі посеред Москви. А щодо чинного правителя, то в СРСР зараз інший Ілліч розпоряджається – Брежнєв.

Ну, це в масштабах цілого Радянського Союзу, припустимо... У нього ж своє, суто письменницьке: нарешті вийшла друком книжка, за яку не буде соромно перед нащадками! Можливо, тепер той самий, образно кажучи, попіл Клааса^[106] нарешті припинить стукати в його серце. Адже саме в цій книжці є все: розставлені на місця текстові фрагменти, викинуті радянською цензурою при підготовці журнальної публікації в «Юності», а також пізніші авторські ремарки й доповнення. Отже, це саме такий текст роману-документа, яким би він хотів його бачити від початку. Все там збалансовано, все вивірено, до тексту нема чого додати. То як, можна заспокоюватись?

Він зазирнув одразу в кінець книжки, прочитав:

Ми не сміємо забувати цей крик. Це не історія. Це сьогодні. А що завтра?

Які нові Яри, Майданеки, Хіросіми, [Колими і Потьми] – в яких місцях і яких нових технічних формах – приховані ще в небутті, в очікуванні свого часу? І хто з нас, які живуть, вже, можливо, кандидат в них?

Раніше про Колиму й Потьму він писати не наслідювався, це доповнення зроблено вже тут, у вільному від радянської брехні світі. Фразу про те, що хтось із нас, можливо, вже є кандидатом в новий Бабин Яр, Майданек чи Хіросіму, купірували радянські цензори як занадто песимістичну. Тепер всі ці думки повернулися на належне місце. І все це надрукував «Посів» – по суті, білоемігрантське видавництво. А він же колишній комуніст... Просто неймовірне сполучення виходить! До чого ж тісно все переплетене тут, в еміграції: нащадки білогвардійців, колишні комуністи – і всі «засівають» разом, дружно і згуртовано...

Але ж в Києві мама! Десятки, сотні, тисячі таких, як вона. Ці люди часом чудово знають і розуміють, що вже накоїла і що готується накоїти радянська влада. А найчастіше не знають, не розуміють і знати не хочуть! Їх і без того все влаштовує, їм би жити й жити серед жахів, сховавши голову в пісок.

Отож і йому надто рано розслаблятися. Книжка видана в належному вигляді, так. Але сталося це тут, у вільному світі – а як же вдома? Невже ж на теренах Радянського Союзу люди масово спатимуть, як і зараз?.. Ні-ні, попіл Клааса й досі не вгомонився, він продовжує стукати в серце. А тому він зараз поставить видану належним чином книжку на полицю, а потім (завтра, післязавтра й надалі...) приходитиме на лондонський корпункт Радіо «Свобода», щоб звідти будити колишніх співвітчизників. Таких, як його мама – обізнаних про радянські бузувірства, але все одно сумирних і слухняних. А також тих, хто загалом нічого не знає і знати не хоче.

Всіх.

Що ж, хай буде так...

1971. У полоні печалі...

Будинок по вул. Георгія Лівера, № 3, Київ, березень 1971 року

Зюня-Тряпишниця або Китайська Вобла – саме так називали цю стареньку, висушену життям до стану таранки, в останні роки. Зінаїда Євдокимівна потерпала через хвору печінку, отож її обличчя то набувало легенького жовтуватого відтінку, то вкривалося великими шоколадно-брунатними плямами неправильної форми. До того ж у неї на голові почало вилізати цілими жмутами сплутане сиве волосся, й оскільки витратити гроші на перуку було шкода, вигляд старої можна було охарактеризувати одним-єдиним словом:

ЖАХЛИВО!

Старі сусіди виселялися з їхнього будинку один за одним, на звільнену житлоплощу негайно заселялися нові мешканці. Через постійний «коловорот людей в масштабах окремо взятого двору» ніхто вже загалом не пам'ятав, хто такий Пилип Арсенович Загоруйко і чим він був знаменитий. І якби комусь із тутешніх сказали, що колись в

нічим не прикметній окремій «двушці» проживав цілий начальник Подільського райвідділу НКВС, а Зюня-Тряпишниця була його дружиною (а також таємною вірною порадицею у деяких делікатних справах), то в подібну нісенітницю для початку ніхто би просто не повірив, а потім, мабуть, сказав би щось глибоко філософічне – наприклад, отаке:

– Іпать-копась, твою-то м-м-мать!..

І все одно не повірив би в саму можливість подібної трансформації...

От кого тут ще не встигли забути, то це товариша Федосова! І звісно ж, тутешні мешканці враховували, що Китайська Вобла в'їхала на житлоплощу ветерана-чекіста після його смерті. Все це так... Але чи була ця придуркувата старушенція саме дружиною? А може, просто рідною сестрою – адже дітей у неї явно не було. А щоб побувати заміжною (тим паче, двічі!) й не настругати навіть одне дитинча собі на забавку... Ні-ні, звісно ж, можливе й таке. Хоч і мало ймовірно.

Таким чином, сама поява Зінаїди Євдокимівни в цьому будинку в 1966 році та проживання тут протягом наступної «Золотої п'ятирічки»^[107] були оповиті покровом загадковості. Почати хоч би з того, що за бажанням власниці, вантажники привозили її речі до квартири по вулиці Георгія Лівера невідомо звідки виключно посеред ночі. З якої ласки це робилося? Хтозна... Однак оскільки Китайська Вобла була чи то дружиною, чи сестрою самого товариша Федосова, всі тутешні мешканці як один вважали за краще нічого не уточнювати і в чужі справи не пхатися. Посеред ночі переїжджати закортіло? Ну то нехай собі посеред ночі переїжджає! Всяке буває.

Так думали й говорили одне одному всі сусіди й сусідки... потайки сподіваючись на те, що одного прекрасного дня все роз'ясниться саме по собі. Але ж де там! Зюня-Тряпишниця ніколи й нікого не пустила далі порога своєї квартири. Навіть якщо хтось допомагав їй принести додому сумку з продуктами, то перед самими вхідними дверима вона категоричним тоном вимовляла коротке:

– Дякую! – далі відбирала сумку і без всяких подальших пояснень зникала. Зате до сусідів заходила по декілька разів на день позичити щось продуктове: чи то жменьку цукру-піску, гречки або іншої крупи в газетний кульочок-«фунтик», чи то півсклянки олії, скляночку молока або кефіру... А якщо ні, то хоча б скоринку хлібчику!

– Три скоринки хлібу!.. Три скоринки хлібу!.. Буратіна!.. Буратінушка!.. – дражнилися вже невдовзі місцеві дітлахи, побачивши стару.

– Щоб ви не дожили до моїх літ, байструки! – лаялася у відповідь Китайська Вобла і додавала: – А як доживете, то щоб дізналися, що таке бідність і з чим її їдять!..

Утім, отримані від дорослих потиличники дуже швидко відбили у малечі найменшу охоту дражнитися. А все тому, що стареньку помітили на речових рядах Житнього ринку за продажем різноманітного дрібного мотлоху. Отож дорослі миттю зробили відповідні висновки і відбили (поттиличниками) у дітлахів охоту ображати злиденну бабульку. Окрім того, продукти позичали їй щедро, а про повернення ніколи не нагадували. Дітлахи ж у боргу не залишилися й нагородили огидну скнару іншим прізвиськом – отак і перетворилася вона на Зюню-Тряпишницю.

Але ж скінчилася «Золота п'ятирічка», померла і Зінаїда Євдокимівна. Внаслідок замкнутого способу життя, спочатку її відсутності просто не помітили. Потім сусідки при зустрічі стали зауважувати одна одній:

– Щось Вобла давненько не зазірала макаронів позичити.

– Та й до мене за заваркою не заходила також, – відповідала інша сусідка. – Можливо, щось не те з бабулею?..

Сумніви зникли, коли на сходах біля таємничої квартири потягнуло неприємним смородом. Тоді викликали міліцію, вибили двері...

Тіло Зюні-Тряпишниці вже почало розкладатися, тому неможливо було точно визначити походження брудних плям на жовтуватій білизні її постілі: можливо, то були продукти гниття плоті, а може, вона ще за життя не випрала як слід простирadlo, підковдру й наволочку – хтозна! Тепер це вже було байдуже.

Зрештою, зовсім не це вразило сусідів, які разом з міліцією вперше переступили поріг помешкання Зінаїди Євдокимівни. Дивним було те, що її квартира дуже скидалася на склад меблевого магазину: і передпокій, і обидві кімнати були під зав'язку забиті найрізноманітнішими меблями – від шаф і комодів до поставлених один на одного стільців. А майже всі рівні поверхні (за виключенням невеличкої діляночки столу) були загромаджені різноманітним фарфором і фаянсом.

– Ого-го!.. – мимоволі здивувався один з міліціонерів, оглядаючи «меблевий склад», ретельно затиснувши ніс і намагаючись дихати ротом.

– Шо ого-го?.. Шо ого-го?! – передражнив його другий міліціонер. – Тепер усе це барахло хіба що на звалище повивозити можна.

– Так, трупний сморід – це вам не хрін моржовий, – підтакнув третій охоронець правопорядку. Через закладений нежиттю ніс тепер він почувався найбільш комфортно з усієї трійці.

Почали складати протокол, використовуючи сусідів у якості понятих. Однак усі дверцята всіх шаф, а також всі шухляди виявилися замкненими, а куди небіжчиця сховала ключі, не знав ніхто. Без застосування спеціальних відмикачок (чого не хотілося робити привселюдно) вдалося відкрити одну-єдину платтяну скриню. Старовинне, окуте залізом здоровезне сховище речей розміщувалося в кухні й використовувалося, очевидно, як імпровізований ослін. Однак коли кришку відкинули, то з темних надр скрині здійнявся цілий рій сірої молі. Стривожені раптовим потоком електричного світла, добре відгодовані комашки безладно пурхали по кухні, налітали одна на одну, сідали куди хотіли, злітали в повітря знов...

– А-а-а, дідько їх забирай! А ми все гадали, звідки у нас вдома міль все лізе та й лізе? А це, виявляється, від Вобли цієї Китайської! – лайнулися поняті. – Що у тій скрині лежить, чи можна хоч би одним оком глянути?

Скриня виявилася до верху напханою різноманітними хутряними виробами: були тут щонайменше три шуби, капелюхи, елегантна старовинна горжетка, лисячі коміри, щось іще... От тільки зусиллями багатьох поколінь молі все хутро перетворилося мало не на труху. А з самого дна тієї скрині міліціонери видобули дюжину пакунків з повоєнними, ще сталінських часів червінцями. Оскільки масні купюри були наскрізь погризені мишами, визначити їхню кількість навіть приблизно було неможливо.

Зрозумівши, що просотане трупним смородом повітря приміщення відлякне кого завгодно, міліціонери поспішили виставити з квартири всіх сусідів, а також вийшли самі. Протокол дописували вже на сходах, поклавши папір на послужливо принесену кимсь табуретку.

Ташауз^[108], Туркменська РСР, травень 1970 року

- Апа^[109] Ільнaro, добридень!
- Драстуй, дочка.
- А ви навіщо це...
- Народжувати я прийшла, хіба не розумієш, не?..

Погляд тіточки Ільнари зробився настільки суворим, що у співрозмовниці розвіялися найменші сумніви щодо її намірів. Хоча беручи до уваги її величезне, просто гігантське черево, про це можна було навіть не згадувати. Не зовсім розуміючи причину такого ставлення до себе, Лідія спробувала виправити ситуацію:

– Апа Ільнaro, я не маю жодних сумнівів щодо того, навіщо ви сюди з'явилися. Тим паче, ось у мене приблизний строк помічений. Отож я на вас чекала, можете не сумніватися.

Медсестра показала на саморобний настінний календарик, де весь поточний тиждень був підкреслений подвійною лінією, а на полях стояла помітка: «Ільнара Айдарова».

- Чекала? – не надто довірливо перепитала відвідувачка.
- Авжеж чекала.
- Тоді навіщо запитуєш, га?..
- Я не про те запитую, навіщо ви прийшли...
- Так-так! Нам всім суворо-пресуворо наказано: вдома щоб ніхто не народжував, тільки до лікарні йдіть, тільки до лікарні! Отож я і прийшла.
- Апа Ільнaro, вислухайте ж мене нарешті, будь ласка!.. – в голосі Лідії з'явилися благальні нотки.

– Я слухаю тебе, дочка, слухаю! Вуха маю, так. Отже, слухаю.
– Отож я й запитую: апа Ільнaro, навіщо було пішки йти від вашого дому сюди, до нас? Ви що, на автівці під'їхати не могли?

Немолода відвідувачка трохи помовчала, перетравлюючи почуте. А коли зрозуміла абсолютно чужу для неї російську мову, то тільки рукою махнула:

- А скільки тут йти! Ай, як смішно ти кажеш, дочка...
- А чоловік ваш де?
- Мій Мурат де?! На Бай-Базарі^[110] він, як завжди. Торгує. Манати заробляє. Рублі по-вашому. О-о-о, мужчина має багато манатів заробляти, щоб жінка могла вдома сидіти, господарство вести та дітей

народжувати. От ти, дочка, хоча й за нашого заміж вийшла, а працюєш. Недобре це, недобре. Мужчина має багато манатів заробляти, жінка має вдома сидіти – так!.. Твій мужчина хто – спортсмен, так? Команду виховує, так?..

– Тренує, а не виховує.

– А-а-а, яка різниця!.. Отож нехай твій мужчина манати заробляє, а ти вдома сиди, господарство веди, дітей виховуй. Дітей скільки маєш?

– Апа Ільнaro, давайте не відволікатися, – попрохала Лідія, яку зі зрозумілих причин засмучувала будь-яка розмова про дітей.

– А чому не хочеш поговорити, га? От не треба вашої лікарні. Нема вашої лікарні – не треба! Я вдома сиджу, ти вдома сидиш, всі жінки вдома сидять і дітей вдома народжують. Якщо треба – до них додому гебек ене^[111] прийде. Потрібна лікарня? Не потрібна лікарня! Якщо хлопця народжуєш – мужчина огул той^[112] зробить. Всім весело, всім добре! На огул той багато-багато манатів потрібно, мужчина...

– Апа Ільнaro, у вас перейми вже були? – цього разу прямо, без жодних натяків спитала Лідія.

– Ай, були, були! Я тому і прийшла, що були.

– Отож не треба баритися. Зараз вам кімнату підготую...

– Ай, дочка! Ти ж казала, що чекала мене, ні?..

– Я очікувала, що на цьому тижні ви прийдете, але ж я не знала, що от саме сьогодні. Тому треба підготуватися. І ще лікаря сповістити.

– Гарзд, дочка, йди готуй мені кімнату, зви лікаря. Йди, я тут посиджу.

Без подальших пояснень Лідія підвелася з-за столу і полишила кабінет. Якщо у тіточки Ільнари вже були перейми (а інакше б вона до лікарні не прийшла), зтягувати справу не варто. Насамперед треба підготувати те, що можна було умовно назвати пологовою залою: для цього в звичайному процедурному кабінеті просто на підлогу стелилася клейонка, на яку вкладалися одне на одне пара простирадл. Потім Лідія приводила до процедурної породіллю, допомагала всістися на простирадла і насувала зверху над її тулубом столик з невисокими, спеціально підпиляними ніжками так, що поза столиком лишалися тільки плечі, руки й голова жінки.

Далі відвідувачку треба було залишити саму, і поки вона народжувала – Лідія встигала збігати до розташованої неподалік чайхани й розповісти про все лікареві. Якщо він вважав за потрібне, то

за деякий час приходив до лікарні, якщо ні – уповноважував Лідію зробити для породіллі все, що там необхідно зробити. Потім медсестра поверталася до процедурної (з лікарем чи без нього – як вже вийде) і через зачинені двері спілкувалася з пацієнткою. Заходити всередину їй дозволялося, лише коли пологи завершувалися. Тоді нарешті дозволялося відсунути подалі столик з підпиляними ніжками, перев'язати і перерізати пуповину, обмити і сповити новонароджене немовля, попідклубатися про породіллю. А вже потім дозволялося зайти і санітарам, які відносили жінку до лікарняної палати...

Лідія давно вже звикла до всіх цих умовностей. Але це тепер, після багатьох років, проведених у Ташаузі. Попервах же подібні речі неабияк шокували її, викликали шалений внутрішній опір і бажання зробити все як слід. На що лікар спокійно зауважив:

– Ти хоч і вийшла заміж за нашого, але тутешньою не є. Наш Ташауз – це тобі не Ашхабад, у нас багато вчорашніх селян, вони живуть, як їм подобається. А тому звикай. Просто звикай і приймай, що треба робити, як тебе просять. Як кажуть у вас, урусів, зі своїм законом до чужого монастиря не пхайся. Інакше сидітимеш вдома і не працюватимеш, як наші жінки. Зрозуміло?

Довелось при звичаїтися. І не тільки до цього... Мабуть, іще більше, ніж процедура пологів, Лідію вразила звичка місцевих жінок носити замість панталонів лише нижні частини холощ, відрізані на манір підв'язок і вдягнуті на стегна. Вперше вона зіткнулася з подібним, коли лікар прописав Сагадат Гундогдієвій серію ін'єкцій в м'язи. Коли апа Сагадат вляглася на клейончасту медичну кушетку, що жалісливо рипіла під її вагою, та задерла спідницю, Лідія мало шприць не вронила від здивування, побачивши її голі сідниці з «підв'язками» на ногах. І звісно ж не втрималася від запитання:

– Апа Сагадат, що це таке у вас на ногах вдягнене?

– Нова ти у нас, так? – насмішкувато відгукнулася жінка і пояснила: – Нам сказали, що треба труси носити, бо наш Ташауз є великим містом. Але наш мужчина зовсім не той, що ваш урус. Наш мужчина гарячий і нетерплячий, він не любить чекати, доки жінка зніме труси. Він сказав – усе, повинен отримати. А доки будеш труси скидати – це довго, він втратить терпець і розлютиться. Нашого мужчину краще не розлючувати. А так задерла спідницю, і все гаразд, і мужчина задоволений.

– Але навіщо ці «підв'язки» носити?..

– Не можна без них. Влада сказала: Ташауз є великим містом, тут жінки не можуть ходити без трусів під спідницями, це ганьба! Треба носити.

І так було на кожному кроці.

Не дивно, що Лідія невпинно мріяла про час, коли її Касим нарешті натренує місцеву команду юнаків-легкоатлетів, які доб'ються очевидних успіхів на республіканському, а ще краще на всесоюзному рівні. Саме за такої умови місцеве спортивне начальство погоджувалося відпустити подружжя Турсунових на всі чотири сторони... точніше, назад до Києва, де чоловік і дружина свого часу закінчили Інститут фізкультури, де познайомилися. І де й досі мешкала мати Лідії, під вимушеною опікою якої перебували обидва сини подружжя.

От за ким Лідія сумувала аж до сердечного болю – то це за своїми хлоп'ятами! Але ж вона не могла навіть помислити про те, що вони зростатимуть тут, у Ташаузі, де на кожному кроці стикаєшся з посправжньому дикунськими звичаями місцевого населення! Не її провина, що під час навчання в інституті вона закохалася в стрункого красеня Касима. Звісно, це щастя... От тільки погано, що по закінченні навчання його розподілили працювати сюди, в туркменську провінцію, а тутешнє начальство поставило жорстку умову: натренуй нам місцеву команду, і все!.. А це ж не на один рік робота.

Доводилося чекати й терпіти буквально на кожному кроці. Терпіти розлуку з дітками. Терпіти місцеві дикунські звичаї. Терпіти відсутність нормальної роботи (бо посада медсестри місцевої клініки – це все, що вдалося підшукати для Лідії). Терпіти жахливий клімат...

Добре, що хоч її Касим був з місцевих, але ж вигідно відрізнявся від них у плані вихованості й інтелігентності. Хоч у чомусь їй пощастило!..

Середня школа № 20, Київ, 1 жовтня 1971 року

Ганна Михайлівна спускалася на перший поверх шкільної будівлі нечасто: адже тут розташовувалися кабінети класів початкової школи – з першого по третій, а також гардероб, три коморки, кабінет шкільної медсестри і бібліотека. Та окрім викладання російської мови й літератури в старших класах, літня вчителька вела також літературний гурток юних пушкіністів. Його найближче засідання планувалося присвятити листу Тетяни до Онегіна. А на завершення найкращі учениці-пушкіністки мали прочитати віршовані листи, власноруч написані уявним коханим юнакам.

Для створення відповідної атмосфери Ганна Михайлівна зазвичай використовувала набір великих ілюстрацій з картин художників-класиків, наклеєних на аркуші цупкого синього картону. Як раптом з'ясувалося, що за розпорядженням вчителя історії Миколи Семеновича цей набір ілюстрацій перекочував до однієї з комірчин на першому поверсі! Сталося непорозуміння тому, що в сусідньому історичному кабінеті тривав ремонт (там білили стелю й верхню частину стін, а нижню частину готували до фарбування), отож на особисте прохання директорки школи, «русачка» тимчасово прихистила гостя. Ну, а Микола Семенович, перебуваючи на підпитку, наказав учням-десятикласникам «прибрати все зайве» до однієї з комірчин на першому поверсі. Лобуряки радо виконали розпорядження, бо чим є для них витончене пушкінське слово?! Що для них страждання юної Тетяни?! Нічого, геть зовсім нічого...

– Миколо Семеновичу, та ви хоч би подумали рештками своїх мізків, перш ніж чужим навчальним інвентарем розпоряджатися!!! – кип'ятилася Ганна Михайлівна. – Добре хоча б те, що на макулатуру цей комплект не здогадалися здати...

– Нічо, потерп-пійть. Мні те'троха місця тра-ба, – белькотав історик, дихаючи перегаром. Сваритися з ним не мало жодного сенсу: Микола Семенович Репей був протеже завуча Тамари Антипівни, чоловік якої міцно вкорінився у владних лавах Подільського району. Однак відшукати, до якої з трьох комірчин заховали ілюстрації, теж потрібно.

Отак і сталося, що Ганна Михайлівна в супроводі юних пушкіністок спустилася на перший поверх. На щастя, сині картонки з

ілюстраціями до «Євгенія Онегіна» вдалося розшукати цілими й неушкодженими. Коли експедиція добігала кінця, продзеленчав шкільний дзвоник, сповіщаючи велику перерву. Вийшовши до коридору, вчителька раптом помітила декого, тоді звернулася до учениць:

– Дівчата, віднесіть ілюстрації до мого кабінету, будь ласка, й покладіть на задню парту. Тоді можете бути вільними.

– А ви, Ганно Михайлівно?..

– А у мене є невеличка справа, – кивнула «русачка», даючи зрозуміти, що розмову закінчено. Пушкіністки попрямували коридором до сходів, тоді як вчителька замкнула двері комірчини та пішла ліворуч. Тут, біля дверей кімнати другого класу, бавилася компанія жовтенят, супроводжуючи все це відчайдушними криками та верещанням. Лише один хлопчик з поважним виглядом прогулювався туди-сюди попід дальньою стінкою, трохи схиливши голову на ліве плече і схрестивши руки на грудях. Оскільки це був всього лише другокласник, то невластива його віку серйозність викликала у пристаркуватой «русачки» мимовільну посмішку.

– Спартаку! – покликала вона. Хлопчик зупинився й озирнувся до неї. – Спартаку, а ти знаєш, хто я така?

– Звісно, знаю. Ви Ганна Михайлівна Підшибай, вчителька російської мови та літератури старших класів нашої школи.

– А ще...

– Вибачте, Ганно Михайлівно, я не договорив, – мовив він, не втрачаючи серйозності. – А ще коли моя мама Гатя вчилася в цій школі, то ви були у неї класною керівницею і...

Тут хлопчик озирнувся на всі боки, перевіряючи, чи не чує їх хтось:

– І ще ви захищали її перед Тамарою Антипівною, яка зарізала моїй мамі золоту медаль. Мама Гатя розповідала, як їхній дев'ятий клас збунтувався через те, що Тамара ця... ой, вибачте – Тамара Антипівна вижила зі школи стару вчительку Фріду Оскарівну, а на її місце привела Миколу Семеновича. А коли їхній клас збунтувався – зробила з мами Гаті й тітки Сюзи цапів-відбувайлів... Хоча ні, так казати негарно, так дорослі ображаються...

Спартак подумав трохи й виправився:

– Ну, себто почала мститися мамі Гаті й тітці Сюзі за весь їхній клас. А ви обох захищали, бо вони були вашими вихованицями. Я все знаю.

І трохи ніяково посміхнувся.

– Ти багато чого знаєш, – зітхнула Ганна Михайлівна і, рухома раптовим поривом, схопила хлопчика за потилицю та притиснула до себе. Поруч з несамовитим виском гасали зграйки жовтенят, біля туалету хтось бризкався на всі боки водою з фонтанчика для пиття. А літня «русачка» і син її колишньої учениці завмерли біля пофарбованої салативим стіни.

– Так, я ще багато чого знаю, – промимрив хлопчик, намагаючись відліпити обличчя від черева Ганни Михайлівни. – Наприклад, знаю, що мама Гатя народила мене найпершою серед усього їхнього класу. Знаю, що вони з батьком були бідні, немов церковні пацюки. Знаю, що весь мамин клас прийшов до нас додому і надарував для мене всяких пелюшок та сорочечок. А ви були тоді разом з усім класом.

– Ти це пам'ятаєш? – здивувалася вчителька.

– Ні, не пам'ятаю, брехати не стану, – рішучо мотнув головою Спартак. – Натомість пригадую... як мене мама народила, то там, у залі пологового будинку все було біле-біле, в кахлях, а звуки лункі, розкатисті. А ще коридор пологового будинку, там ще арка така була... мене несуть і...

Хлопчик раптом замовк на півслові, весь напружився, підніс долоню до правої скроні й повільно потер голову трохи вище вуха. Спантичена його словами Ганна Михайлівна спробувала заперечити:

– Це неможливо! Це... Мабуть, це твої фантазії якісь. Ніхто з людей такого не може пам'ятати.

– Ганно Михайлівно, я не брешу. І навіть більше...

– Що?..

– Знаєте... це мама Гатя виховала мене так, щоб говорити правду. Отож я кажу те, про що знаю, а з іншим... З іншим я поки не розібрався.

– Що іще ти пам'ятаєш? – наполягала літня «русачка».

Проте хлопчик несподівано посміхнувся:

– Ганно Михайлівно, сьогодні перше жовтня, післязавтра День вчителя. Чи ви ото хочете, щоб я псував вам настрої напередодні

вашого свята неперевіреними здогадами?.. Воно вам треба, от скажіть?..

– Ну гаразд, лишай свої фантазії при собі... фантазере!..

Вона нарешті відпустила хлопчика, але слідом спитала:

– Послухай-но, а чого це ти тут ходив попід стінкою з таким виглядом...

– О-о-ох, і чого вас всіх мій вигляд аж так бентежить! – з непередаваним почуттям зітхнув Спартак.

– Кого це «всіх»?..

– Та от наша класна керівниця Олександра Павлівна теж якось спитала: «Спартаку, а чому ти тут ходиш, руки за спину заклавши? Побігав би з іншими однокласниками». От і ви про те саме питаєте. Я вже навіть руки за спину не закладаю, а перед собою на грудях схрещую, а вам все одно цікаво.

– Справді, чому б тобі з іншими не побігати? – здивувалася вчителька.

– Ох-х-х... Невже ви не бачите, що я тут думаю?

– Ти-и-и... Ти й Олександрі Павлівні те саме сказав?..

– Ну так! Мама Гатя привчила мене правду говорити, отож і сказав, як є.

– І що ж на те Олександра Павлівна?

– Та нічого, – знизав плечима хлопчик. – Відсахнулася попервах, а потім поглянула на мене, немовби я... не можу просто так думати. Хоча це ж дуже просто. Майже як у Кукіна.

– Чо... чого-чого?! Що ти кажеш?.. – Ганна Михайлівна не хотіла вірити власним вухам.

– У Юрія Кукіна така пісня є, «Дорожні роздуми» називається. Це звідти – про те, що не думати загалом неможливо:

Красный свет – раздумья перекресток:

Правда может оказаться ложью,

Думать просто так – совсем не просто,

А не думать – просто невозможно...

Близько хвилини літня вчителька збиралася з думками, потім спитала:

– Ти-и-и... Звідки ти цю пісню знаєш?..

– Та дядько Рафка зі Львова привіз, – охоче пояснив Спартак. – Він як зі Львова до Києва приїздить, то до нас неодмінно в гості заїде.

– Дядько Рафка – це хто?

– Дядько мій троюрідний. Він геолог відомий, фахівець з покладів нафти, по всьому Союзу мотається. Буває, на фестивалі заїжджає, де такі пісні співають. Раніше він був фанатом Галича, але тепер на Кукіна переключився. Каже, так безпечніше.

– І ти що, слідом за дядьком...

– Так ці ж пісні легко запам'ятовуються! Хоча якщо чесно, то у Кукіна мені мало що подобається. Хіба от тільки ця, а ще «Маленький гном», «Марш солдатів Кіплінга»... Ну, «А я їду за туманом» теж, звісно, її навіть по радіо крутять постійно. От і все. А так мені Висоцький до вподоби ще навіть більше, ніж колись Галич – дядькові Рафці.

– Ой, ні! Давай-но краще не будемо про Висоцького в стінах нашої школи, – попросила Ганна Михайлівна.

– Але ж у нього такі веселі казкові пісні! «Старый дом на Арбате», «В заповедных и дремучих страшных Муромских лесах...», «Чудо-Юдо»... Уявляєте, через рядок «Протрубили во дворе трубадуры» я ще донедавна трубадурів з герольдами плутав.

– Спартаку! Я кому сказала!.. – голос «русачки» посуворішав, тож хлопчик знизав плечима і зітхнув:

– Гаразд, як собі хочете.

– Послухай-но... ти хоч щось нормальне читаєш, окрім цих самопальних пісеньок? Казки якісь для молодшого шкільного віку, наприклад...

– Звісно, читаю. Французькі народні казки, Андерсена, Шарля Перро, Миколу Носова про Незнайку, билини про руських богатирів. От тільки...

– Що?

– Тільки на самих лише казках не проживеш. Інакше б, окрім казок, письменники нічого іншого не вигадували б, вірно?

– Та ти... Ти хоч нікому про такі свої захоплення не кажи! Бо раптом тебе не так зрозуміють.

– А я тільки вам і кажу, бо що я, дурний, чи як?.. – відверто здивувався хлопчик. – Мама Гатя мене попереджала: мовляв, якщо

Ганна Михайлівна раптом тебе про щось питатиме, ти їй все можеш розказувати. Бо вона своя.

– Ах ти ж фантазер!.. – літня вчителька знов притиснула хлопчика до себе й зітхнула: – От тільки, мабуть, Олександрі Павлівні з тобою важко...

– Чому?

– Бо знаю я вас, вундеркіндів! Ти для другокласника... Ти стільки всього знаєш!.. То, мабуть, пустуєш на уроках, коли тобі не цікаво, так? А вчителям з такими розумниками знаєш як незатишно почуватися...

– І ніякий я не вундеркінд, – трохи ображено прогугнявив хлопчик, знов намагаючись розвернутися обличчям убік. – По-перше, мені тато Андрій пояснив, що ніякого толку з мене в житті не вийде.

– Чому це раптом?! – здивувалася Ганна Михайлівна.

– А-а-а... довго пояснювати. У тата своя теорія на цей рахунок, але біда зовсім не лише в його думці.

– А в чому тоді?

– Та просто і мамин брат – дядько Льоня, і також дядько Рафка, який геолог, – вони теж вважають, що я ніжний, немов дівчисько, і до життя ані краплі не пристосований. І навіть бабуся Гапка називає мене «панською дитиною». Це як у вірші Міхалкова про «Мімозу»:

*И живет он в новом доме,
Не готовый ни к чему.
Ни к тому, чтоб стать пилотом,
Быть отважным моряком,
Чтоб лежать за пулеметом,
Управляют грузовиком.*

– То вони хочуть...

– Тато Андрій хоче, щоб я виріс, став спортсменом і поїхав на Олімпійські ігри. Дядя Льоня хоче забрати мене до себе в Запоріжжя й виховувати правильно, як справжнього чоловіка. Дядя Рафка просто наді мною сміється. А бабуся Гапка каже, щоб мама народила мені братика чи сестричку, бо інакше я виросту жадібним егоїстом. І всі вони впевнені, що мама Гатя мене виховує неправильно. Не розбереш цих дорослих!..

Спартак скрушно зітхнув.

– Але ж мама в тебе, мабуть, вірить! – заперечила Ганна Михайлівна.

– Мама єдина і вірить, так, – погодився хлопчик, – але вона теж каже, що я не вундеркінд і щоб навіть слово це забув. А якщо у школі на уроках я наперед знатиму те, про що вчителька розповідає, то треба просто сидіти мовчки й не подавати ніяких ознак, що мені це відомо. Бо вчителі теж люди, у них теж нерви. Отож я й сиджу собі мовчки та намагаюсь не нервувати Олександрю Павлівну, коли вона пояснює знайомі речі.

– І у тебе не уривається терпець отак просто сидіти?..

– А я завжди можу про своє думати, – нагадав Спартак.

– Знов ти про це!

Літня вчителька відсторонилася від хлопчика, трохи нахилилася, зазирнула йому в обличчя і спитала:

– То скажи нарешті, про що ти думаєш, га?..

І тут сталося щось незрозуміле. У Ганни Михайлівни виникло моторошне відчуття, ніби всупереч всім канонам педагогіки цей маленький школярик... у свою чергу уважно вдивляється їй в очі, ніби випробовує дорослу вчительку, зважаючи й відміряючи щось невидиме!.. Ніби дитиною раптом стала вона – колишня вчителька його мами!.. А Спартак став старим і мудрим... І доки «русачка» боролася з цим відчуттям, хлопчик мовив:

– Ну гаразд, скажу. Ось, наприклад, мене цікавить, чому Венька Дзюма нічого не знає про того, на честь кого названа вулиця, на якій він живе.

– А-а-а... хто такий цей Венька Дзюма?..

– Та однокласник мій, хто ж іще...

– А на якій вулиці він живе?

– На бульварі Давидова. Влітку його батьки отримали там квартиру в новобудові, але вирішили не забирати Веньку з нашого класу. Отож він тепер живе на бульварі Давидова, а хто це такий, як він жив, що такого видатного вчинив – не знає і знати не хоче.

Добре, що вони стояли біля стіни, недбало пофарбованої салатом олійною фарбою! Бо якби літня вчителька не сперлася спиною на тверду поверхню, то, можливо, тут би і впала... Бо надто вже слова малого скидалися на провокацію! А хіба ж діти не можуть працювати

провокаторами КДБ?! Згадати хоча б історію піонера-героя Павлика Морозова, який здав «органам» власного батька...

Хоча...

Ні, все ж завербований другокласник, та ще і з напівеврейської родини – це якось занадто! Але чому тоді цей дивний хлопчик цікавиться товаришем Давидовим? Як він, бачте, жив і чого такого вчинив? Звідси ж один лише крок до чуток про те, через що голова міськвиконкому застрелився!.. Але одне діло – слідом за дядьком вивчати напам'ять пісеньки сумнівної художньої цінності й зовсім інше – дізнаватися про речі, за які Комітет держбезпеки запроторить або в табори, або в психіатричну лікарню!..

Утім, недарма Ганна Михайлівна мала неабиякий педагогічний стаж. Весь минулий досвід підказував, що перш ніж робити остаточні висновки, варто пошукати інші можливі пояснення – простіші та більш зрозумілі. Адже перед нею всього лише другокласник, хоча й вундеркінд. І вона спитала:

– А чому, власне, в Києві не може бути бульвару імені товариша Давидова? Він багато років очолював наш міськвиконком, багато корисного зробив для розвитку Києва. Отож і назвали бульвар його ім'ям.

– Е-е-е, ні, Ганно Михайлівно, я над цим теж думав. Київський виконком багато хто очолював, але щоб твоїм ім'ям вулицю назвали – тут треба щось особливе зробити! Ось я живу на вулиці Хорива, є вулиця Щекавицька – вони названі на честь Хорива та Щека, братів Кия, вони Київ заснували, за легендою. Є вулиці Яна Гамарника^[113] або Юрія Коцюбинського^[114], вулиці Смирнова-Ласточкина^[115] чи Георгія Лівера, Артема^[116] чи Фрунзе^[117] – але ж це далеко не всі, хто боровся за нашу радянську владу. Отже, треба зробити щось посправжньому видатне, аби твоїм ім'ям цілу вулицю назвали. То що ж видатного зробив товариш Давидов? Можливо, ви знаєте?

Маленькі допитливі оченята, здається, так і просять... благають!..

Справді?! А може, їй всього лише здається?..

Як раптом Ганна Михайлівна здогадалася:

– Стривай-но, стривай... Ти що, хочеш, аби твоїм ім'ям теж якусь київську вулицю назвали, так?

У маленьких оченятах на мить промайнуло явне розчарування. Однак негайно губи Спартака розтяглися в посмішці та пробурмотіли

очікуване:

– Якщо чесно... то так, хочу. Дуже хочу!.. Тоді б і мій тато Андрій не казав би, що ніякого толку з мене не буде, і дядьки Льоня й Рафка припинили би з мене кепкувати. І навіть бабуся Гапка сказала би, що «панська дитина» теж на щось-таки придатна, окрім як бути егоїстом. Хоча... Я вже казав, що люблю пісні Висоцького. А раптом зі мною станеться так, як він співає?

*И хоть я во все светлое верил –
Например, в наш советский народ, –
Не поставят мне памятник в сквере
Где-нибудь у Петровских ворот.
Но я не жалею!*

У Ганни Михайлівни відлягло від серця. Бо хоч яким дивакуватим може видатися цей, поза сумнівом, неординарний хлопчик, але рухає їм всього лише тривіальне бажання прославитися, а не дізнатися щось про Бабин Яр та Куренівську трагедію. І це добре. Дуже добре!..

– От що скажу тобі, Спартаку, – з полегшенням посміхаючись, вона скуйовдила русяве волосся на його тім'ячку. – Ми тут розмовляємо зовсім випадково, але ти спромігся вразити мене знаннями й інтересами, абсолютно нехарактерними для другокласника. Ти поки що занадто малий, аби можна було судити про твій потенціал. Можливо, це все у тебе поступово зійде нанівець... Однак якщо й надалі ростимеш таким розумником, то не виключаю, що якусь вулицю твоїм ім'ям і справді назвуть.

– Дякую, Ганно Михайлівно! Спасибі вам велике, дуже приємно чути такі слова від вчительки моєї мами Гаті. Але зараз я піду до класу, можна?

– Невже тобі набридло зі мною розмовляти?

– Зовсім ні, просто гляньте о-о-он туди.

Літня вчителька позирнула в напрямі, вказаному хлопчиком, але нічого цікавого, окрім паркетної підлоги, натертої густо-помаранчевою мастикою, не побачила. Тоді Спартак поспішив пояснити:

– Сьогодні сонячно. Верхня частина оцих дверей заклена прозорою шибкою, на підлогу падає чіткий блік. Бачите, він вже торкнувся о-о-он тієї паркетинки, значно темнішої від решти? Це

означає, що велика перерва закінчується, зараз буде дзвінок на урок, всі ломануться до класу і...

Шалено задзеленчав дзвінок. З дикими скрикуваннями, виттям і виском всі другокласники одночасно рвонулися до дверей своєї класної кімнати.

– Ну от, не встиг, – розчаровано зітхнув хлопчик. – Будьте уважні, Ганно Михайлівно, в ясний день стежте за сонячними білками на паркеті, це немов сонячний годинник. А я все ж таки піду, у нас там арифметика.

– Звісно, звісно! Поспішай.

– Та я встигну, не переймайтеся. Не тільки ви неухажні, але й наші хлопці також: Олександра Павлівна як пішла з класу на початку перерви, так досі не повернулася. Отож можна заходити спокійно, без цих криків.

– І все ти помічаєш! – здивувалася «русачка». – Тобі це не важко?

– Знаєте, після того як я припинив боятися...

Однак що хотів сказати Спартак, так і лишилося невідомим. Наприкінці коридора зі сходів виринула Олександра Павлівна, тож хлопець мовив тихо:

– Ну все, вибачте, от тепер і справді не можна баритися. До побачення. Було дуже приємно поговорити з вами.

Натовп другокласників саме прорвався крізь двері. Спартак кивнув на прощання літній вчительці та зі спокійною величчю, немов директор школи, увійшов до класу, за ним послідувала Олександра Павлівна. Ганна Михайлівна проводила їх здивованим поглядом і також попрямувала коридором до сходів.

Цех експедиції періодичних видань, Призалізничний поштамт, Київ, 22 листопада 1971 року

– Ну що ж, Володю, як бачиш, робота сортувальника є такою простою, що впоратися з нею може навіть сцикливий бендерівський кугут, який щойно виповз рачки з карпатського лісу і...

Мабуть, начальник цеху вважав, що цей жарт має неабияк прикрасити інструктаж. Однак в очах новачка спалахнула така відверта ненависть, що літній чоловік від несподіванки мало не прикусив язика. Новачок між тим проскреготав, карбуючи кожне слово:

– Ну скільки можна повторювати всім і кожному, що до будь-яких антирадянських угруповань я не маю жодного стосунку?!

– Та ла-а-адно тобі! Охолонь, – начальник цеху замахав руками, немовби відганяючи від себе надокучливу муху, а може, й нечисту силу, хтозна. – Ти, здається, зовсім жартів не розумієш.

– На вас би я глянув, якби вас отак... все життя... як мене!..

Голос новачка аж тремтів від внутрішньої напруги, тому начальник цеху спитав тепер уже якось обережно:

– Що, отак-от просто все життя?..

– А ви як думали...

Начальник цеху прикрив на мить рот кулаком, нерозбірливо мугикнув, потім делікатно кахикнув і продовжив звичайним побутовим тоном:

– Ну гаразд, чорт із тобою! Зрештою, тебе мали ґрунтовно перевірити при прийомі на роботу в наш поштамт. Мусиш сам розуміти, до чого важливою є наше підприємство в плані інтересу різних там шпигунів, нишпорок та інших агентів світового імперіалізму. Хто яку кореспонденцію отримує, а також від кого. Зокрема, і хто що з періодики передплачує. А це, Володю, коло інтересів!.. Отак от.

– Я розумію, – підтвердив він тихим, але тепер вже рівним голосом.

– А якщо розумієш, то давай-но перейдемо до структури й головних принципів заповнення форм. Згідно з посадовою інструкцією, найчастіше тобі доведеться мати справи з формами СП-34, СП-35 та СП-36. Однак це все похідне. Найважливішою серед усіх є зовсім інша форма – СП-14. Це, Володю, те, що зветься сортувальною таблицею. І для тебе це – основа основ, можна сказати. Ось вона...

Начальник цеху поклав перед новачком пустографку.

– Так само важливою, хоча й не настільки, як сортувальна таблиця СП-14, є інша форма – СП-33, так звана накладна. Ось і вона...

Начальник цеху поклав нову пустографку поверх попередньої і пояснив:

– Якщо ти в накладній маху даси, тоді, Володю... Тоді мені тебе шкода, бо з тобою таке зроблять, що... А-а-а, давай-но краще не будемо про це! Давай краще сподіватися, що ти не припускатимешся

помилку у накладній ніколи за час майбутньої роботи у нас. Ти, до речі, як?..

– Що «як»? Що саме?..

– Тс-с-с, не кип'ятися, немов той чайник. Надовго у нас тут вирішив прилаштуватися чи як інші – посидиш, посидиш та й підеш?..

– Наступного року знов поступатиму, – пробурмотів новачок, – отож лишуся працювати, тільки якщо вступні іспити провалю. А так...

– А-а-а... Ну зрозуміло, зрозуміло все з тобою. Ну що ж, доживемо до наступного року, тоді й побачимо. А поки що давай-но займемося сортувальною таблицею. Почнемо от із цієї графи...

Володя спробував зосередитися на структурі та нюансах заповнення форми СП-14, однак щось не дуже-то виходило. Зовсім інші думки лізли в голову цілим натовпом, відволікаючи від пояснень начальника цеху експедиції періодичних видань.

...За що це йому?! От за що, справді?.. Й найголовніше – коли інші припинять знущатися з нього, знов і знов необґрунтовано зараховуючи до лав ворогів Радянської Вітчизни?!

Здавалося б, вистачить і того, що через слабкість, яку батько свого часу виявив на допиті в СМЕРШі, в рідному селі його дражнили «бандерою», що довго відмовлялися приймати в піонери, а згодом і в комсомол. Не надто допомагало навіть те, що затурканий школяр Вовка готовий був зі шкури вилізти, немов та змія під час линяння, аби тільки довести: я такий самий, як і решта!.. я нормальний!.. припиніть же мене третирувати...

Ще кілька місяців тому Володі здавалося, що коли прозвенів останній в його житті шкільний дзвінок, весь цей жах нарешті скінчився. Але ж ні, ні, ще раз ні! Сто разів ні! З Вищої школи міліції, куди він намагався подати документи, юнака вигнали мало не в три шиї все через ту саму причину: абітурієнт Володимир Вікторович Медвідь буцімто є сином «бандерівця»... Жодних пояснень ніхто не став слухати. Відповідь (скоріше навіть ганебний вирок) був однозначним:

– Такі, як ти, нам не потрібні. Пішов звідси геть! Забирайся!

Звісно, спроб добитися правди він не полишив попри те, що й надалі чув:

– А хто тебе знає, правду ти говориш про батька чи ні?.. Він свій строк у таборах відмотав, отже – сидів не дарма. Отже, винний! Та у

нас невинних і не саджають... А тому батько твій – фрицьовський підлабузник і бандерівець, ти – син бандерівця. То чого ж ти хочеш?..

Зрештою наполегливість молодого чоловіка таки принесла плоди: його направили працювати на київський Призалізничний поштамт. Саме по собі це було дуже добре: кадри тут перевіряли з неабиякою прискіпливістю – мало не «під мікроскопом». А тому, в залежності від продемонстрованих успіхів, керівництво Вищої школи міліції могло й переіменувати свою точку зору, прийняти у Володі документи і допустити до іспитів.

Могло б допустити, так...

Але могло б і не допустити знов!

А тому він збирався вжити додаткових заходів для поліпшення власного іміджу. Найпростіше було б записатися до лав Добровільної народної дружини і проявити себе як добровільний помічник правоохоронних органів. Але якщо вчинити ще більш радикально і...

Якщо влаштуватися на роботу безпосередньо до міліції – як на це подивляться в керівництві ВШМ?! Так, було б непогано... Щоправда, туди беруть лише тих, хто відслужив в армії: досвід, дисципліна і таке інше.

Але можна ж і не в штаті працювати...

– Агов, Володю, ти мене слухаєш чи ні?

– Слухаю уважно, авжеж.

– Тоді скажи, про що я зараз розповідав?

– Ми щойно завершили з формою СП-33.

– Хм-м-м, вірно... А ти не такий простий, яким здаєшся. Ну гаразд, продовжимо. Отже, слухай сюди...

Із зосередженим виглядом юнак придивився до чергової таблиці. Тепер він точно знав, що робити: потрібно за будь-яку ціну зробитися позаштатним працівником міліції – це саме те, що треба! Тоді вступ до ВШМ йому гарантований, і отримати профільну освіту не завадить вже ніщо!..

Селище Приморське неподалік Жданова, кінець листопада 1971 року

Ольга сиділа на грубо сколоченому ослінчику і зачарованим поглядом, з легенькою посмішкою на устах дивилася в радіоприймач,

звідки линула чарівна мелодійна пісня:

*Ти признайся мені,
Звідки в тебе ті чари?
Я без тебе всі дні
У полоні печалі.
Може, десь у лісах
Ти чар-зілля шукала,
Сонце-руту знайшла
І мене зчарувала?*

Ждан завмер поруч з матір'ю, розуміючи, що в такі моменти її краще не чіпати. Та він і сам з непередаваним задоволенням слухав ці чудові слова:

*Червону руту
Не шукай вечорами –
Ти у мене єдина,
Тільки ти, повір!
Бо твоя врода –
То є чистая вода,
То є бистрая вода
З синіх гір.*

А далі...

А далі починався другий куплет, від якого мама відверто плакала.

Плакала мовчки, але рясно – бо згадувала покійного тата, якого Ждан навіть не бачив жодного разу:

*Бачу я тебе в снах,
У дібровах зелених,
По забутих стежках
Ти приходиш до мене.
І не треба нести
Мені квітку надії,
Бо давно уже ти
Увійшла в мої мрії...*

– Мамо, та не плачте ж ви! Не треба, – благав Ольгу син, спостерігаючи, як з куточків її очей сповзають по щоках сльози.

– Я не плачу, Жданчику, хороший мій, – відповідала на те жінка, як і зазвичай в подібні моменти, – це моє кохання плаче за твоїм татом, отак.

– Мамо, та я теж татка нашого люблю. Так, люблю, хоча й не бачив його ніколи в житті! Але ж я не плачу при цьому...

– Ото й добре, що не плачеш, синочку. Ти ж у мене справжнім чоловіком ростеш, весь у нього, в Олеженька мого коханого! Ти й не мушиш плакати. Виростай твердим, дужим, міцним. І неодмінно з палким серцем! А як виростеш, так і проживеш подальше життя.

– Я-то виросту і стану міцним, – відповідав хлопець. – Але ж якщо ви припинете плакати, то...

– Що саме?..

– То мені буде легше вирости таким, яким ви мрієте мене бачити.

– Але ж пісня яка, Жданчику, пісня яка!..

Ольга знесилено заплющувала очі, при цьому з-під їхніх повік продовжували котитися сльози.

– Чую її й уявляю татка твого в лісі. Як він там разом з товаришами переховується, не червону руту шукаючи, а для нас із тобою, синочку мій, свободу здобуваючи.

– Але ж хіба пісня про це?! – дивувався Ждан. – Адже там, в пісні червону руту дівчина шукає.

– Але ж пісня про ліси, про гори... про Карпати!..

– Там нема про те, що про Карпати.

– А я все одно знаю своє, синочку мій. Пробач вже мені ту слабкість.

І обіймаючи хлопця, плакала далі вже мовчки.

Обласне управління КДБ у Львівській області, вул. Дзержинського, № 55, грудень 1971 року

– То як накажете розуміти вашу пасивність, дорогі товариші?! – кип'ятився товариш Тильний. – Чого ми тут чекаємо, дозвольте дізнатися?! Може, нової й настільки ж гучної справи, якою свого часу стало люте вбивство несамовитими бандерівцями письменника Ярослава Галана?! Ми цього чекаємо, так?

– Та-а-ак... Галана того ще коли вбили, – ризикнув зауважити хтось з місця. Реакція товариша майора була миттєвою й жорсткою:

– А ви мені на давність років не кивайте! Не можна ставитися до виконання своїх обов'язків настільки безвідповідально, щоб якісь там дикі гуцули знов спустилися з гір, як це сталося в сорок дев'ятому році, та й знов зарубали клятою своєю барткою будь-яку знакову персону.

– Товаришу Тильний, заспокойтеся: тут усього лише...

– Що-о-о? «Всього лише»? Ви кажете, «всього лише»?! То наслідуюсь нагадати вам, що у нас тут, під носом «всього лише» якийсь Громадський комітет захисту Строкатої^[118] з'явився! Ви хоч розумієте, що це означає й які козири дає оскраженій буржуазній пропаганді?!

– Але наскільки нам відомо, цей так званий комітет декларує виключно діяльність в рамках чинного радянського законодавства, – ця фраза завершилася зневажливим мугиканням. Однак товариша Тильного це анітрохи не заспокоїло:

– Діяльність в рамках чинного радянського законодавства, кажете?.. Поки що так... але де гарантія, що рано чи пізно цей клятий комітет не перейде від чистого декларування до брудних убивств? Хто з присутніх може це мені гарантувати? Хто, я вас запитую?..

У кабінеті повисла могильна тиша, яку порушив знов-таки голос товариша майора:

– А якщо ніхто, тоді даю вам тиждень... усі почули?.. Один тиждень на те, щоб з'ясувати не лише організаторів, але також повний склад цього так званого Громадського комітету. Окрім того, за вказаний тиждень необхідно виявити всі зв'язки кожного з комітетчиків. А потім зберемося рівно через тиждень, кожен доповість свої результати. Далі складаємо план і всім цим комітетчикам, від першого до останнього, дамо по пальцях. Всім і кожному! Всіх повиловлювати, щоб жоден не втік! І всіх під суд! Ясно?

Напружена мовчанка давала зрозуміти, що так, безперечно, все зрозуміло, віднині ніхто панькатися з цими мерзотниками не стане.

1972. Стрічки на вінку

Ташкент, квітень 1972 року

Коли після руйнівного землетрусу 1966 року Гелену Сергіївну Уханьську підвищили із завідуючої чоловічим відділенням до заступника головного лікаря, вона спочатку зраділа, але зовсім невдовзі засмутилася. Адже на новій посаді майже не залишалось часу для нормальної лікарської практики... Лише поступово, розриваючись між благоустроєм лікарні та частими відрядженнями на конференції й симпозіуми, Гелена Сергіївна повною мірою відчула переваги свого нового становища. Ще б пак: тепер вона була в курсі новітніх технологій і методів лікування! Це дозволяло відчувати величезну радість і задоволення, незвідані раніше.

У лікарні поки що залишався працювати 59-річний головлікар Андрій Борисович Зімін – прекрасний фахівець (як то кажуть, діагност від Бога) і просто добра чуйна людина. Він був переконаним холостяком, який все свідоме життя віддав медицині. Одна біда: до виходу Андрія Борисовича «на заслужений пенсійний відпочинок» залишався рік – а що буде далі?..

Утім, поки що наявний стан речей влаштував обох. Як людина вкрай інтелігентна, Зімін був невибагливим до забаганків влади. Він дозволяв молодій амбітній заступниці повною мірою розпоряджатися в лікарні, сам же ходив «на килим» у різні інстанції та на засідання в райком партії.

Що ж до Гелени Сергіївни, то її зусиллями лікарня розширила займані території за рахунок площ фабрики трикотажного полотна, зруйнованої під час епічного землетрусу. Окрім того, був зведений і запущений новий лікувальний корпус, а також обладнано декілька підсобних приміщень, що використовувалися як склади матеріалів і майстерні.

Звісно, були також проблеми. Фондів на утримання лікарні бракувало катастрофічно, стільці, столи, ліжка ламалися, піжами, халати і постільна білизна рвалися – і все це доводилося лагодити своїми силами. Але попри все це, вже шостий рік поспіль Уханьська успішно справлялася з дорученою роботою. У цьому їй завжди дуже допомагав парторг лікарні Микола Ернестович Гурієв, однак два місяці тому його підвищили – перевели на роботу в апарат ЦК Компартії

Узбекистану, натомість прислали нового парторга товариша Васильєва. Між іншим, ім'я та по батькові у нього були дуже промовисті – Володимир Ілліч.

Хтозна-чому, але до цього добродія Гелена Сергіївна одразу ж відчула антипатію, хоча по роботі з ним не стикалася, зустрічала лише на загальних засіданнях у головлікаря, де парторг сидів з відчуженим виразом обличчя і час від часу позіхав. Про цю людину ходили різні чутки. Подейкували, нібито за останні півроку він встиг пропрацювати в шести лікарнях Ташкента – причому скрізь вибухали грандіозні скандали, звільнялися цінні фахівці, тоді як товариш парторг майстерно уникав покарання. І просто переходив працювати в наступний медичний заклад. Більш того, пліткували, що товариша Васильєва нібито прикривають довгі «волохаті руки» аж із самої Москви!..

Гелена Сергіївна вважала за краще не дослухатися до «сарафанного радіо» (чого тільки злі язики не пліткують!), аж доки одного разу не відбулася її перша й остання сутичка з новим парторгом. Сталося це на початку квітня. У Ташкенті саме зазеленіла перша травичка, на деревах з'явилися перші клейкі листочки – коротше кажучи, весна набирала сили. Перебуваючи в прекрасному настрої, Гелена Сергіївна поїхала на конференцію в Алма-Ату, а головлікар Андрій Борисович залишився керувати їхньою медустановою.

Однак повернувшись через три дні, Уханьська була буквально ошелешена навалюю новин одна гірша від іншої: виявляється, за час її відсутності Зімін потрапив до лікарні з інфарктом, старшу сестру Гюльнару Алішеровну звільнили із займаної посади, а на її місце взяли Віру Федорівну Ковалишину. З'ясувати одразу, що за катастрофа спіткала їхню лікарню, Гелені Сергіївні не вдалося, оскільки весь персонал ходив, немов у воду опущений і вперто відмовчувався. Потім почалися походи в республіканське Міністерство охорони здоров'я, де вона ознайомилася з наказом про своє призначення на посаду в.о. головлікаря, а також у райком Партії, звідки надійшли чіткі інструкції: у ході кампанії по боротьбі з «небажаними соціальними елементами»^[119] запровадити в їхній лікарні систему трудової терапії^[120].

Гелені Сергіївні це дуже не подобалося. Вона вважала, що трудотерапію не можна застосовувати повально до всіх пацієнтів, тому

чинила спротив відкриттю на території лікарні виробничих цехів, як тільки могла, натомість обладнала майстерні, в яких пацієнти могли проявити себе добровільно. Однак тепер зник її головний «щит» – Андрій Борисович Зімін, отож Уханьська просто задихалася від турбот, що звалилися на неї.

Тоді в. о. головлікаря згадала, що колись її дуже підстраховував і підтримував парторг Гурієв. Природно, вона спробувала звернутися по допомогу до товариша Васильєва, але на всі її відчайдушні заклики він відповідав якось загадково:

– Вибачте, Гелено Сергіївно, але у мене інша місія.

Всі спроби з'ясувати, чим повинен займатися парторг психіатричної лікарні, не приносили жодних результатів. Незабаром Уханьська зробила для себе невтішний висновок: або Володимир Ілліч не бажає працювати – або він просто не знає, чим повинен взагалі займатися. Зробивши такі висновки, Гелена Сергіївна пішла в наступ – викликала Васильєва до себе в кабінет і протягом півгодини пояснювала роль системи соціально-трудової реабілітації в досягненнях радянської психіатрії. Після того попросила парторга розписати своє бачення створення цієї системи безпосередньо в конкретно взятому закладі – а саме, в їхній психлікарні. Наостанок чемно поцікавилася, чи все йому зрозуміло? Володимир Ілліч потупився, буркнув щось невиразне і вилетів з кабінету.

Наступного дня Гелена Сергіївна спробувала дізнатися, як просувається виконання завдання? Васильєв відповів, що завдання перебуває в стадії обмірковування. Минуло ще два дні, проте в. о. головлікаря отримувала на свої запитання аналогічну відповідь:

– Обмірковуємо й вирішуємо.

В середу на початку дня вона вирішила знов потривожити парторга... І тут Володимир Ілліч повівся дуже дивно: з криками, що його несподівано викликають в райком партії, полишив територію лікарні. Хіба ж він міг навіть припустити, що Гелена Сергіївна виявить небувалу для перевантаженого роботою в. о. керівника лікувального закладу спритність, відвідає райком партії і перевірить достовірність виклику та наявність там самого Васильєва?! Але вона виявила... Й дізналася, що товариша Васильєва сьогодні в райкомі не бачили і навіть не чекали! А на підтвердження продемонстрували, що в журнал відвідувань на прохідній відмітка про прихід-вихід парторга відсутня.

У четвер у відповідь на запитання Володимир Ілліч пробубонів:
– Завдання буде виконано.

Далі парторг нібито покійно поплівся на своє робоче місце. Але щойно за ним зачинилися двері кабінету в. о. головлікаря, як він... кинувся на вулицю і побіг у напрямку до прохідної. Але, на його нещастя, Гелена Сергіївна мала високо розвинену інтуїцію. Отож побачивши у вікно, що Васильєв з'явився на вулиці, вона зателефонувала начальника охорони.

Майор-відставник В'ячеслав Іванович Ткач сидів на прохідній і безтурботно читав детектив, коли йому зателефонували з приймальні головлікаря. Відкинувши книжку і виструнчившись, головний охоронець хвацько відрапортував:

– Охорона пост-один і два слухає!

– В'ячеславе Івановичу, будь ласка, повідомте, скільки автівок виїжджало сьогодні з території лікарні після восьмої години ранку? – пролунав у слухавці металевий голос Гелени Сергіївни.

– Жодної не виїжджало! – відрапортував охоронець.

– Не може бути, виїжджало авто зі сміттям!

В'ячеслав Іванович погортав журнал і знов доповів:

– Після восьмої нуль-нуль не виїжджало жодної, а сміттєвозка виїжджала за п'ять хвилин сьома ранку.

– Дякую, Івановичу! А хто з чоловіків перетинав прохідну?

– З чоловіків ніхто не перетинав.

– Прошу й надалі нікого не випускати до мого безпосереднього розпорядження.

– Добре, Гелено Сергіївно, вас зрозумів – нікого не випускати.

Через півгодини товариш Васильєв прибіг до її кабінету з криками, що його чекають в райкомі партії в дуже важливій справі. Не сказавши жодного слова, Гелена Сергіївна зателефонувала до райкому. Доки тривали гудки виклику, спокійно поцікавилася у Володимира Ілліча:

– Хто там на вас чекає?

– Батиров, – випалив Васильєв.

– Батиров у себе? – запитала Гелена Сергіївна.

На іншому кінці дроту відповіли, що ніякого Батирова в райкомі немає.

– Немає такого, кажуть, – в. о. головлікаря послала парторгові погляд запитальний та насмішкуватий водночас.

– Бейтуров... – червоніючи, пробелькотав Володимир Ілліч.

– Перепрошую, а Бейтуров у себе? – повторила вона в слухавку. На іншому кінці дроту відповіли, що і Бейтурова у них теж немає.

– Вибачте, будь ласка, напевно, мене невірно проінформували, – мовила Гелена Сергіївна і поклала слухавку. Потім уважно подивилася на Васильєва і, карбуючи кожне слово, промовила крижаним тоном:

– А тепер, Володимире Іллічу, негайно вийдіть з мого кабінету, підіть до себе і виконайте нарешті поставлене перед вами завдання. А потім доповісте мені про виконання.

Васильєв хотів щось закричати у відповідь так само, як нещодавно кричав на Зіміна, але... не зміг! Його язик ніби прилип до зубів. Він спробував накинутися на цю ненависну бабу, яка тероризує його вже тиждень, проте ноги чомусь самі понесли його до виходу в коридор. І тільки щільно закривши двері начальственного кабінету, горопашний парторг перевів подих і прийшов до тями. А тоді, лукаво посміхаючись, подивився кудись у далечінь, погрозив пальцем комусь невидимому і прошепотів:

– Ось я тобі!..

Валерка з нетерпінням чекав закінчення уроку. Як же йому набридла ця безграмотна стара вчителька, яка жодного слова написати правильно не в змозі, тим паче щось пояснити. Недарма ж в її класі найнижча на всю школу успішність... Ось і зараз Галина Петрівна виводила посеред дошки гарним, як вона вважала, почерком слово:

ДЕКТАН

Трієчник Сашко, який сидів на першій парті, зареготав щосили. Вчителька глянула з ненавистю на нього з-під товстих окулярів і гримнула:

– Пішов геть!

Сашко радісно вибіг з класу, прихопивши портфель.

– А можна й мені? – поцікавився Валерка.

– Ні! Ти сиди! – відповіла Галина Петрівна.

Але він не хотів сидіти і слухати, він хотів побігти до мами на роботу, бо їй сьогодні мали привезти термопласт-автомат для виробництва гудзиків, якого вона домагалася вже три місяці. Це ж так цікаво для дитини, вихованої на журналах «Наука и жизнь»,

«Техника – молодежи» та інших!.. Тому Валерка встав зі свого місця за останньою партою, підійшов до дошки, взяв рожеву крейду і виправив усі помилки в написаному слові. Вийшло:

ДИКТАНТ

Клас голосно зареготав. Не встигла обурена вчителька щось сказати, як Валерка схопив портфель і побіг геть з класу. Але навздогін все ж почув:

– Батьків до школи!..

Він приїхав вчасно: термопласт-автомат саме розвантажили і встановили в одній з так званих майстерень. Молодий майстер Костя Кравченко підключав апарат до електромережі, але той чомусь не запускався. Майстер порався вже годину, але нічого не виходило... І тут Валерка запропонував:

– А може, «Кулібіних» покликати?

– Та де їх зараз знайдеш? – скрушно зітхнув Костя.

– Та у нас тут ціла палата, і всі неоцінені іншими генії! – широко посміхнувся хлопчик.

– Ну, поклич, якщо зможеш... – знизав плечима майстер, який не був у курсі місцевих новіцій.

Валерка кивнув і побіг до адміністративного корпусу.

Три роки тому, побувавши на конференції лікарів-психіатрів з обміну досвідом, Гелена Сергіївна приїхала з новітньою ідеєю щодо розділення пацієнтів не тільки за діагнозом, а й за інтересами. Тепер у палаті № 10 лежали самі лише «Кулібіни» – люди творчі й технічно підковані. Як то кажуть, майстри на всі руки, здатні зібрати ракетну установку з підручних засобів. У палаті № 20 сконцентрувалися «Електрики», а у № 15 – «Червонодеревці». Були в їхній психлікарні також розумові працівники: «Марксисты-ленінці» у палаті № 7, які цілими сторінками цитували Маркса, Леніна, Канта й інших мудрагелів і навіть мали свою бібліотеку в кімнаті відпочинку. У палаті № 14 лежали «Парторги», у палаті № 5 – «Швачки». Особливою була палата № 2, що мала трохи загадкову назву «ЕОМ»: тутешні пацієнти «в розумі» миттєво складали, перемножали й ділили довжелезні числа без жодних допоміжних засобів – навіть без папірця й олівця!..

Отож побігши до палати № 10, Валерка повернувся за чверть години з двома «Кулібінами» – Петровичем і Кузьмичем у супроводі

двох санітарів – Сашка і Славика. Під наглядом останніх Петрович зайнявся електрикою, Кузьмич заглибився у вивчення інструкції інжекційно-ливарної машини.

Не минуло й години, як апарат запрацював. Тоді «Кулібіни» у супроводі санітарів пішли обідати, в майстерні залишилися тільки Костя і Валерка. Згораючи від нетерпіння, вони засипали полімер білого кольору в машину і невдовзі виготовили першу партію продукції: це були заготовки – такі собі великі «сніжинки» з майбутніми білими гудзиками для лікарських халатів на кінчиках. Одразу по шість штук на одній «сніжинці».

– Які вони чудові! – зрадів Валерка. – Піду й покажу мамі.

– Стривай! Зараз наштамуємо чорні для піжам, тоді й підеш. А поки давай розпишемо весь техпроцес, починаючи із завантаження полімеру й закінчуючи упаковкою готових гудзиків в коробку. Ну-у-у, послідовність технологічних операцій. Покроково, – запропонував Костя.

– Гаразд, давай запишемо, – погодився Валерка. Удвох вони впоралися доволі швидко, але потім вирішили наштамувати ще більше білих «лікарських» гудзиків. Утім, працювали недовго: біла полімерна крихта закінчилася доволі швидко, а в другому лантуху замість очікуваної чорної крихти виявилася червона.

– Пересорт. Тьху ти, зар-р-раз-за-а-а!.. – спересердя лайнувся Костя. – Отже, чорного полімеру на заводі немає, тому й відвантажили червоний. Що ж, доведеться чекати наступної поставки.

– А коли вона буде? – поцікавився хлопчик.

– Через два місяці...

– Довго, – засмутився Валерка і раптом спитав: – А може, як у казці про Колобка? По амбарах помести, по засіках поскрести...

Костянтин раптом посміхнувся і змовницьки підморгнув:

– Я чув, місцеві «Кулібіни» тебе Генієм кличуть?

– Жартують, – зніяковів Валерка. – От «Кулібіни» точно генії, а я так...

– Якби ти мені допоміг, я б вам цього полімеру завтра хоч цілу тонну притаранив! – пообіцяв Кравченко.

– А що треба робити?

– Розумієш, у нас на заводі є різні машини, які використовують різну сировину – полістирол і поліетилен. Постачальник у цих

полімерів один і той самий, відвантажує він хоч полістирол, хоч поліетилен у паперових лантухах. При транспортуванні якась частина лантухів рветься, полімерна крихта змішується. Наші з відділу постачання вже скільки часу сваряться із суміжником – а їм усе байдуже: вантажать продукцію у паперові лантухи і хоч би тобі що!.. Та коли різні полімери змішати, то працювати з сумішшю вже неможливо. Отож і списують її тоннами та вивозять на смітник!.. А от якби знов розділити ці два полімери, га?! Якщо ваші «Кулібіни» додумаються, як це зробити... Бо у нас полімерної суміші – хоч греблю гати!.. Правда.

Валерка загорівся ідеєю, тому одразу ж запропонував Костянтину:

– Для початку потрібно мати суміш, щоб подивитися, як полістирол з поліетиленом розділити. Небагато – скільки в руках винести можна.

– Потрібна? Отже, буде! Та хоч зараз доставимо!..

Хлопчик приніс матері заготовки-«сніжинки» і кинув на стіл цілу купу. Потім за Валеркою приїхав батько, й вони разом з Костою поїхали спочатку на завод за сумішшю, потім додому.

Що ж до Гелени Сергіївни, то вона затрималася на роботі, оскільки ще необхідно було підписати купу рахунків. Окрім того, відколи вона стала в. о. головлікаря, то повсякчасно намагалася з'ясувати істину про причини інфаркту у головлікаря і звільнення Гюльнари Алішеровни. Вона навідувалася до Андрія Борисовича, але про предмет її зацікавленості Зімін уперто мовчав. Так само грався в глуху мовчанку і весь інший персонал медзакладу, кого б Уханьська не запитувала. Вона інтуїтивно відчувала, що всі неприємності пов'язані з новим парторгом, але ж здогади – не факти!..

Раптом до кабінету забігла Оленька – завідувачка лабораторією:

– Ой, Гелено Сергіївно! А у нас знову НП, а я сьогодні чергую.

– Що сталося, Оленько?

– Та спирт десь подівся!.. Я виписала сьогодні для того, щоб оптику на нашому мікроскопі протерти. Оце кинулася, а спирту на місці й нема! Зник, немов і не було. Ось я до вас і прийшла.

– Як це – зник?! Давно такого не було... Я ж усіх алкоголіків позвільняла, у нас же практично сухий закон! І навіть якщо спирт вкрадуть, то на прохідній все одно несуне виловлять. Отож не винесуть.

Оленька лише мовчки тупцювала на місці, отож Уханьська продовжила:

– І що означає оце твоє «знову НП»?! Хіба у нас були нещодавні випадки пропажі спирту?.. Щось я про те нічого не чула.

– Та було, було! Коли Саїда в декрет йшла, тоді спирт також пропав.

– Але це ж Саїда пішла в декрет!.. – вона раптом здогадалася.

– Ви тоді були десь у від'їзді. Про зникнення спирту я доповіла Андрію Борисовичу особисто, він запевнив, що розбереться.

– А скажи-но ще таке: з чого це Гюльнара Алішеровна від нас пішла?

– Ой, Гелено Сергіївно! Подейкують, нібито Гюльнара постійно медикаменти крала, її Андрій Борисович по недовірі хотів звільнити, але пожалів. Через скандал і в лікарню потрапив. Я у це не вірю, але хтозна!..

– Ні, Оленко, щось ти плутаєш. Не могла Гюльнара вкрати, я з нею більше десяти років працювала. Ніколи у неї крадіжок не було, все чітко збігалось, ні надлишків, ані недостач... Лише єдиний раз був пересорт – то вона сама помітила і сказала, що то провина лікаря: записала один препарат, узяла інший. А так усе завжди добре було. Хто ж зловив її за руку?

– Ну, за руку, не за руку... Але кажуть, нібито Віра Федорівна все бачила, а Володимир Ілліч підтвердив.

– Он воно що!.. А хто ж цю Ковалишину привів?

– Гюльнара Алішеровна і привела.

– Дивно якомось виходить: вона Ковалишину привела, а та Гюльнару Алішеровну здала... Що б це означало?..

– Виходить, що так... хоч і справді дивно! У цієї Віри Федорівни рекомендації хороші, чесність бездоганна.

– Ти, Оленько, не філософствуй, а відповідай, будь ласка: хто з них був у нашій лікарні, коли вперше спирт пропав?

– Та всі були – і Ковалишина, і парторг. Ще, пригадую, торт їли...

– А сьогодні?

– Сьогодні Ковалишина була, а парторг – ні.

– Ну, гаразд. Ти йди, про нашу розмову поки що нікому анічирк. І про зникнення спирту також мовчи. І останнє: а нумо запроси до

мене цю Ковалишину! Поговорю з нею, дізнаюся, що вона за пташка така...

Однак хвилин через двадцять Оля повернулася і повідомила, що Віра Федорівна вже пішла додому. Тоді Уханьська вирішила перевірити документи підозрілої парочки. Але в сейфі відділу кадрів чомусь не виявилось ні справи Ковалишиної, ані справи Васильєва!

Гелена Сергіївна негайно набрала охорону і поцікавилася у В'ячеслава Івановича, чи пам'ятає він, з ким прийшла до їхнього медзакладу Ковалишина Віра Федорівна?

– Сама прийшла, – відповів майор-відставник Ткач, однак майже одразу виправив себе: – А нумо... Ні-ні, зачекайте... Все, пригадав: Віра Федорівна нібито йшла на співбесіду до Гюльнари Алішеровни, бо Саїда мала йти в декрет. Але запитала парторга нашого, Володимира Ілліча. Він же наказав її пропустити. А потім не тільки Саїда в декрет пішла, але й Гюльнара Алішеровна звільнилася також. А Віра Федорівна влаштувалася на роботу замість неї на посаду старшої медсестри. Отак воно було.

– Дякую за інформацію, В'ячеславе Івановичу.

Нарешті Гелена Сергіївна все зрозуміла: Васильєв навів Ковалишину на місце Саїди, яка йшла в декрет. Новоспечена санітарка вкрала спирт, Гюльнара Алішеровна помітила це й викрила злодійку. Проте парторг і його спільниця очорнили старшу сестру перед головним лікарем, тоді Зімін звільнив Гюльнару Алішеровну, зліг з інфарктом, а Ковалишина зайняла місце старшої сестри. Наче так?.. Але бракувало єдиного – доказів.

Між тим годинник показав сьому вечора. «Знов пересиділа на роботі. Пора додому», – подумала Уханьська. Однак щойно зазбиралася, як раптом двері з гуркотом розчинилися, і в кабінет ввалився п'яний як чіп парторг. Гелена Сергіївна негайно натиснула кнопку тривоги, на табло охорони спалахнула червона лампочка, увімкнувся гучний зв'язок.

– Ану швидко на місце сіла, стерво! – ревноув Васильєв. – Ти що ж собі думаєш, я тобі твої знуцання просто так спущу, га?!

Уханьська спокійно повернулася за стіл і запитала, втупившись парторгові у самісінькі очі:

– Отже, Володимире Іллічу, ви пиячите на робочому місці?

– Н-ні, н-не вгадала! Робочий день давно скінчився, а що я пив, то про це ти ніколи н-не дізнаєся!..

– Отже, ви пронесли алкоголь на територію лікарні? Володимире Іллічу, а чи пам'ятаєте ви, що підписували наказ про те, що на робоче місце не можна приносити міцні напої? І що не варто з'являтися п'яним на робочому місці?.. І що за це може бути порушникові?..

– Не вийде у тебе мене звільнити! Я спирт не приносив, я тут його взяв.

– Отже, я гадала, що у нас тут ситуація сорок один, а виявилось, що насправді код двадцять два. Що ж, це змінює справу.

– Та я тебе, с-с-суку, розчавлю навіть швидше, ніж твого сраного слинька головлікаря! – Володимир Ілліч немов сказився.

– Ви, будь ласка, заспокойтеся, товаришу Васильєв, і дайте відповіді... Отож це ви Зіміна до інфаркту довели, так виходить?

– Ні, не я! Верка йому пару ласкавих слів сказала, а він на підлогу і гепнувся, лайно всмятку!.. – Володимир Ілліч смачно харкнув на підлогу. – А ти що, вважаєш, що ти у нас аж така недоторканна? Думаєш, я не бачу, що у вас в майстернях підпільний цех із виробництва гудзиків відкрився? Та в тебе докази по всьому столу розкидані! Засаджу я тебе, одним пальцем засаджу! Ми з Веркою не одного головлікаря засадили, засадимо і тебе.

– Де випивку взяли?

– Де взяли, там уже нема! – передражнив парторг. – У вас цього добра повно, навіть у лабораторії стоїть у баночці. Вдруге беремо, й жодне лайно слова не сказало, окрім Гюльнари цієї! Вона як побачила, що Веруся спирт бере, та-а-акий гвалт здійняла, до головлікаря побігла!.. Але розумниця Веруся їй у цей час усі ліки з холодильника в шафу і поскладала...

– То ви, по всьому виходить, аферисти, які чесних людей підставляють?

– А це не твоє сране діло! Ти, дурепа, бачила б очі свого Зіміна, коли ми його до шафки цієї Гюль... Гюль... Гюльчатай привели і показали, що вона ліки краде. Гюльчатай одразу в сльози, а Зімін їй: пиши заяву за власним бажанням, бо за статтею підеш!.. Комедія, та й годі!

– Було б весело, якби не було так сумно.

– Нічого, я їй тобі гайки прикручу! Лист на тебе вже пішов, куди треба. І не думай мене чіпати!.. З понеділка працюватимеш за моїми правилами.

З цими словами Володимир Ілліч вийшов з кабінету і, похитуючись, попрямував до прохідної. Негайно в кабінеті Уханьської задзвонив телефон, і оксамитовий голос начальника охорони запитав:

– Код ситуації – двадцять два? Психоз на базі алкогольної інтоксикації?

Гелена Сергіївна монотонно, рівним голосом відповіла:

– Все за інструкцією. Завести картку. Негайно взяти аналіз крові на алкоголь. Заспокійливе. Промивання шлунка. Палата номер чотирнадцять або номер сім – залежно від того, де є вільне місце.

Валерка знайшов спосіб розділити полімери: порадив Кості кинути суміш у воду, при цьому поліетилен спливав, а полістирол тонував. Отож тепер у майстерні завжди стояли два лантухи чорної крихти для гудзиків.

Гюльнару Алішеровну поновили на посаді.

Ковалищину звільнили за статтею, потім нею зайнялася прокуратура.

Володимир Ілліч провів у міській психіатричній лікарні майже тиждень. Спочатку його помістили в палату № 7 до «Парторгів», але вони швидко визнали його політично безграмотним і попросили перевести до «Марксистів-ленінців» у палату № 14. Тепер уже рідна лікарня не скупилася на заспокійливе: адже в зазначених палатах лежали інтелігентні люди...

У четвер подзвонили з райкому партії і попросили виписати Васильєва. Він полишив медзаклад з виглядом важливим та переможним й одразу ж покійрно поїхав додому.

А в п'ятницю, 21 квітня, до лікарні несподівано нагрнула партійна комісія на чолі з Миколою Ернестовичем Гурієвим: виявляється, до райкому надійшов анонімний (від «свідомого громадянина») тривожний сигнал про злочин, що готується в даній медичній установі!.. Гелена Сергіївна підписала протокол і дала згоду показати все, що зацікавить високу комісію. Відвідувачі вибірково поспілкувалися з пацієнтами палат № 7 і № 14, розпитували дуже ретельно, навіть протокол вели. О 12:00 прибув товариш Васильєв. За

запахом перегару, змішаним із запахом жувального тютюну, одразу відчувалося, що вчора він добряче «прийняв на груди». Володимир Ілліч поведився з комісією дуже фамільярно, а потім переможно глянув в очі Уханьській і тихо процідив крізь зуби:

– Ну то що, стерво, з'їла?..

Гелена Сергіївна ледь торкнула Васильєва за плече і звернулася до нього:

– Володимире Іллічу, ви неабияк насмітили в коридорі, тож прошу вас прибрати розсипане там сміття. Будь ласка!..

На загальне здивування, Васильєв покійрно поплентався прибрати сміття... якого ніхто з членів комісії не бачив!..

– І часто з ним таке? – поцікавився хтось.

– Так, часто. Річ у тім, що товариш Васильєв є пацієнтом нашої лікарні. Як бачите, він страждає на алкогольну залежність, однак добровільно лікуватися не бажає, бо не усвідомлює небезпеку даного захворювання. Ось, будь ласка, його картка – тут усе написано.

– І що ви пропонуєте в його випадку?

Уханьська посміхнулася і відповіла:

– Тут мене викликали у ЦК Компартії Узбекистану і попросили подумати про роль трудової терапії в лікуванні хворих... Знаєте, мені дуже сподобалося це рішення Партії! Наша лікарня радо застосує систему трудової терапії для лікування достатньо великої категорії пацієнтів – а саме, пацієнтів з алкогольною залежністю. З цією метою для наших майстерень був придбаний термопласт-автомат для виробництва гудзиків для потреб лікарні й не тільки. Завтра в суботу, 22 квітня, ми планували запуснути цю програму в життя! І я вважаю, що почати треба з людини, яка колись перебувала в авангарді нашої установи – з нашого колишнього парторга, а нинішнього пацієнта Васильєва Володимира Ілліча.

Наступного дня члени комісії знов заїхали до психіатричної лікарні. Зокрема, зазирали в тутешні майстерні, де всі дуже патріотично, з неабияким трудовим ентузіазмом працювали на суботнику, присвяченому 102-й річниці від дня народження вождя світового пролетаріату – Володимира Ілліча Леніна.

Колішній парторг психлікарні – Володимир Ілліч Васильєв – також натхненно, з «вогником» штампував гудзики. Над його головою на червоному кумачі білими літерами було виведено гасло:

Кто боится труда, тот сам себя лишает возможности найти истину.

В. И. Ленин

Пам'ятник Олексі Довбушу, Печеніжин, Івано-Франківська область, 4 вересня 1972 року

Поза всяким сумнівом, Олекса Довбуш був найвидатнішим з опришків. Проте нинішній рік не був ювілейним ні з точки зору ані його дня народження, ані дати героїчної загибелі. Отож у понеділок зранку до пам'ятника бунтівникові приходили виключно поодинокі відвідувачі, кожен з яких приносив по парі скромних квіточок. Ніяких делегацій не було та й загалом не передбачалося.

Коли до пам'ятника почала наближатися група молодих людей – два Дмитра, Василь-Іван, просто Василь, Микола, Роман і Федір, – ніяких особливих підозр ні у кого це також не викликало. Судячи лише по більш ніж скромному одягу, можна було сміливо припустити, що це або ж робітники, або якісь студенти. Мабуть, у них просто забракло грошей на квіти, отож і скинулися всі разом на невеличкий ялиновий віночок, поклавши який, вони спокійно, неквапом пішли геть: два Дмитра, Василь-Іван, просто Василь, Микола, Роман і Федір.

І лише згодом хтось із інших відвідувачів звернув увагу на те, до чого ж незвичайне підношення видатному землякові лежить біля підніжжя його пам'ятника! А розгледівши – заявив куди слід...

Вечері того ж дня в Управлінні КДБ в Івано-Франківській області, що розташувалося в будинку на вул. Чекістів^[121], № 15, вибухнув жахливий скандал. Явно скориставшись тією обставиною, що начальника УКДБ генерал-майора Капацина щойно перевели на аналогічну посаду в Донецьк, а тимчасовий виконувач обов'язків ще не встиг увійти в курс справ, вороги радянської влади заворушилися й підкинули під пам'ятник народному герою Олексі Довбушу в Печеніжині ялиновий віночок, обплетений... бандитсько-буржуйськими синьо-жовтими стрічками!

Нечуване зухвальство, так!.. Вороги народної радянської влади, мабуть, вирішили, що відсутність повноцінного очільника обласного Комітету держбезпеки завадить швидкій та суворій реакції на їхнє

зухвальство?! Тож нехай знають, що вони рахували, рахували та все ж прорахувалися! І завертілися коліщатка новоорганізованого слідства...

Обласний суд, Київ, початок вересня 1972 року

– Громадянин Стус! Чи визнаєте ви свою провину?

– Ні, не визнаю.

Судили Поета...

З точки зору найсправедливішого в світі радянського законодавства, підкріпленого численними висновками авторитетних експертів, це був жахливий до огиди «антирадянщик», в так званій «творчості» якого превалювали буржуазний декаданс, духовне убозтво, гранична нищість та ідейний занепад. Радянських людей – героїчних будівничих комунізму – цей наклепник зобразив як істот занепалих, морально деградованих, здатних на найжахливіші злочини. Самі ж його, з дозволу сказати, «книженці віршованої брехні» назвати інакше, окрім як тільки свідомим наклепом, очорнюванням й оббріхуванням нашої дійсності, було неможливо.

З точки зору ж самого Поета, згряя душогубів-слідчих і хижаків-суддів готувалася розтерзати не тільки його самого, але й Живе Слово Правди! Що завадить цим кровожерам винести найсуворіший обвинувальний вирок?! Нічого не завадить. Ніхто не допоможе, не врятує.

Судили Поета...

Середня школа № 20, Київ, жовтень 1972 року

Хто б не подивився на Спартака Сивака, більш відомого всій школі (аж до старших класів, без перебільшення!) під прізвиськом Професор, і на Мар'яна Чмута – той би нізащо не міг припустити, що настільки несхожі між собою хлопці можуть хоча б зблизитися, не те що потоваришувати.

Між тим у своєму класі вони були чи не найліпшими друзями. Їхнє зближення почалося минулої осені, коли на великій перерві два найзапекліших хулігана з їхнього класу – Йоська Гороховський і Данька Красноштан – влетіли до класної кімнати й кинулися розповідати наввипередки, перекикуючи й перериваючи один одного, захлинаючись слиною і сміхом:

– Вирішили кугути перекласти свою жлобську «Червону руту» з кугутської мови на людську, ги-ги!.. Тільки нічого у них не вийшло, ги-ги-и-и!.. Бо кугутською мовою тільки кугути в селі балакають, га-га!.. А тому вийшло у них перекласти по-придурошному, ги-ги-ги-и-и!..

І потім знов-таки заспівали недружним дуетом:

*Ти признайся мені,
Де вчора ти напився?!
Де ти взяв три рублі,
Шоб ти з ними сказився?!
Та-ті-ду-ба-а-а!..
Яу-у-у!..
Бо така є вода
Аж под градусов сорок:
Як хильнеш той води,
То вернешся не скоро!..
Та-ті-ду-ба-а-а!..
Яу-у-у!..
Красную руту
Не ішиши в туалеті –
Ти сидиши на параші,
Тільки ти, гідрот^[122]!
Та-ті-ду-ба-а-а!..
Яу-у-у!..
Ти ж набухався,
Після того ти всрався,
А іще обригався,
Ідіот!..
Та-ті-ду-ба-а-а!..
Яу-у-у!..
Бо твоя рожка
На свинячу похожа,
На козлину-ослину,
Ти баран!..
Та-ті-ду-бан!!!*

Доспівавши, Йоська з Данькою зірвалися на дикий нестримний регіт, слідом за розбишаками зареготали всі однокласники. Тільки Спартак залишився непохитно спокійним, а коли всі хоч трішки вгомонилися – раптом кинув своє знамените:

– Придурки ви обидва.

Хлопці вмить припинили реготати і так само разом спитали:

– Чо... чого-чого?.. Ти шо там варнякаєш, Професоре?..

– Я кажу, що ти, Данька, просто придурок. А ти, Йоська, мало того що придурок, так ще й вилупок нікчемний, от, – спокійно мовив хлопчик, пожираючи поглядом веселунів по черзі.

– Це ти мене придурком назвав? – не повіривши власним вухам, перепитав ошелешений Данька. На відміну від нього, Йоська немов ошаленів і загорлав щодуху:

– Чого ти зириш на мене?! Ану не зир! Не гляди, падла!..

– Краще б тобі вибачитися, бо буде біда... – почав Професор. Але наступної ж миті Йоська розмахнувся і щосили зацідив йому лівим кулаком у праву скроню. Хлопчик як стояв, так і впав непритомним. Усі відсахнулися, дівчата перелякано заверещали. Коли шок минув, хтось із хлопців кинувся до Професора. Його торсали, трусили за плечі, плескали по щоках, однак все було марно. Тоді Данька пробелькотав, заїкаючись від переляку:

– Ід-ді-от ти!.. Т-ти що ж т-так-ке?..

Тоді Йосчин кулак мимоволі розтиснувся, й на підлогу з гуркотом випав саморобний довгастий биток, відлитий зі свинцю.

– Ц-це що? – Данька жахливо зблід.

– Та я тобі показати хтів... замість кастету, – лупнув очима Йоська і кивнув на непритомного: – А все ж диви, як класно я його вирубив, га?

– А як-к т-ти йог-го прищ-шиб?.. – очі Даньки округлилися.

Між тим зарюмсани дівчата збігали за класною керівницею. Олександра Павлівна розпорядилася віднести Професора в медпункт, де шкільна медсестра нарешті привела хлопчика до тями за допомогою вати, змоченої у нашатирному спирті. Однак оглянувши постраждалого, мовила стурбовано:

– Схоже на струс мозку. Його має оглянути невропатолог.

Професора увезла «швидка». Ближче до вечора стало відомо, що це і справді струс мозку, а також що хлопчика ушпиталили в Інституті нейрохірургії на тиждень. Між тим, Даньку і Йоську відвели до

директора школи, до неї ж віднесли саморобний свинцевий биток. Природно, весь клас скупчився біля входу до директорського кабінету, звідки крізь не дуже щільно причинені двері іноді долинали уривки фраз:

- Та я ж з лівої, а не з правої...
- Вбити можна!..
- Я звідки знав...
- Ідіот!..
- А нашо вибачатись...
- У скроню!.. Хіба можна?..
- А шо він вилупився...
- Придурок!..

Результати були невтішними. Через неповагу до всенародно улюбленої пісні «Червона рута» обидва хулігани авансом дістали «двійки» в чверті по «Рідній мові», а за побиття однокласника – ще й «незадовільно» по поведінці за тиждень, також авансом. Окрім того, Йоська мав просити вибачення у постраждалого, бо якби його стан погіршився, забіяці «світила» постановка на облік у дитячій кімнаті міліції.

Він вибачався через день, коли до Професора навідалася ціла делегація дітей на чолі з Олександрою Павлівною.

– Гаразд, я не серджусь, – слабо посміхнувся постраждалий. – І, звісно ж, я не хочу, щоб тебе на міліційний облік поставили... Але я ж попереджав, щоб ти вибачився, бо буде біда. От і сталося...

– Та я ж не думав, що ти такий слабкий на голову...

– Йосипе, знов?! – прошипіла крізь зуби класна керівниця.

– Все-все, якщо я кажу, що не серджусь, то пробачаю, – хворий хлопчик заплющив очі. – Я видужаю, неодмінно видужаю. А зараз... якщо можна, хочу полежати спокійно.

Медсестра, яка супроводжувала відвідувачів, зробила всім знак виходити. Але скориставшись загальною стурбованістю, Мар'ян сховався за вішаком з білими халатами, що приткнувся біля дверей. Коли звуки в лікарняному коридорі стихли, він повернувся до ліжка хворого й обережно торкнувся його руки.

– Мареку? – слабо здивувався Професор, розплющивши очі. – Чого тобі треба? Ти ж у цій історії ні до чого...

– Я тобі подякувати хотів окремо, – мовив Мар’ян, – бо «Червона рута» і справді гарна пісня, а Йоська з Данькою справді козли, що сміялися з неї. От тільки ніхто їм не міг цього сказати, бо всі боялися. А ти сказав, не злякався. Тільки погано, що...

– Данька тут ні до чого, – перервав хворий, – а от Йоську треба було зупинити будь-що, бо це дурбецало не тямало, що робило. Я просто не знайшов кращого способу... Але ж я не знав, що у нього в кулаці биток і що він мені у скроню вломить!.. Теж не додумав, а це теж погано.

Мар’ян хотів заперечити, що якщо хтось і винен, то саме Йоська. Однак натомість спитав здивовано:

– А-а-а... чому його треба було зупинити? Що він такого робив? І чому Данька не причетний, коли вони разом...

– А ти хіба не зрозумів? – у слабкому голосі Професора відчувалося здивування. – Це ж очевидно.

– Не зрозумів.

– Ну знаєш...

Хворий подумав трохи, потім ледь помітно скосив очі набік:

– Давай не зараз, бо ми іншим заважаємо. Палата ж на вісім місць.

– Ти-и-и... говорити не хочеш?..

Проте в палату якраз повернулася Олександра Павлівна і без зайвих пояснень витягла Мар’яна в коридор.

– Одужаю, тоді скажу, – пообіцяв на прощання Професор.

І справді, коли через тиждень він, на загальне полегшення, знов з’явився у школі, то після уроків підійшов до Мар’яна і спитав:

– То як, чи додумався ти, навіщо Йоську треба було будь-що зупинити?

– Ні, – чесно зізнався Мар’ян, який через різні клопоти вже й думати забув про свою минулу цікавість. – А-а-а... навіщо ж?

– М-м-м... Я думав, ти здогадаєшся. Шкода.

– Та не тягни вже, кажи.

– Все ж надто очевидно: Йоська ж єврей!

– А-а-а... ти що, євреїв не любиш?!

Мар’ян аж позадкував, бо ніяк не очікував такого дикунства від нібито начитаного розумаки.

– Дурниці! Я ж сам напівкровка, – слабо посміхнувся Професор.

– Ти-и-и?..

– Ну так, по мамі.

– А-а-а...

Утім, Мар'ян все одно нічого не второпає.

– Ти щось знаєш про «справу лікарів-отруювачів»?

– Ні. А що це таке?

Хвилин десять пішло на пояснення, потім Професор додає:

– Ну, десь отак. Я сам не про все розвідав, бо зараз дорослі говорити про це або стидаються, або не хочуть. Але все ж знаю, що в п'ятдесят другому році мою прабабусю Ітеле заарештували як «вбивцю у білому халаті».

– Як?! Твою прабабцю?! – Мар'ян не вірив, що таке загалом можливо.

– Так, Мареку, бабусю моєї мами Гаті. Заарештували, до Лук'янівки запроторили, де вона довго сиділа, а вийшла зовсім хворою й невдовзі померла. Отакі-от справи... Ну що, тепер врубився нарешті?

Але Мар'ян все одно нічого не розумів!..

– Ох ти ж і тугодум, – зітхнув Професор. – Тоді давай так... Хто розкрутив «справу лікарів-отруювачів»? КДБ! Вони хотіли, щоб інші люди розлютилися на євреїв, а тоді зібрати всіх і в Біробіджан вислати. Так?..

– Припустимо, що так.

– А тепер прикинь далі... Тобі ж подобається «Червона рута», хіба ні?

– Подобається.

– А «Водограй»?

– Подобається.

– А «Черемшина»?.. А «Чорнобривці»?.. А «Два кольори»?..

Мар'ян закивав.

– От бачиш, скільки пісень, які подобаються, причому не тільки тобі! Думаєш, таке... всіх влаштовує? Чи, може, не всіх?..

Мар'ян хотів щось заперечити... однак застиг із роззявленим ротом.

– Нарешті здогадався, – зітхнув Професор. – А я второпає ще тоді, що «Червону руту» спалюжили не такі дурники, як Данька з Йоською, а хтось інший. Ці дурники просто підхопили те, що почули від інших. А ті також від ще інших чули. І так далі... А ти чув, яке убозтво з «Черемшини» зробили?

– Ні-і-і...

– А я чув, просто повторювати не хочу. Отже, Мареку, це все не просто так. Тепер далі: Данька з Йоською почули дурню та повторили, ага?

– Ага.

– Кому з них пробачать, а кому ні?

– А-а-а...

– Даньці пробачать, бо Данька Красноштан – він українець, хоч і геть дурний. А Йосці Гороховському не пробачать! Скажуть: мовляв, жидівська пика з чудової української пісні знущається. І ще скажуть: євреї проти українців. Ти розумієш, що так може дійти до нової «справи лікарів»?..

Мар'ян безпорадно дивився на Професора, не знаючи, що заперечити.

– А тепер останнє: згадай, хто розкрутив ту справу і вгадай з трьох разів, де насправді перевирають українські пісні, які всім подобаються!.. От тому я й мусив Йоську зупинити. Саме я, бо тепер скажуть: ні, не всі євреї паскудні, не всі проти українців, якщо Спартак Йоську зупинив! Тоді у них – у тих, хто все це затіяв, нічого не вийде. Отакі справи, Мареку.

Канівська ГЕС, 4 листопада 1972 року

Високе начальство обласного рівня майже ніколи не навідувалося до цього тихенького провінційного містечка. Востаннє це сталося аж вісім років тому: адже тоді 22 січня виповнилося 60 років від дня народження Аркадія Гайдара, а 9 березня – рівно 150 років від дня народження Тараса Шевченка. Й обидва поховані тут, у Каневі...

Однак, по-перше, «іменинниками» тоді були саме майстри слова, а не місто Канів. А по-друге, через безсумнівну «круглість» Шевченкового ювілею його могилу вшанувало присутністю республіканське начальство, на тлі якого обласні керманічі виглядали... м'яко кажучи, не надто велично. Сьогодні ж все складалося по-іншому: офіційний урочистий пуск Канівської гідроелектростанції знаменував перетворення провінційної глушини на важливий вузол Дніпровського гідрокаскаду. До того ж у ньому ця ГЕС ставала шостою й останньою з усіх запланованих.

І що, хіба не прекрасний привід для першого секретаря Обласного комітету Комуністичної партії товариша Андрєєва очолити святкування?! Та ще й запуск гідроелектростанції традиційно приурочили до чергової річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції... Саме зі згадки про цю подію Олександр Микитович і розпочав урочисту промову:

– Дорогі товариші! Звісно, хизуватися подібними речами скромному партійному працівникові не дуже годиться, але ви прекрасно зрозумієте мої відчуття, коли дізнаєтеся, що ось зараз перед вами виступає ровесник нашої Революції. Так-так, дорогі товариші, я також народився в тисяча дев'ятсот сімнадцятому році, як і Великий Жовтень, який кардинально змінив долю не тільки всіх республік, що мають щастя входити до складу Радянського Союзу, але і всього світу. Це ніяке не перебільшення, дорогі товариші. Й сьогоднішнє перетворення Канева на місто гідроенергетиків є чи не найкращим підтвердженням цій тезі. Саме так, дорогі товариші!

А тому зрозумійте мене правильно: я скажу вам не по-писаному, хоча доповідь мені тут і підготували. Ні, сьогодні я говоритиму без усяких папірців, зате від чистого щирого селянського серця! Так-так, за походженням я дуже скромна людина – селянський син з

незаможників. Якби не Великий Жовтень, яка доля чекала б на мене попереду? В кращому разі – жити й померти наймитом. Але рідна радянська влада в люди мене вивела, на вчителя вивчитися дозволила. Коли ж на нашу святу землю навалилися люті фашистські орди – я захищав її зі зброєю в руках у складі мінометного полку. І от тепер, як бачите, доріс до першого секретаря обкому.

Те саме можна сказати і про нашу древню величну ріку – про сивий Дніпро. Сотні... та де там – тисячі років він котив могутні води через плідючі українські землі в Чорне море. Але котив просто так, можна сказати, не приносячи по дорозі нікому жодної користі.

Тепер же це положення зміниться. Ми, комуністи, керовані мудрою Партією, яка веде нас від перемоги до перемоги, сказали: годі байдикувати, Дніпре старий! Ми перегородили тебе греблями і дамбами по всій течії – це покращить умови для судноплавства, збільшить водний, гідротехнічний, меліоративний потенціал нашої республіки, дозволить розводити в штучних морях більше риби, покращить умови для відпочинку наших людей.

Та головне, товариші, в іншому: цілий каскад гідроелектростанцій – ось що отримає наше соціалістичне господарство в результаті! Раніше Канів був таким собі провінційним містечком, в плані економіки нічим особливо не прикметним. Віднині ж він стає шостим у загальному переліку й останнім дніпровським гідровузлом. Отож зараз, дорогі товариші, мені, ровесникові нашої Революції, випала висока честь – подати команду на підключення Канівської гідроелектростанції до мережі...

З цими словами товариш Андрєєв вийшов з-за трибуни, перетнув простір, що відділяв трибуну від стіни адміністративного корпусу ГЕС, впевнено взявся за чорну ебонітову ручку розташованого на ній символічного рубильника і замкнув надраєні до блиску контакти! Негайно ж на верхівці станційної греблі спалахнула фраза, яку утворювали переплетіння декількох гірлянд електричних лампочок:

Канівська ГЕС працює на комунізм

Оскільки вже настали присмерки, цю гордовиту палаючу фразу було видно здалеку. Від повноти почуттів натовп, перед яким виступав перший секретар Черкаського обкому Компартії, вибухнув потужними аплодисментами, що плавно перейшли в бурхливу овацію.

Професія енергетика вимагає великої відповідальності. З іншого боку, сьогодні було справжнє свято – введення гідроелектростанції в експлуатацію. До того ж до сьогодні в Каневі не знайшлося зали порядних розмірів, здатної вмістити всіх гостей свята...

Зважаючи на цю обставину, імпровізовані бенкетні столи та ослони (складені з усіх підручних матеріалів, які тільки вдалося відшукати) вирішили накрити просто в актовій залі адміністративного корпусу. Що ж, не тільки учасникам урочистого відкриття, але й тим, хто вже встиг відпрацювати першу зміну, це було дуже зручно! Ясна річ, для високих гостей з області накрили окремих стіл у директорському кабінеті. Поки все начальство перебувало там – почали святкувати і тут, в актовій залі.

За чверть години відтостували тричі. Тоді всі розігрілися як слід, розслабилися, й ніхто вже не звертав особливої уваги на те, чим зайняті інші, окрім найближчих застільних сусідів.

– Іване, а хіба тобі не здається, що перший секретар говорив... ну-у, як би це сказати точніше... Трохи ризиковано він говорив, хіба ні?

– В якому сенсі ризиковано? Що ти маєш на увазі, тезко?

– Ну-у-у... Чи не надто велику увагу він притягнув до власної персони? Все-таки говорити не про нашу гідроелектростанцію, а про себе, як про ровесника Жовтневої революції...

– А що ж йому робити, якщо він у сімнадцятому році народився?

– Ну-у-у, я там знаю... Скромніше все ж таки варто поводитися. Мені так здається, що скромніше. Та й тобі...

– Знаєш, тезко, от саме тому, що ми поведимося скромніше, я поки що всього лише начальник зміни, а ти...

– Ну-у-у, Іване, не прибідняйся! Ти не всього лише – ти аж цілий начальник зміни! Це я так, скромненько...

Він підхопив зі столу суху зсередини порожню чарку, з розчарованим виглядом дунув у неї і констатував:

– Через мою водійську професію навіть випити сьогодні не можна.

– А оце вже, тезко, хто на що вчився, – посміхнувся той, кого назвали начальником зміни, та налив собі півчарочки оковитої. – Казав же тобі: давай-но разом поступимо на електроенергетичний факультет!.. Зараз би пив, скільки хочеш, без проблем.

– Ні-ні-ні! У мене з електрикою не склалося, ти ж знаєш. Отож я краще з автівками матиму справу.

– Можна подумати, в автівках акумуляторів нема!
– Ну-у-у, акумулятор з вашими турбінами не порівняти, знаєш...
– Знаю, тезко, знаю. Але якщо ти пити не можеш, то я за тебе вип'ю із задоволенням! Будь здоровим мені й собі! Будьмо!..

Він перехилив чарчину, проте співрозмовник зітхнув:

– А все ж таки, як на мене, перший секретар говорив ризиковано...
– Овва, знов ти за своє!.. – спересердя начальник зміни мало не подавився шматком голубця, насадженим на виделку. – Не одне, то інше... Що з тобою сьогодні, тезко? Розслабся й не парся.

– Та воно, знаєш... Сказано ж було все це при загалі, ми всі це слухали.

– То й що?!

– А те, що тепер не тільки з товариша Андреева спитати можуть, але й з усіх нас. З тих, хто його слухав. Я, знаєш, якимось не хочу неприємності мати.

– Та облиш ти, тезко!..

– Справді, дарма ви боїтеся, – несподівано втрутився в розмову двох Іванів ще один «застільний» сусіда, на вигляд значно молодший від обох товаришів: – Зараз не ті часи, що раніше, ніхто нічим не ризикує, ні товариш Андреев, ані ті, хто його слухав. Звідки ви взяли?

– Ну-у-у, як же, як же... Порівнювати себе з революцією, говорити не по-написаному – хіба не ризиковано?

– А скільки буде сімдесят два мінус сімнадцять? – несподівано підморгнув молодший, при цьому спровокований алкоголем блиск в його очах трохи посилювався.

– А-а-а?... До чого це? Щось я... – промимрив водій.

– П'ятдесят п'ять, – впевнено мовив начальник зміни.

– О, вірно! Отже, першому секретареві обкому вже п'ятдесят п'ять років. Та йому всього нічого до пенсії лишилося! Хто ж його чіпатиме?

– Та без папірця що завгодно намолоти можна...

– А тут товариш Андреев схитрував. Промову йому явно підготували, просто він цю промову вивчив напам'ять. Чи якимось так...

– Вивчив?! – обидва Івани здивовано презирнулися.

– А от послушайте, хіба це не схоже на його слова...

І молодий чоловік продекламував:

*Человек сказал Днепру:
– Я стеной тебя запру,
Чтобы, падая с вершины,
Побежденная вода
Быстро двигала машины
И толкала поезда.
Чтобы столько полных бочек
Даром льющейся воды
Добывали для рабочих
Много хлеба и руды...*

– Це-е-е... Це що таке?.. – відверто здивувався водій.

– Та так, дитячий віршик Самуїла Маршака, присвячений ДніпроГЕСу. «Війна з Дніпром» називається. Між іншим, це ще до війни написано. Отже, пересказавши своїми словами відомого всім віршика, товариш перший секретар нічим не ризикував. А ви хіба в школі Маршака не вчили?

– Е-е-ет, таке скажеш!.. – відмахнувся начальник зміни. – Це в вашій міській школі таке вчать. А в нашій сільській... Доки з хутора до неї дістанешся, а потім назад... Е-е-ет!..

– Так, я місцевий, канівський, – кивнув молодий. – У нас в місті Бібліотека-музей імені Гайдара знаєте яка?! У-у-у, яка – на весь Радянський Союз другої такої нема!.. До речі, он вони, бібліотекарі. Запросили і їх також до нас на свято, нехай порадіють з усіма разом.

Молодий махнув виделкою з насадженням на неї маринованим грибочком кудись у напрямі протилежного кінця їхнього столу.

– Отож у бібліотеці нашій я колись і прочитав цей вірш Маршака. І так він мені сподобався, що вирішив я на інженера-гідротехніка вивчитись. А ви – начальник зміни Синенко, я не помилився?

– Ні, не помилились. Я справді начальник зміни. А це мій тетка, теж Іван. Щоправда, Артемович, а не Васильович. Він у нас водієм, тому й не п'є.

– Ну, а ми не за баранкою, нам можна! – мовив весело гідротехнік і наповнив чарки собі та начальникові зміни.

Обидва Івани потоваришували з дитинства. Можливо, тому, що обом не пощастило з батьками – просто кожному по-своєму...

Ваня Синенко був п'ятою дитиною в родині. На жаль, його тато Василь так і не повернувся з війни, отож матір була змушена тягнути вдовину лямку, зчепивши зуби й лише іноді самотніми ночами ридаючи в подушку. Проте незважаючи на всю тяжкість їхнього становища, діти трималися дружно, завжди оберігали одне одного, в усьому допомагали матері.

Отож і виріс Ваня Синенко веселим товариським хлопцем. Оскільки ж з дитинства демонстрував неабиякі успіхи в точних науках, то за порадою шкільної вчительки фізики після служби в армії вивчився на інженера-електрика. На новозбудовану Канівську ГЕС він прийшов на посаду начальника зміни, і тепер підлеглі шанобливо іменували його Іваном Васильовичем. Утім, було очевидно, що нинішня посада для настільки кмітливого та енергійного чоловіка – це ще далеко не межа можливостей.

На відміну від нього, Івась Кайстриук батька мав... і навіть не одного. Проте від подібної «щедрості» долі йому було не легше. На відміну від тезки, на хуторі Відрадному хлопчик з'явився лише в 1947 році, народився ж далеко звідси – на сусідній Сумщині.

Хата його матері Докії Полатай стояла на околиці села Черневе. Сталося так, що під час запеклих боїв з фашистськими загарбниками восени 1941 року жінка прихистила на ніч групу поранених радянських бійців. Трохи перепочивши і перев'язавши рани, вони рушили на схід, намагаючись вийти з оточення. Невідомо точно, що сталося з ними в дорозі, проте буквально на другий день німці привели до Черневого наймолодшого з усіх – перевдягненого в цивільне Артема Рідкодуба, який назвався чоловіком Докії. Природно, жінці тільки й лишалося, що підтвердити ці слова...

Артем залишився в цьому селі на весь період окупації. Коли ж через два роки Радянська Армія звільнила Сумщину – СМЕРШ заарештував хлопця як дезертира. Більше його в Черневі не бачили. Докія знов лишилася з дітьми сама... от тільки дітей в її хаті побільшало! Через цю обставину чоловік, який повернувся з війни додому у травні 1945 року, добряче провчив непутящу дружину. Після того «уроку» жінка майже перестала посміхатися, ховаючи від світу вибиті передні зуби. На тому чоловік заспокоївся і лише коли випивав на чергове свято, скрушно зітхав:

– Ну ти ж і курва драна! Хай би Артемка цей тобі між ніг «прочищав» регулярно, чорти б вас обох не вхопили. Але навіщо було ще одну дитину клепати?! От навіщо, га? Він змився, гадьониш, а мені тепер байструка його до яких пір годувати? Ну ти ж і курва, ох і курва!..

Годі й дивуватися, що малого Івася чоловік Докії терпіти не міг і часто бив, навіть без видимої причини. Особливо нестерпним становище незаконно прижитого хлопчика стало після голодної зими 1946/47 року, яку все сімейство Полатаїв ледь пережило. Зрештою чоловік заявив Докії прямо:

– Подінь свого байструка куди хочеш, тільки б з очей моїх подалі! Бо не стримаюсь, пришибу на смерть – з мене ж за це і спитають. Як відправлять до Сибіру ліс валити, що тоді робитимеш, як наших з тобою діточок одна підніматимеш? Тож вміла дитину нагуляти – зумій тепер кудись її діти.

Думали вони, гадали, всіх родичів питали, аж поки забрати малого Івася на виховання й записати на своє прізвище зголосилася Глафіра Кайстрючиха – троюрідна тітка Докії, яка жила на хуторі Відрадному на Чернігівщині. Тільки тут життя хлопчика стало нарешті більш-менш стерпним, однак побоїв вітчима йому, схоже, вистачило з надлишком. Отож на відміну від свого тезки Вані Синенка, Івась Кайстрюк зростав похмурим і відлюдькуватим. І що найгірше – він завжди і з будь-якого приводу чекав неприємностей! Не дивно, що всякі біди й капості сипалися на сердегу, немовби з рогу достатку...

Тим не менш по закінченні школи він вивчився на водія. Коли вже не Ваня, а Іван Васильович Синенко пішов працювати на Канівську ГЕС, то, виконуючи передсмертне прохання тітки Глафіри, попідкувався про її прийомного сина і свого тезку. І тепер Іван Кайстрюк працював на спорудженні другої черги гідроелектростанції.

Офіс Fairchild Space Company, Джермантаун, штат Меріленд, США, 20 грудня 1972 року

- Вернере, облиште ви це! Чесне слово, не варто так убиватися.
- Я не вбиваюсь, ви невірно розумієте мою реакцію на останні події.
- Але ж, Вернере!.. Ну, давайте ж нарешті поміркуємо тверезо.

- Гаразд, давайте міркувати тверезо.
- От скажіть, прошу, чим може обернутися закриття якоїсь однієї програми особисто для вас? А також для всіх нас. Скажіть, прошу.
- Але ж це не проста програма!..
- Що означає «не проста»? Чим саме вона не проста у порівнянні з іншими?
- Це Місячна програма, зрозумійте ж ви кінець кінцем...
- Ну то й що? Місячна програма чи якась інша – невелика різниця! Будуть у нашому житті ще й інші програми. Головне, щоб не припинялися розробка і будівництво ракет. Ви ж фахівець у цій галузі, хіба ні?
- Ракета балістична, призначена для обстрілу наземних цілей, ракета для орбітальних польотів і ракета для польотів на Місяць – це три різні типи ракет. Одна не може замінити іншу. Тому згортання Місячної програми, яка була справжньою метою всього мого життя, для мене особисто – це катастрофа. Ні, навіть більше: це немовби маленька смерть...
- Вернере! Менше патетики, будь ласка. І більше прагматизму.
- Не можу...
- Смерть Місячної програми, кажете? Маячня. Програми відкриваються й закриваються, а от хто помирає – то це люди. От торік, наприклад, помер містер Ферчайлд^[123] – оце так, оце справді неповоротна втрата для всіх нас.
- Не треба мене повчати, будь ласка. Я знаю, що таке смерть близької людини! Адже цього року помер мій батько^[124], якщо ви не в курсі...
- Справді?! О-о-о, перепрошую щиро, я не знав.
- Та й знати не могли. Зрештою, старому було вже далеко за дев'яносто... Але що таке особиста втрата, я знаю не з чужих слів. Я це відчув на власному досвіді, бо батька не замінить ніхто.
- То невже ви продовжуєте стверджувати, що?..
- Так, я продовжую стверджувати, що закриття Місячної програми для мене є тим самим, що і смерть батька. Дві настільки грандіозні втрати – і все за один цей рік, подумати тільки!..
- Вони довго мовчали, уважно розглядаючи один одного. Нарешті президент Fairchild Space Industries спитав обережно:
- То що... загалом жодних надій?

– Жодних. Програму закрито, – мотнув головою містер Браун.

– Таким чином, політ Аполло-17^[125] став останнім?

– Так, то був останній пілотований політ в рамках Місячної програми. Отже, сміливо можна стверджувати, що вчора вона добігла кінця в її нинішньому вигляді. Й тепер не потрібні ні нові потужні ракети, ні проект Місячної бази, ані, тим паче, місячних поселень.

– Невже зовсім не потрібні? Щось не надто віриться...

– У NASA мені пояснили, що для збирання зразків місячного ґрунту можна відправляти автоматичні й напіваавтоматичні зонди. Це дешевше і безпечніше з точки зору відсутності ризиків для людських життів, ніж відправляти пілотовані експедиції. А з доставкою зондів впораються й наявні ракети. Отже, розробку нових потужних ракет мінусуємо, кошти платників податків заощаджуємо. Ти бач, які ж ми млодці!..

Містер Браун мерзлякувато зіщулився, пересмикнув плечима і прошипів крізь міцно стиснуті зуби:

– Пас-с-скуди...

– Вернере, а може, не варто аж так категорично?

– Варто. Все ж таки я був заступником директора NASA з планування космічних польотів, я їх усіх знаю як облуплених. Зрештою, саме мене називають батьком двох програм Сполучених Штатів у царині підкорення космічного простору – Космічної програми і Місячної програми. І раптом заявляти, що все це згортається лише тому, що росіяни не збираються висаджуватись на Місяць, бо не мають для цього сил і коштів! Що за маячня? Якщо ми і справді настільки випередили їх – то нам і карти в руки! Ми поза конкуренцією – беріть та й підкорюйте Місяць, а комуністи нехай подохнуть від заздрощів! Але якщо не можуть вони, то виходить, що це не потрібно й нам! З чого б це, раптом? Навіщо оглядатись на цих лузерів – якщо з'ясувалося, що росіяни і справді лузери...

– Але ж вам пояснили?

– Мені сказали, що вся Місячна програма з пілотованими польотами, з проектом місячної станції зараз і місячних поселень в перспективі – все це насправді фікція. До того ж для всіх це секрет Полішинеля... Точніше, для всіх, окрім мене, бачте! Бо в усьому NASA тільки один містер Вернер Браун щиро вірив у практичну реалізацію цієї маячні, всі ж інші знали, що таким чином ми лише

втягуємо росіян у щурячі перегони на витривалість! Отож якщо вони здалися – що ж, ми досягли поставленої мети, можна згортатися.

Потім вони довго мовчали, аж доки президент не мовив стомлено:

– Ну гаразд, Вернере, годі вже бідкатися. Йдіть до себе – бо хоч би як там було, але ви поки що наш віце-президент. Fairchild Space має виконувати важливі поточні замовлення, а не лише посипати голову попелом через втрачені можливості, не забувайте про це. І ще...

– Слухаю вас? – містер Браун зупинився буквально на порозі кабінету.

– І ще, Вернере, не забувайте, що невдовзі Різдво. Тому веселіше на світ дивіться, будь ласка, веселіше! Усе, йдіть до себе.

Містер Браун так і зробив. Прямуючи коридором, щиро намагався піддатись загальному передсвятковому настрою, який вже незримо ширяв скрізь і всюди, придивлявся до сяючих облич і мимовільних посмішок. Навіть принохувався, щоб вловити пахощі різдвяних ялинкових вінків, гарячого шоколаду та апельсинів... хоча святкові віночки з'являться на дверях кабінетів лише післязавтра, у п'ятницю – в останній робочий день перед початком різдвяних канікул.

Утім, щойно він зачинив вхідні двері власного кабінету, як святкові ілюзії негайно зникли всі до останньої, натомість змінившись абсолютно новою реальністю. Хоча... не такою вже й новою! Швидше навіть добре забутою старою, бо на стільці за приставним столиком сидів виснажений чоловік у смугастій робі, на якій біля перевернутого червоного вінкеля був позначений його табірний номер – 2106.

– Гер Кондратюк?! Чим зобов'язаний? Чому саме сьогодні?..

– Так, гер штурмбанфюрер, в'язень двадцять один нуль шість без вашого наказу прибув на побачення. Сам прибув, без конвою, майте на увазі.

– Вибачте, гер Кондратюк, я увімкну кондиціонер, бо ви принесли із собою жахливе амбре свого табірної барака.

– Нюхайте, гер штурмбанфюрер, нюхайте! Так тхне ваше минуле. Робіть що хочете, але такою є реальність, нічого не вдієш.

– Ну гаразд, як хочете.

Містер Браун всівся на своє місце, глибоко вдихнув, повільно видихнув. Заспокоївшись, нарешті позирнув у давно мертві очі привида, що зараз чомусь сяяли незвичайним потойбічним світлом, і спитав:

– Отже, чим зобов'язаний, так би мовити?..

– Гер штурмбанфюрер!.. – обличчя привида розпливлося в посмішці.

– Послухайте, припиніть нарешті мене так називати! Війна скінчилася понад чверть століття тому, я давно вже є громадянином Сполучених Штатів. І вже давно ніхто не називає мене фон Брауном. Я давно вже просто містер Браун, звичайний собі містер Браун, а тому не варто...

– Ні, гер штурмбанфюрер, варто! Ще й як варто. Ви навіть не уявляєте, до чого варто.

– Чому? Поясніть, прошу!..

– Бо я – це ваше минуле, що пояснює ваше теперішнє й майбутнє.

– Тобто?..

– Як ви колись використали мої напрацювання, так тепер американці скористалися вашими. А опісля викинули на помийницю, немов кружальце лимона, використане для заварювання чаю: тепер з нього вичавлені всі соки – можна викинути на сміття.

– Не кажіть дурниць, гер Кондратюк.

– Це ніякі не дурниці.

– Але ж хоч я і скористався вашими напрацюваннями, проте імені вашого не приховав! Місячна траса Кондратюка як була, так і лишилася місячною трасою Кондратюка. Отже, все чесно.

– Так, нібито чесно!..

– З чого це раптом ви ставите під сумнів мої слова?

– Бо не для вас я цю трасу розраховував! Отже, ви хоча й не привласнювали мою розробку – треба віддати вам належне, гер штурмбанфюрер, – проте все ж таки використали її на свій розсуд. Так само з вами тепер повелися американці: дали можливість...

– Передані їм напрацювання стали пропуском для мене й усієї групи моїх людей, вивезених з Німеччини, в нове життя!..

– Ну так, так, авжеж. Я ж не заперечую, що ви хотіли, аби я продався вам за бутерброди, солодкий чай з лимоном і сигарети, а тепер самі продалися американцям за власний набір розробок.

– Гер Кондратюк! Я би попросив вас...

– Стверджую, що вас та всі ваші напрацювання використовували лише до певного моменту. До якого – визначили американці, а не ви. Ну що ж, тепер усі ваші напрацювання підуть до їхнього архіву, а

потім, уже через багато років, ними скористаються інші конструктори – але не ви!..

Містер Браун притиснув обличчя до складених ківшиком долоней і пробурмотів уже вголос, а не подумки:

– Припиніть знущатися, гер Кондратюк! Дуже прошу: припиніть і забирайтеся геть звідси. Забирайтеся туди, звідки виринули незваним гостем.

І почув у відповідь подумки:

«Ну, як це, гер штурмбанфюрер?! Куди ж це я заберусь?! Де будете ви, там буду і я, бо повторюю: я – то є ваше минуле... А щодо майбутнього...»

– І що ж?.. – містеру Брауну зробилося цікаво, й він підвів обличчя знов.

«А коли інші скористаються вашими напрацюваннями, то вашим ім'ям назвуть... наприклад, кратер на Місяці^[126]. Або якийсь астероїд. І майбутні американські астронавти літатимуть до кратера вашого імені трасою мого імені. Як вам така перспектива, гер штурмбанфюрер?..»

І тоді, попри дуже кепський настрій, губи містера Брауна мимоволі розтягнулися у трохи саркастичній посмішці.

1973. Прапори над Чортковом

Чортків, ніч проти 22 січня 1973 року

Якщо одна за одною написати дві п'ятірки, вийде двозначне число – 55. Хто пам'ятав, що в ту ніч над Україною зійшлися оті самі п'ятірки?! Що рівно 55 років тому в Києві Українською Центральною Радою був проголошений Четвертий Універсал, де чорним по білому було написано:

А тим часом Петроградське правительство народних комісарів, щоб привернути під свою владу вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні і насилає на наші землі свої війська красногвардейців – большевиків, які грабують хліб у наших селян і без всякої плати вивозять його в Росію, не жаліючи навіть зерна, наготовленого на засів, вбивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодіяцтво, безчинство.

А також:

Крім того, те саме Петроградське правительство народних комісарів починає затягати мир і кличе на нову війну, називаючи її

до того ще «священною». Знов польється кров, знов нещасний трудовий народ повинен класти своє життя.

А тому:

Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу.

Звісно ж, згадувати про таке ніхто б не наважився! Бо найменша згадка про Четвертий Універсал обернулася б визнанням простого факту: вражена більшовизмом Росія напала на суверенну й незалежну Українську Державу, завоювала її силою зброї, проливши море крові, а потім на уламках самостійної УНР нагромадила свою потворну більшовицьку філію – УРСР, з якою й уклала так званий «Союзний договір». А отже, не було ніякої Громадянської війни, ніякого широкого народного волевиявлення на підтримку нової політики не було також.

Зате було щось зовсім інше: моря крові, гори трупів, хмари брехні...

От тільки хто про це все згадає?! Адже ті, хто обороняв УНР, або давно вже спочивають в могилах, або перетворилися на табірний порох ГУЛАГу, або розсіялися по світових просторах. Тому коли ввечері в неділю 21 січня важка холодна пітьма накривала українську землю, ніщо не віщувало попереду жодних несподіванок. Справді, минуть довгі нічні години, настане ранок понеділка, 22 січня, люди ще затемно потягнуться на роботу... Ото й усе! Тобто все як завжди.

Але щойно розвиднілося в одному з міст Тернопільщини – а саме в Чорткові, як сталося щось жахливе: на тлі світанкового неба спантеличені люди побачили чотири саморобні жовто-блакитні стяги, що їх полоскав колючий крижаний вітерець. Більше того, хтось приліпив на стіни деяких будинків саморобні прокламації, які закликали: прокиньтесь, люди: сьогодні 55-та річниця проголошення Четвертого Універсалу УНР! Прокиньтесь і радійте! Боріться – поборете, кінець поневолення невпинно наближається!

Планетарій, Київ, 7 квітня 1973 року

На сьогоднішньому засіданні Клубу любителів фантастики «Обрій» один з його батьків-засновників – Василь Ярмошко взявся зробити доповідь «Митці про часові петлі», базуючись на романі-феєрії Олесь Бердника «Зоряний Корсар». Хоча уривки з цього твору раніше публікувалися в періодиці, позаторік він нарешті побачив світ у видавництві «Радянський письменник» у цілісному вигляді. Не дивно, що інтерес до роману провідного українського косміста був просто величезним, хоча...

Хоча через принаймні один епізод – сходження українського подружжя Богдана і Лесі Полум'яних на Говерлу перед стартом космічного крейсера «Любов», і все це в 2082 році, – вибухнув неабиякий скандал, який не вщухнув і досі. Тим паче, це був лише найяскравіший з двозначних епізодів. Бо ким був вчений Сергій Горениця?! А «зелений» криміналіст Григій Бова?! Та у цього Бердника куди не плюнь – скрізь поцілиш або в Україну, або в українця чи в українку. До того ж це українське подружжя навіть у Космосі під час польоту плодиться й розмножується.

А кому може сподобатися ще один персонаж – УР, він же Універсальний Робот? Чи не є ця аббревіатура прихованим натяком на... Українську Республіку? Причому не на УРСР, а на неодноразово прокляту й осміяну УНР... Справді, якщо принцип скорочення зовсім трішечки змінити, якщо скорочувати «Універсального Робота» – вийде саме «УНР»!

А як же бути з новою історичною спільнотою людей^[127] – з радянським народом? А як же Союз Радянських Соціалістичних Республік – чому в 2082 році про нього навіть згадки нема? Ну то й що з того, що цей, з дозволу сказати, товариш Бердник писав свій роман до історичних рішень XXIV з'їзду КПРС? Це безперечна провина цензури: не догледіли! Треба було поперек друкарського верстата кинутися, але нізащо не допустити виходу друком книженції, настільки шкідливої в ідеологічному плані.

Годі й дивуватися, що вже з вуст у вуста перелітала звістка, нібито автор «Зоряного Корсара» є... «космічним хохломаном», про що було сказано не десь на кухні, а на пленумі Спілки письменників УРСР –

отже, цілком офіційно. Окрім того, з'явилися згадки про його першу відсидку ще в п'ятдесятих роках. А це означало, що у нас і справді «за просто так» не саджають! А якщо й саджають – то не за просто... ох, і не за просто так! Отож можливо, цьому, з дозволу сказати, товаришеві Берднику мало було того ув'язнення? Може, йому знов захотілося походити в табірному бушлаті й пожувати протухлу табірну пайку? Ач який!

Тому головний батько-засновник і керівник КЛФ «Обрій» по-доброму просив свого впертого сподвижника:

– Ну Васю! Ну подумай ти над ситуацією тверезо, без зайвих емоцій і скажи: де гарантія, що «Зоряного Корсара» завтра не заборонять, не вилучать з книгарень і бібліотек?! Таке вже бувало, і неодноразово. То невже ти хочеш неприємностей і собі, й мені, і всьому нашому Клубу?

– Ярику, облиш! – відмахувався той. – У нас надворі, здається, не тридцять сьомий рік. Більш того, культ особи товариша Сталіна давно вже розвінчаний, а його з Мавзолею перенесли в могилу під Кремлівську стіну.

– Васю, не забувай, що Микитку-Хруща, який усе це зробив, давно вже поперли з влади й тепер навіть не згадують! До того ж сам Микитка, доки ще при владі перебував, ініційоване ним же розвінчування Сталінського культу і зупинив. А чому? А тому, щоб глибше не копати... Тобто, щоб не копати глибше, ніж потрібно. Щоб на півштика копати, а не на цілий штик. Зрозуміло я висловився, сподіваюсь?

– Інакше кажучи, ти боїшся? – спитав Василь трохи задержувато.

– Не боюся, ні. Просто... давай-но поводитися обережніше, гаразд?

– Але чому?

– Сам подумай, – зітхнув Ярополк.

Проте Василь не бажав бути обережним. Ну, нізачо не бажав! Намічену доповідь підготував і ось щойно зробив. Щоправда, всі моменти, з «хохломанією в космосі» пов'язані, елегентно оминув – ну, і на тому спасибі. Але при цьому зачепив іншу болісну тему, з точки зору керівника Клубу – не менш небезпечну! Навмисно він це зробив чи ненавмисно? Важко сказати. Поки що всі присутні на засіданні, завмерши від несподіванки, слухали Василеві одкровення:

– Ось як Олесь Бердник описує пристрій, що дозволяв героям феєрії «Зоряний Корсар» зазирати у майбутнє. Цитую:

Чорна Грамота? Сувій дивної речовини, що дає відповіді на запитання? Чому він мені знайомий? Звідки? Десь я читав про таку річ, тільки вона інакше називалася.

Здається, ще й досі відчуваю ніжний доторк сувою, тремтіння теплої чутливої речовини. Щось давно забуте, глибинне...

Стій, згадав. Дещо згадав...

Александр Великий ходив через палючі піски до храму Амона. Там він розмовляв з жерцями, прийняв посвяту. Йому дали Чорний Папірус. Цар носив його на шії. Легенда розповідає, що той Папірус тримав у собі сокровенне знання таємниць світу. Великий полководець радився з Чорним Папірусом, нерозлучно мав його при собі. Таємничий сувій було поховано разом з останками царя...

Невже це він? Невже Чорна Грамота? Чи моя підсвідома вигадка, фантазування?

Але це не відповідь, а лише нова загадка. Переадресація загадки, так би мовити. Бо що таке Чорна Грамота, вона ж Чорний Папірус? Ось нова цитата:

Я насилу повертаюся до земної свідомості, затуманеним поглядом дивлюся на сферу Чорного Папірусу.

– О, яке видіння, – шепочу я. – Ти модель самої безмірності? Ось звідки твоє знання?

– Так, – промовляє темно-фіолетова сфера. – Я модель безмірності. І зерно твого розуму...

«Модель безмірності» та «зерно розуму» того, хто спілкується з цим артефактом – ось що воно таке! Отже, заглядаючи в Чорний Папірус або адресуючи якесь запитання Чорній Грамоті, дослідник... або контактер, як його ще можна назвати, фактично заглядає в «зерно» власного розуму. В «зерно» – себто в ту саму стартову точку, з якої розвинулася особистість дослідника-контактера. І крізь це «зерно», через всю точку він може озирати весь Всесвіт в його минулому, теперішньому й усіх майбутніх станах. Уявляєте, яка це сила?..

Присутні на засіданні схвально кивали головами, погоджуючись, що фантазія видатного українського косміста Олесь Бердника і справді дивовижна. Стримано-настороженим лишався тільки Ярополк. Він

немовби відчував, що його товариш готує якийсь підступ. І хоч як дивно це виглядало, але його передчуття зрештою справдилося:

– А тепер, друзі, настала пора розповісти про дивний випадок, який мав місце зі мною в реальному житті. Коли я ще малим школярем був і час від часу допомагав по роботі матері, яка працювала в санаторії «Конча-Заспа» прибиральницею, то я суто випадково познайомився з...

– Е-е-е, стоп-стоп! – негайно зупинив товариша Ярополк. – Ти чого це раптом збився з аналізу «Зоряного Корсара» на якийсь там випадок з твого життя?! Хіба ж це вкладається...

– Це повністю вкладається в заявлену тему моєї доповіді «Митці про часові петлі», – не розгубився Василь, немовби заздалегідь очікуючи зауваження від голови Клубу, – оскільки я збираюся розповісти про реальний випадок з життя видатного українського поета Володимира Сосюри, з яким я особисто познайомився в санаторії «Конча-Заспа».

– Коли це сталося?

– На самому початку шістдесят п'ятого року, якщо хочеш знати.

– Нічого не розумію! Яким боком, вибач, видатний поет-лірик Сосюра приліпився до часових петель?! Ти про що, загалом, Васю?..

– Ну, то послушайте ж нарешті, про що саме я збираюся розповісти, а ти, Ярику, чомусь ніяк не даєш мені це зробити!..

Протягом наступних двадцяти хвилин доповідач живописав настільки проникливими словами, які тільки були доступні природженому поетові, пригоду видатного поета-лірика Володимира Сосюри, яка сталася з ним у Дебальцевому ввечері після виступу в місцевому Палаці культури і через яку навіть довелося скасовувати його наступний виступ у Донецьку, який тоді носив гордовиту назву Сталіно.

– Н-н-ну-у-у... І-і-і... який же з цього висновок можна зробити? – обережно спитав керівник Клубу по закінченні цієї дивної розповіді.

– Висновок дуже простий і очевидний: поет-лірик Володимир Сосюра насправді, в реальному житті, потрапив у часову петлю, описану Олесем Бердником у романі-феєрії «Зоряний Корсар». Ось саме тому я і стверджую, що подорожі в часі – то є найцікавіший базисний елемент цієї феєрії, а зовсім не польоти до зірок і все таке

інше, як здається декому з членів нашого Клубу любителів фантастики.

Сказавши це, доповідач обвів слухачів переможним і трохи зверхнім поглядом: мовляв, як я вам носи втер, га? Втім, слухачі негайно ж відповіли масовим викиданням рук вгору – кожен просив слова, бо кожному хотілося щось негайно заперечити...

– Стоп-стоп! – розхолодив усіх Ярополк, відчайдушно замахавши руками в повітрі. – Спочатку дозвольте мені на правах голови нашого КЛФу, а вже потім вам по черзі...

Коли ліс рук розчаровано впав, він продовжив:

– А тепер, Васю, давай-но по порядку. Домовились?

– Гаразд, домовились.

– Отже, кажеш, під час описаного тобою виступу в Дебальцевому поет Сосюра потрапив у так звану часову петлю?

– Так, я саме це і стверджую.

– То куди ж його, в такому разі, занесло: в минуле чи в майбутнє?

– У майбутнє, – упевнено кивнув Василь.

– Чому?

– Бо якби часова петля простягалася в минуле, описані події, поперше, були б зафіксовані в біографії поета, а по-друге, вони б не стали для Сосюри повною несподіванкою.

– Що ж, логічно, логічно... Але що тоді у нас виходить: у майбутньому на Донбасі якісь, з дозволу сказати, бандити ловитимуть людей і битимуть тільки за те, що вони розмовлятимуть українською? І ще обзиватимуть... Як ти там казав, що його обзивали, га?..

– «Рагулем» називали, а також «буржуйським випердишем», «кривавим націонал-хохлом» і «фашистським кугутом». Україну ж називали «жлобською» і чомусь «телячою».

– Хм-м-м... Дивно, вкрай дивно! Я б навіть сказав, що неймовірно.

– Що ти маєш на увазі?

– Я маю на увазі, що описана тобою нібито зі слів Володимира Сосюри поведінка пролетарів майбутнього докорінним чином суперечить принципам пролетарського, ні – навіть соціалістичного інтернаціоналізму! Адже пролетарі, тим паче шахтарі Донецька, як передовий загін робітничого класу, просто не можуть поводитися настільки ганебно!

– А який сенс йому було брехати?! Маю на увазі, Володимиру Сосюрі...

– Стривай, стривай, Васю! Я хотів би продовжити думку. Отже, з твоїх слів виходить, що Сосюра потрапив у часову петлю й перенісся в те Дебальцеве, яким воно стане в майбутньому?

– Так.

– Але ж і Олесь Бердник також описав у своєму романі неймовірне майбутнє, коли у дві тисячі вісімдесят другому році з якогось дива існує Україна та українці, які перед міжзоряним перельотом пруться на Говерлу. А де ж тоді комунізм? Де СРСР, який перемиг у світовому масштабі? Де радянський народ, що свято сповідує соціалістичний інтернаціоналізм? Де це все, поясни мені нарешті?

– Н-н-ну-у-у... я не знаю... – розгубився доповідач.

– От візьмемо той-таки «Понеділок починається в суботу» братів Стругацьких. Коли Саша Привалов подорожує в описуване майбутнє, то у Світі Гуманної Уяви бачить оптимістичну картину, що відповідає комуністичному майбутньому, а Світ Переляку перед Майбутнім просякнутий буржуазним песимізмом. Обидва світи розділені Залізною Стіною. Таку фантазію ще сяк-так зрозуміти можна, але що твоя розповідь, що феєрія Бердника – це щось... щось!

Ярополк лише роздратовано смикнув руками.

– Ярику, але ж ти головуєш у нашому КЛФі! – щиро здивувався Василь. – Ми ж його разом засновували...

– Ну то й що з того?

– У тебе що, фантазії забракло?

– Не забракло, ні, – Ярополк трохи підбадьорився. – Але фантазії, знаєш, теж можуть бути різними. Є фантазії світлі комуністичні, є темні буржуазні. З цим, знаєш, треба обережніше... Обережніше, так.

– Я знаю те, що знаю від вдови Володимира Сосюри, – наполягав на своєму доповідач. – Йому не було жодного сенсу брехати, отож...

– Стоп-стоп! – голова Клубу аж здригнувся від несподіванки. – Як ти сказав – «від вдови Володимира Сосюри»?!

– Ну так, від Марії Гаврилівни. А що?

– А-а-а... чому не від нього самого?

– Бо ми з Володимиром Миколайовичем познайомилися буквально в останні дні його життя. Я тільки і встиг сказати йому, що пишу вірші й що хотів би, щоб він почитав мої перші витвори. Володимир

Миколайович погодився, але наступна зустріч наша так і не відбулася, бо він помер там же, в санаторії. Але Марія Гаврилівна була настільки люб'язною, що декілька разів приймала мене в себе вдома. Ну-у-у, от саме тоді я й почув від неї деякі історії з життя Володимира Миколайовича. Зокрема, і цю про виступ у Дебальцевому з наступним побиттям.

Тут уже не витримали учасники засідання, і в кімнаті зчинився такий гвалт, що за декілька хвилин прибігла роздратована тіточка й закликала всіх поводитися тихіше: адже «клубанти» заважають нормальній роботі планетарію. А якщо вони не вгамоняться, то тіточка поскаржиться директорові, й КЛФ «Обрій» випруть на вулицю – при всій повазі до особистих зв'язків батьків Ярополка Курія з товариством «Знання»...

– От бачиш, до чого ти довів ситуацію? – з докором мовив голова Клубу, коли всі заспокоїлися, а невдоволена тіточка пішла геть.

– При чому тут я... – спробував виправдатися Василь, однак Ярополк продовжив суворо:

– А при тому, що розбурхуєш наше товариство неперевіреними відомостями, от чому.

– А чом це раптом неперевіреними?

– Бо їхнім джерелом є не сам поет Сосюра, а всього лише його дружина. Це непряме джерело, Васю! Отак...

– Але ж...

– Гаразд! Скажи, де була Марія Гаврилівна у той час, як її чоловік, згідно з твоїми словами, потрапив у часову петлю? Разом з ним чи?..

– Ні, в той період вона перебувала, здається, в Казахстані.

– Як так у Казахстані? Чому?

– Бо її... заарештували й вислали, – трохи вагаючись, пояснив Василь.

– Овва! Нічого собі... отже, Марія Гаврилівна знає цю історію зі слів чоловіка, а ти знаєш з її слів?

– Так.

– Ну, тоді це подвійне непряме свідчення. Й останнє...

– Що тобі ще незрозуміло? – пробурмотів Василь, роздратований явною недовірою того, кого вважав найкращим другом і однодумцем.

– І останнє. Олесь Бердник описує в своїй феєрії «Зоряний Корсар» дуже прикметний артефакт, за допомогою якого здійснюються

подорожі в часі – Чорну Грамоту, або Чорний Папірус. У твоїй же розповіді про пригоди поета Сосюри в Дебальцевому я щось не помітив ніякого артефакту. Хіба ні?

У кімнаті вмить запала дзвінка тиша, оскільки всім присутнім на засіданні здалося, що Ярополк серйозно підловив доповідача. Але...

– Був такий предмет, – Василь мимоволі посміхнувся.

– Тобто?! Що за предмет?

– Адрес.

– Який такий адрес?! Що іще за адрес?

– Звичайний... себто не зовсім звичайний.

– Не розумію...

– Адрес. Така собі ошатна тека, до якої зазвичай вкладають привітання.

– А-а-а, он воно що... і що ж то був за адрес?

– Та Володимир Миколайович розповідав, нібито у Дебальцевому йому піднесли адрес із урочистим привітанням від земляків до Дня шахтаря як лауреату Сталінської премії сорок восьмого року.

– Стоп-стоп! Але ж відбувалося все це у п'ятдесят першому, чи не так?

– Сталінську премію Сосюра отримав у сорок восьмому році, але в Дебальцеве приїхав у п'ятдесят першому. Та й День шахтаря був попереду... отож і піднесли земляки цей адрес. А тека була, між іншим, чорною з золотим тисненням! Ось тобі й Чорна Грамота і Чорний Папірус.

– А чому чорний?! Чому не червоний?! Це ж жалобний колір...

– Бо адрес робили шахтарі. А вони видобувають чорне вугілля.

– Хм-м-м... Якщо у гірників таке почуття гумору... – не завершивши думки, Ярополк лише руками розвів.

– Васю, скажи, а куди подівся цей чорний адрес? – не витримавши, запитав хтось із слухачів.

– У нас вже почалися запитання з місця, причому без мого дозволу, – сумно зітхнув голова Клубу. – Ну гаразд, Васю, відповідай, бачив ти ту теку вугільного кольору чи... знов скажеш, що не бачив?

– Не бачив! – розплився в посмішці доповідач. І слідом за ним щиро розсміялися всі присутні на засіданні.

– То де ж вона, течка та? – спитав Ярополк, коли сміх трохи стихився.

– Не знаю. Коли Валодимир Миколайович сковзнув по петлі часу в майбутнє – мабуть, там і загубив десь. Або...

– Або що?

– У романі-феєрії «Зоряний Корсар», з якого я починав свою доповідь, Чорну Грамоту поховали в козацькій могилі, поклавши на груди Вогневикові. Так само і Чорний Папірус поховали разом з Александром Македонським.

– То невже ти хочеш сказати, що Чорний Адрес похований разом з Володимиром Сосурою в його могилі на Байковому цвинтарі? – під уїдливе хихотіння присутніх спитав голова Клубу. – То диви, не спровокуй самовільне розкопування могили класика «чорними» археологами!..

– Ні, на Байковому цвинтарі в Києві цього артефакту точно, з гарантією, нема, – впевнено заперечив Василь.

– Чому?

– Бо якщо Чорний Адрес загубився на Донбасі, то мусить бути десь там.

– А де саме, чи можеш сказати?

– Є на Донбасі така собі Савур-Могила...

– А-а-а... вона що, просто у Дебальцевому?

– Не зовсім. Кілометрів сорок-п'ятдесят між ними, я так гадаю. Але місце те знамените, історичне, тож якщо десь і шукати той Чорний Адрес...

Утім, останнє зізнання спричинило новий потужний вибух реготу присутніх. Побоюючись, що Клуб любителів фантастики «Обрій» таки справді випруть з планетарію за неналежну поведінку, Ярополк поквапився закрити засідання. І вже коли всі учасники гамірливим натовпом вивалили на залиту радісним квітневим сонечком вулицю Челюскінців – наздогнав доповідача, хлопнув по плечу й мовив коротко:

– Тобі б, Васю, при таких задатках самому б написати науково-фантастичний роман, не гірший від «Зоряного Корсара». Це ж треба: радянський поет-класик – і раптом щоб у петлю часу потрапив!..

– Ярику, ти ж знаєш, що я поет, тому краще не роман напишу, а поему, – поспіхнувся той у відповідь.

– Поему?.. – голова Клубу знизав плечима. – Ну гаразд, пиши.

І гамірливий натовп молоді повалив похилою вулицею до площі
Калініна.

Середня школа № 20, Київ, 26 квітня 1973 року

– Чуєш, Мареку, а ти певен, що на це кіно варто сходити?

– Якщо тітка Еля каже, що варто – отже, справді варто. І навіть маму Віту вона вмовила. А ти що, Професоре, здрейфив три уроки прогуляти, га?

– Та не здрейфив, ти ж знаєш...

– Тоді в чім річ? Тобі що, «Природознавство» з «Русьопою»^[128] шкода прогуляти? Поду-у-ума-єш-ш, тваринки-рослинка, «жи-ши», «при-пре»!..

– Та до чого тут «Природознавство» з «Русьопою»? Ти ж і сам прекрасно знаєш, що між ними ми ще й «Математику» пропустимо.

– А що тобі «Математика»? Пхе!

– Я не за себе, я за тебе переживаю.

Мар'ян позирнув на Спартака трохи зверхньо і раптом спитав:

– Чуєш, Професоре, от скажи, друг ти мені чи не друг?

– Та звісно ж, що друг.

– То що, ти мені хіба не допоможеш повирішувати усі ті рівняння?

– Ну, Мареку... ти ж знаєш мої принципи!

– При-и-инципи-и-и!.. – передражнив його Мар'ян. – Його просять як найкращого друга, як... як... По-людськи тебе просять, а ти як завше зі своїми принципами носишся! А-а-а...

Хлопчина махнув рукою з таким розчарованим виглядом, що Спартакові негайно стало соромно й він поквапився запевнити:

– Ну добре, добре! Гарзд, поступлюсь я принципами й допоможу тобі всі рівняння порозв'язувати. До речі, рівняння не «вирішують», а саме «розв'язують», як ти не можеш запам'ятати? Це ж просто.

– Та ла-а-адно вже тобі! Бути завше правильним... І як тобі ця правильність тільки не набридає?

– Ну-у-у, я ж погоджуюся з тобою разом цілих три уроки прогуляти і в кіно сходити, – цілком резонно зауважив Спартак.

– Наша людина! – з важливим виглядом мовив Мар'ян і ляснув друга по плечах, потім додав тихіше: – Отже, зараз у нас «Украйопа», а потім на першій же перерві линияємо! І дивись, нікому щоб жодного слова, щоб анічичирк! І брехати потім, щоб як домовилися, згода?

– Та що я тобі, дурний чи маленький?

– Ну, отож диви... Професор!..

Вся їхня затія була чистої води авантюрою, хоча й нібито добре продуманою. Все почалося з того, що позавчора ввечері додому до сімейства Чмутів примчала вкрай збуджена тітка Еля й повідомила, що післязавтра в четвер, 26 квітня у «Харчовику»^[129] нібито демонструватимуть «Пропалу грамоту» – кінострічку, зняту за мотивами однойменної повісті Миколи Гоголя. Фільм нібито видатний, але з певних причин його готуються покласти на полицю, бо комусь він там не догодив.

Сама тітка Еля бачила цей фільм на якомусь закритому показі – здається, ще на допрем'єрному: як перекладачку «Інтуриста» її час від часу запрошували «по благу» на різні цікаві заходи. Отож тепер категорично радила переглянути «Пропалу грамоту» не тільки своїй найкращій подрузі – мамі Віті, але й обом її дітям. Водночас, зважаючи на неоднозначність подальшої долі фільму, на нього краще ходити поодиноці, а не всім скопом. І навіть не на стикові сеанси... Хоча і в перший же день, бо не було гарантії, що вже у п'ятницю 27 квітня стрічку не знімуть з прокату.

Сеанси в «Харчовику» нібито розписали за щодвогодинною сіткою:

10:00, 12:00, 14:00, 16:00, 18:00, 20:00, 22:00.

Сама тітка Еля дуже хотіла переглянути «Пропалу грамоту» ще раз, отож збиралася піти на останній сеанс. Мама Віта запланувала піти з роботи трохи раніше, щоб встигнути на 18:00. Якщо Любомир бігтиме після уроків щодуху, то з невеличким запізненням (хвилин 10–15) ще міг би вскочити на 14:00 – ну, то нічого, залишиться без кіножурналу, невелика втрата... Зате найгірше було з першим сеансом: щоб потрапити на нього, Мар'ян мав прогуляти цілих три уроки поспіль!

– Та що я, з глузду з'їхала, щоб заохочувати цього трійочника до прогулювання школи? – обурилася мама Віта. – Ти вже якось там вибачай, Елю, але своїх діточок у тебе поки що нема, отож ти не знаєш, що це за головний біль, коли ці шибеники уроки вчити не хочуть.

– Ну, Вітусю! Ну один же разочок та й можна, хіба ні?

– Ельвіро, ти з глузду з'їхала? Та Мар'яна ж мого тільки ременякою по сраці за уроки загнати можна!

– Віту-у-усю-у-у, та там же ж Миколайчук грає! Голубович!.. Симчич!.. Лідія Вакула!.. Неоніла Крюкова!.. А сценарій знаєш хто написав? Не хтось там, а сам Іван Драч! Та діточки твої, коли підростуть, то цілком можливо, на все подальше життя тобі вдячними залишаться, що ти сама заохотила їх цей видатний фільм переглянути.

– Елю, не видумуй.

– Та нічого я не вигадую.

– Тоді відчепися.

– Вітусю, от скажи, ти хіба хочеш, щоб твої дітки вирости неотесаними чурбанами? Чи все ж таки хай культурними людьми ростуть...

– Та ну! Після одного лише фільму...

– Так, Вітусю, навіть один фільм може змінити дуже багато!

Поштарка з сумнівом подивилася на перекладачку, і та спитала:

– Вітусю, ти моєму смаку довіряєш?

– Ну, припустимо...

– Тоді зроби так, як я кажу. Один раз. Та один цей фільм... Це краще, ніж цілий рік літературу в школі вивчати! Побільше б таких фільмів!

– Ну гаразд, припустимо, – здалася поштарка. – Але як мені Мар'янчика зі школи забрати, ти подумала?! Я ж не можу написати цидулку їхній класній керівниці: «Олександро Павлівно, прошу відпустити мого нехлюя розгильдяйського в кіно замість трьох уроків»?

– Та я так думаю, він би й сам втік...

– Я втечу, авжеж, – розплився у посмішці хлопчина.

– Ось я тобі, шибенику! – погрозила йому стиснутим кулаком мати.

– Ну, Віту-у-усю-у-у!

– Елю, не видумуй.

Ситуація здавалася безвихідною. Мама Віта вже почала схилитися до думки, що її молодший шибеник небагато втратить, якщо не перегляне це кіно, хай би яким видатним воно було. Або нехай іде на 14:00 разом зі старшим братом. Як раптом Мар'ян аж підстрибнув:

– А я знаю! Треба Професора підбити, щоб ми удвох у кіно змилися. Він же мені потім і допоможе з пропущеними уроками, та й Олександра Павлівна йому більше повірить, ніж мені.

На запитання, що це за Професор такий, хлопчина розповів наступне. Виявляється, Професором прозвали його однокласника, справжнє ім'я якого було, як у футбольної команди – «Спартак», хоч як і всі в їхньому класі, вболівав він за київське «Динамо». Але якщо назвали тебе Спартак, то з цим вже нічого не вдієш...

Професор був хлопчиком незвичайним. Дехто навіть вважав його хворим на голову. По-перше, він багацько читав, причому книжки явно не дитячі, а справжні дорослі. До того ж умів переказувати прочитане так чудово, що навіть лобуряки-старшокласники слухали його, завмерши й пороззявлявши роти.

По-друге, всі хлопці в їхньому класі терпіти не могли, коли їх саджали за одну парту з дівчатами, вважаючи це неймовірним приниженням. Професор же третій рік поспіль спокійно поділяв другу парту зі Світланкою, коли ж їм кричали: «Жених і невіста наїлися тіста!» – дивився на кривдників дуже уважно, зосереджено, потім спокійно кидав одне лише слово: «Придурки». І від цього кривдників чомусь аж тіпало. Окрім того, на перервах він охоче стрибав разом з дівчатами в «резиночку»^[130] й навіть бив усі рекорди у «вертиклюшках»^[131] на третій висоті^[132].

Ну, а третьою особливістю Професора була ретельно прихована від усіх оточуючих любов до українських пісень, особливо до «Червоної рути», – через що минулої осені він навіть дістав від Йоськи Гороховського кастетом у скроню. Дізнавшись про таке, природно, всі погодилися, що такий незвичайний в усіх відношеннях хлопчик, як Спартак на прізвисько Професор, теж неодмінно має переглянути «Пропалу грамоту», яку ось-ось готувалися покласти на полицю!

Тим паче, він допоможе Мар'янчику надолужити пропущений на трьох уроках матеріал. І, до речі, якщо хлопці втечуть зі школи удвох, їм легше повірять. Адже Спартак був дуже дисциплінованим, його навіть в піонери вже прийняли, а тому...

– А тому я скажу, що на перерві до мене підійшов якийсь хлопець і повідомив, що у нашому домі... ну-у-у, наприклад, пожежа! – несподівано запропонував Мар'ян. – Отож я і рвонув додому. А Професор, мовляв, за мною ув'язався. Мовляв, ми прибігли, а пожежі ніякої нема. Потім бігали по дільниці поштової, доки маму мою не відшукали. Потім знов додому. А вже тоді до школи повернулися. Як я придумав, га? Що скажете?..

– Непогано, – почував потилицю Любомир. – Тільки б тепер твій Професор не відмовився. Бо якщо він зубрилка...

– Ніякий він не зубрилка! – заперечив молодший брат. – Ти Професора нашого не знаєш, то й не кажи. Та й ніхто не знає, як це йому вдається... але він просто запам'ятовує все, що прочитає. Ех-х-х, якби я так міг, мені би теж було легко вчитися!

На авантюру, запропоновану Мар'яном, Спартак погодився напрочуд легко. Мав на те свою причину... От тільки виклав її не одразу:

– Чуєш, Мареку, а потім, коли ми в кіно те сходимо, можна мене з тією твоєю тіткою Елею познайомити?

– З тіткою Елею? А-а-а... навіщо це тобі?

– Ти ж казав нібито, що вона в «Інтуристі» перекладачкою працює.

– Працює, але ж ти не інтурист! Ти ж наш...

– Зате у мене книжки іноземні є.

Спартак сказав це навмисно, бо розраховував, що це надійно приверне Мар'янову увагу. Так і сталося:

– У тебе?! Іноземні?!

– Так.

– Звідки?!

– Та-а-а, розумієш... Ми тут збирали макулатуру на суботнику, отож я й побачив, що якийсь довбень заправив туди дві книжки: перша про Кротика^[133] за чеськими мультиками, а друга «Столцек престрі са»^[134] називається. Ну, я їх потихеньку і попер звідти. Книжки ж такі гарні, тільки подрані. Але то нічого, я їх попідклеював акуратно.

– Ух ти! – у Мар'яна аж очі заблищали від заздрості. – Мабуть, хтось із Чехословаччини привіз, коли наші там фашистський бунт придушили.

– Так, книжки хоча й фашистські, але ж дуже вже красиві! До того ж це казки... А хіба мультики про Кротика у нас не показують?

– Показують, авжеж!

– Ну, отож я й подумав, що книжки не фашистські зовсім, а наші. Просто їх читати не можна, бо вони не російською написані. Тому їх, мабуть, і викинули в макулатуру: дитина, якій їх привезли, книжки порвала, а потім виросла. Кому вони тепер треба!.. Отож я й хотів, щоб твоя тітка Еля сказала, якою мовою книжки написані: чеською чи

словацькою? Ну щодо Кротика зрозуміло, його в Празі знімали, а от як зі столиком бути...

– Стоп-стоп... Як це? – не зрозумів Мар'ян.

– Що саме?

– Ти сказав, що мова або чеська, або словацька.

– Так. І що?

– Так країна ж у них – Чехословачія, тому мова чехословацька!

– Ні, не так, – посміхнувся Спартак. – Є чехи, але є також і словаки, вони в одну країну поєднані, як у нас п'ятнадцять республік – в один Радянський Союз. Але ж мови у них різні: у чехів – чеська, у словаків – словацька! Отож я не знаю, який словник купувати: чеський чи словацький? Я вже відкладати почав, он скільки назбирав.

Хлопчик витягнув з кишені брюк і продемонстрував саморобну полотняну торбинку, в якій брязкала купка монет.

– Ти навіть словник купувати хочеш? – з придикуванням спитав Мар'ян. – Ти що, геть здурів, чи як?

– А як без словника чужу мову вивчити можна?

– А нащо її вчити?! Мене от мамка «англьопа» лише з ременякою може примусити вчити, та й то «англьопа» у мене не йде, а ти... щоб сам! Ну-у-у, знаєш, у тебе точно з головою негаразди.

– Мареку, от скажи, у твоєї тітки Елі робота хороша, як ти вважаєш?

– В «Інтуристі»? Гм-м-м... Звісно, що хороша. Там же іноземці! Від них можна різні речі модні дістати або, скажімо, жувальну гумку. Чи «кока-колу» в бляшанці. Або каву... Мені б таку роботу, як виросту!

– А коли тітка Еля ще малою була, її мама теж з ременякою змушувала іноземні мови вивчати? Чи вона сама...

– А знаєш... мабуть, що сама!

Мар'ян був явно здивований, що не додумався до цього раніше.

– Отож і я хочу сам прочитати книжки про Кротика і про «столцек престрі са»... Ну-у-у, мабуть, це щось подібне до нашої скатерки-самобранки, але без словника нізащо не розберешся.

– Все одно дивно, – тон Мар'яна лишався здивованим. – Про тебе в школі говорять, ніби ти тільки дорослі книжки читаєш. Жуля Верна там, чи «Вершника без голови», чи «Собаку Баскервілів» і все таке інше.

– Менше слухай, хто про що говорить, – посміхнувся Спартак. – Краще подумай, чому не можна водночас любити і дорослі книжки, й дитячі?

– Тому що... – і після паузи: – А й справді, чому не можна?

– Можна, Мареку, можна! От ми з тобою збираємося на доросле кіно, але ж це не означає, що і ти, і я мультики розлюбили? Не означає ж?

– Точно!

– А тому познайомиш мене з тіткою Елею твоєю. Коли вона допоможе мені з книжками розібратись, я їх неодмінно перекладу і тобі дам почитати. А якщо у неї словники вдома є... Це ж іще краще!

Мар'ян охоче кивнув. Спартак із вдячністю потиснув йому руку. Проте...

Якщо чесно, то він уже самостійно розібрався, що книжка «Stolček prestri sa» надрукована словацькою мовою, а не чеською. Розібрав навіть ім'я художника-ілюстратора: Carlos Busquets. І вже вирішив купувати чеський словник, а не словацький – бо книжка «Krték a bařvu»^[135] була товстішою та виглядала привабливішою. Отже, познайомитися з тіткою Ельвірою, яку так вихваляв Марек, хлопець прагнув зовсім з іншою метою.

Адже якщо чесно, то за всі п'ять років, що проминули від 24 травня 1968 року, його власне розслідування Куренівської трагедії так і не зрушило з місця! З ким тільки Спартак не намагався поговорити про це – все було марно! Коли одного разу тітка Ліда прилетіла з Ташауза провідати дітей і свою маму – бабусю Гапку, то батьки поїхали на Куренівку побачитися з нею і, природно, прихопили з собою синочка. Спартак довго обирав підходящий момент, а тоді спитав тітку, чи бувало таке, щоб якийсь район Києва заливало багнюкою? Тітка Ліда надзвичайно перелякалася, її обличчя вмить скам'яніло, й вона хрипким голосом спитала, що за нісенітниці верзе племінник? Довелося збрехати, що їх у дитсадку (Спартак тоді відвідував підготовчу групу дитсадка) настрахала перед денним сном одна дівчинка. На що тітка Ліда сказала, що нічого такого не було й бути не могло.

Або інший випадок – коли позаторік у школі він спробував закинути Ганні Михайлівні пробну кульку, розпитуючи її про покійного голову Київського міськвиконкому товариша Давидова, на

честь якого назвали бульвар на Русанівці. І знов те саме: Ганна Михайлівна вмить насторожилася, вся закам'яніла – Спартак бачив, до чого вона злякалася! Довелось вдавати із себе зарозумілого дурника, який хоче, щоб і на його честь якусь київську вулицю перейменували.

І таке ставалося щоразу, варто було лише натякнути дорослим на трагедію 1961 року, що сталася на Куренівці! Нерозуміння, переляк, намагання будь-що дізнатися, навіщо Спартак запитує про це і хто його на таке напоумив – що завгодно, тільки не щира розповідь про трагедію! Завдання явно виявилось складнішим, ніж уявлялося на початку. А без розповідей інших людей малий не знав, наскільки варто вірити мамі Гаті. Себто, скільки в її схвильованій розповіді правди, а скільки домислів... навіть ненавмисних!

Спартак знав, що останнє цілком можливе. Якось по телевізору демонстрували цікаве документальне кіно^[136] про те, що викладач якогось інституту підлаштував своє викрадення, а потім опитував студентів, хто його викрадав? І всі відповідали по-різному. Отже, відшукати інших свідків Куренівської трагедії було конче необхідно – тільки де ж їх знайти?

Саме тому хлопчик дуже сподівався на цю тітку Елю. Адже якщо вона підмовила Мареківу матір на те, щоб її діти неодмінно переглянули фільм, який готувалися зняти з прокату, та ще й щоб Спартак з собою прихопили – отже, вона надзвичайно відчайдушна! Якщо вона не злякається розповісти про багнюку, що вилілася з Бабиного Яру на Куренівку, то це стане першим успіхом у реалізації того давнього задуму.

Хлопчик на це сподівався. Дуже-дуже сподівався!..

Обласний суд, Івано-Франківськ, серпень 1973 року

– Встати, суд іде!

Засновуючи «Спілку української молоді Галичини», вони протестували проти масових арештів та судового переслідування української інтелігенції. Хто ж знав, що невдовзі вони самі опиняться на лаві підсудних?

Точніше, не так...

Сам засновник СУМГ – Грім-Гора чесно й відверто попереджав усіх, хто вступав до спілчанських лав: боротьба буде жорстокою,

попри весь молодечий запал, шансів на перемогу обмаль, а тому треба готувати себе морально до найгіршого.

Добре, що це нікого не зупинило!

Погано, що розв'язка настала дуже швидко. Занадто швидко...

Минулорічне покладання вінка, оповитого жовто-блакитними стрічками, до пам'ятника Олексі Довбушу в Печеніжині так і залишилося найпомітнішою публічною акцією, на яку спромоглася їхня Спілка. Окрім того, хлопці слухали закордонні «радіоголоси» й розповсюджували почуте у вигляді саморобних летючок^[137]. Грім-Гора (в реальному житті – слюсар Дмитро Гриньків) очолював на своєму підприємстві комітет ДТСААФ, отож взявся навчити всіх спілчан поводитися з вогнепальною зброєю.

Ото, власне, й усе, на що вони спромоглися! Бо далі Грім-Гора припустився прикрої і в чомусь наївної помилки: задля солідності вирішив обзавестися печаткою організації! Саме гравер з Коломийського універмагу, якому замовили клятву печатку, і здав їх усіх...

Передчуваючи скорий провал, Грім-Гора влаштував збори, на яких була винесена фальшива ухвала про саморозпуск СУМГ. Окрім того, керівник наказав усім спілчанам влаштувати у самих себе обшуки і знищити все, що може викликати найменшу підозру. Свята наївність: хіба ж можна знищити самих себе, хіба ж можна вирвати з грудей полум'яне серце патріота рідної України? Але ж самі вони й були головними доказами та свідками існування створеної ними молодіжної Спілки! Про решту доказів подбали чекісти.

Так, шкода. Дуже шкода, що надто швидко увірвалися в їхні молоді життя ці суворі слова:

– Встати, суд іде!..

Площа Лесі Українки, Київ, 3 вересня 1973 року

– Проходьте, товариші митці, будь ласка, проходьте. Вам сюди... Товаришу Ігнащенко! Анатолію Федоровичу!

Він озирнувся до розпорядника, коротко мовив:

– Одну хвилинку, буквально одну хвилинку.

Знов озирнувся до щойно відкритого пам'ятника. Трохи схиливши голову до плеча, поглянув спочатку ліворуч, потім праворуч.

Добра робота! Монумент прекрасно вписався – немовби завжди стояв на цьому самому місці, від початку йому призначеному. І весь простір площі тепер нібито зовсім по-новому організований. І все це сталося завдяки одному-єдиному монументу, зведеному на честь Лесі Українки, чиє ім'я носить ця прекрасна площа... що стала тепер ще кращою!

Добре, коли новий тиждень починається з відкриття добре виконаного Галею^[138] пам'ятника, майстерно вписаного ним в цей простір! І добре, що цей монумент не гірший від першого^[139], ним же і встановленого...

– Ну, товаришу Ігнащенко... Ну майте ж совість! На вас же всі тільки й чекають. А пам'ятник ваш нікуди звідси не втече, та й площа не зникне.

– Столи накриті, шампанське видихається, а горілка нагрівається?

– Ну так, Анатолію Федоровичу, ви ж усе розумієте.

– Гаразд, іду, – зглянувся він на розпорядника (чоловіка підневільного, від найменших примх начальства залежного, а тому трохи знервованого), тоді пружними кроками пройшов до чорної «Волги», всівся на заднє сидіння поруч з колежанкою і спитав її, прикривши двері:

– Ну то як, Галю, задоволена ти цією роботою чи ні?

– Толю, якщо архітектором проекту був ти, то я просто не можу не бути задоволеною нашим результатом, – дипломатично відповіла вона.

Оцінивши майстерність, з якою скульпторка уникнула прямої відповіді, Анатолій Федорович замовк. Хтозна, чому Галя не хоче розмовляти на цю тему! Можливо, через шофера, який сидить на водійському місці мовчки, але сьогодні ж увечері може відзвітувати куди слід, про що теревеніли скульптор Кальченко та архітектор Ігнащенко, яких він відвозив на урочистий бенкет з нагоди відкриття пам'ятника видатній українській поетесі на площі її імені. А може, вимотала її ця робота... Бо не можна сказати, що все пройшло гладесенько-рівнесенько, аж ніяк не можна!

Анатолій Федорович скосив очі на колежанку: сидить серйозна й зосереджена. Так, щосили намагається бути серйозною й зосередженою, хоча їх везуть на бенкет на чорній «Волзі». Тому він також доклав усіх зусиль, аби лишень зберегти серйозність. Хоча при

згадці про один з епізодів, пов'язаних із завершеною щойно роботою, це було важкувато.

...Оскільки йшлося про монумент світочу української національної літератури і водночас видатній демократці дожовтневого періоду, їхній проект курувався на республіканському рівні – найвищому з можливих у даному випадку. Отож ситуація: на одній з нарад в ЦК КПУ перші особи партійно-господарського активу УРСР розглядали проект пам'ятника, прискіпливо вишукували бодай якісь недоліки... вишукували... вишукували, але відшукати ніяк не могли! Час спливав, треба було завершувати нараду й переходити до інших питань. Але що то за нарада, якщо ніхто не може дати жодного суттєвого зауваження авторам проекту?

Як раптом не хтось інший, а сам Перший секретар ЦК КПУ товариш Щербицький нібито мовив:

– Щось у Лесі срака замала. Передайте авторові, нехай виправить.

На тому нараду й завершили, оскільки жадане суттєве зауваження до проекту (що прозвучало з вуст самого товариша Першого секретаря!) було висловлене. Звісно, нікого з творчих працівників до тієї наради і близько не підпустили, проте з результатами ознайомили: адже побажання найвищого республіканського посадовця було занесене в протокол, та й авторці належало виправити проект відповідним чином!

Подейкують, нібито секретарка, передруковуючи протокол наради набіло, мовила із щирим захватом:

– Оце одразу видно, що Володимир Васильович справжній мужчина, якщо звертає увагу на подібні речі!

Однак на відміну від секретарки, Галя після того випадку дуже засмутилася: з її точки зору, скульптура Лесі Українки була ідеальною, вона ж змушена була збільшити відповідну частину. Інакше не можна...

Ну що ж, працювати з великим радянським начальством і справді нелегко. От хоча б згадати, що Ірма^[140] розповідала про роботу над інтер'єрами Палацу культури «Україна» – зокрема, як товариш Шелест^[141] попсував їй нерви. Тепер місце Шелеста посів Щербицький, йому і нерви митцям псувати. Бо робота у нього така, не можна інакше!..

Утім, зараз скульпторка може думати про щось інше. Галя – натура неспокійна, вона поспішає жити, тому весь час прагне зробити більше за попереднє. І якнайшвидше. А це ж не завжди вдається... Наприклад, вона мріяла про пам'ятник Пантелеймону Кулішу на хуторі Мотронівка, що неподалік від її рідної Борзни, або в самій Борзні. Проте з якихось ідеологічних міркувань пробити цей проект ніяк не вдається.

Можливо, вона вже повністю переключилася на пам'ятник Котляревському, який планувалося встановити в Києві^[142] невдовзі – попрацювати над цим проектом запрошували знов-таки їхній творчий дует. А можливо, й не повністю: Галя з Бородаєм теж щось грандіозне затіває^[143] – от тільки ні Бородай, ні вона нікому не кажуть, що саме...

Коротше кажучи, така невгамовна натура, як Галя Кальченко, не може хоч би трішечки розслабитися навіть в такий знаменний день, як сьогодні! Ну що ж, така вона є – і в цьому її «родзинка»!

Спеціальне відділення Центрального госпіталю КДБ УРСР, вул. Рози Люксембург, № 11, Київ, жовтень 1973 року

– Тосю... Невже це знов ти?

– Вгадали, Едуарде Рустамовичу, це справді я.

– Тільки не кажи, що я знов опинився у тому ж самому госпіталі, що й у шістдесят другому році під час Карибської кризи...

– Вірте не вірте, Едуарде Рустамовичу, але ви опинилися у тому ж самому спецвідділенні, що й тоді.

– Тьху ти... Ой... Тобто це не на тебе тьху, а на незадачку, що зі мною сталася! Вибач, Тосю, але я справді не очікував.

– Нічого, Едуарде Рустамовичу, нічого страшного. Я вас розумію, бо я ж також не очікувала вас тут побачити. Ви ж нібито на пенсію вийшли, аж тут раптом бац – і знов!..

– На пенсію... Охо-хох! Насидівся я на тій пенсії. Ще коли батьки живі були – тоді ще нічого, а тепер... земля їм пухом...

Давлетов трохи помовчав (бо щось у голові гуло – мабуть, тиск ошаленів зовсім), потім спитав:

– До речі, Тосю, ми ж з тобою бачилися востаннє саме на поминках за мою мамою, я не помиляюсь?

– Це ви сказали, а я про тітку Мілену згадувати не хотіла, зважаючи на ваш стан, – мабуть, «біле янголятко» підібгало губи, хоча під традиційною для шпиталю ватно-марлевою пов'язкою того не було видно.

– А хіба мій стан настільки безнадійний?

– Ні-ні, чому ж. Лікарі кажуть, що викарабкаєтесь.

– А ти хіба ще не лікарка?

– Навіщо, Едуарде Рустамовичу? Мені й у медсестрах непогано. У лікаря відповідальність, а медсестра лише приписи виконує. Так спокійніше.

– Так-так, я пам'ятаю, рука у тебе легка.

– Дякую, Едуарде Рустамовичу!

– А це що таке? – він кивнув на крапельницю, голка якої впилася у вену його правої руки.

– Та так, гемодез. Кров вам почистити треба.

– Печінка не справляється?

– Є таке...

– А що зі мною сталося?

– Едуарде Рустамовичу, ви ж знаєте: медична таємниця! Ось буде обхід, спитаєте лікаря. Якщо він скаже, тоді... А я не маю права.

– Ех-х-х, Тосю, Тосю! Я так бачу, за ті одинадцять років, що минули з часу мого тут останнього перебування, і справді нічого не змінилося.

– Ну, чому ж... Тоді я ще тут практиканткою була, а тепер давно вже у штаті працюю. Ну, й тоді вас привезли з Куби, а тепер з Лівії.

– Що ж, твоя правда, – погодився він.

– А що ви в Лівії робили?

– У тебе, Тосю, медична таємниця, а у мене військова.

– Зрозуміло, – кивнула вона. – Вам просто на пенсії набридло сумувати, отож і завербувалися.

– Отож і завербувався, – повторив він та додав: – Зараз у Лівії така каша без масла заварилася, що без старих кадрів, як-от я, ну ніяк не обійтись! Отож знайшли мене, поговорили, запросили. Ну, я й погодився. А що?.. Фашистів я бив? Бив. Китаю допомагав? Допомагав – навіть медаллю нагородили за допомогу у справі створення основних родів військ Китайської Народно-визвольної армії. Це ми потім з ними розсварилися, після смерті товариша Сталіна, а

попервах... Кгм-м-м... Далі, у Кореї я був? Був. І навіть на Кубі теж встиг побувати.

– Тільки от не забувайте, в якому стані вас звідти привезли, – слушно зауважила медсестра.

– Так, саме на Кубі мені вперше не пощастило по-крупному, – погодився Давлетов. – Що фашистські, що американські кулі мене не зачепили, а ці підлі мікроби... віруси... чи як їх там?..

– Медична таємниця, – приглушено посміхнулася під ватно-марлевою пов'язкою Тося. – Але дивіться, щоб більше з Києва нашого нікуди! Якщо вам вдома не сидиться, то краще заведіть дачу і там у землі копайтеся.

– Та я в землі лише окопи копати можу! А картоплю там, овочі-фрукти всякі... Ні, Тосю, не моє це. Моє – це таке... Таке, Тосю, що становить військову таємницю. Оце мені подавай, а не грядки з кабачками. До речі...

Він замовк надовго, збираючись з думками, поки медсестра не спитала:

– Що ви хотіли сказати, Едуарде Рустамовичу?

– Ти нічого не чула, як там Таїсія Іполітівна поживає на Мінському масиві? Оце за кабачки почав і згадав її баклажани по-грецьки.

– Не знаю. От як Гатя до неї на новосілля їздила, то після того й не була жодного разу, тому нічого нового не розповідала.

– А ти сама?

– Та як мої батьки на Відрадний виїхали, то і я з ними. А спробуйте помотатися з нашого дому сюди, на роботу в цей госпіталь, а потім назад! А по вихідних, якщо навесні та влітку – тоді мама на ділянку припрягає, а восени консервація й варення. Мені того всього вистачає. Ще як тато живий був, тоді ще нічого. А тепер усе те хазяйство на нас із мамою. А вона ж іще і курей, і кролів тримає, не вгамується ніяк! Думала, що як я Максимку народила, то мама тепер з онуком більше сидітиме, але дарма.

– То ти хлопця народила?

– Ще п'ять років тому. От тільки давайте не будемо...

Проте Давлетов уже встиг запитати:

– А батько його до вас у прийоми пішов чи як? Він теж на Відрадному?

– Його батько... – голос медсестри раптом зробився хрипким, і Едуард Рустамович із запізненням зрозумів, про що вона не хотіла говорити. – Батько його з ваших був. З військових інструкторів. Майор. Ми ж тут і познайомилися, у госпіталі цьому... Одружилися... В сенсі, розписалися. Потім він у В'єтнам поїхав. І все...

– Вибач, – тихо мовив Давлетов, – я не знав... І саме у В'єтнамі я не був. Одразу сюди завербувався, в Лівію.

– Та нічого, – махнула рукою Тося, – ви ж не могли знати ні про те, що я заміж встигла сходити, ні про мого благовірного і В'єтнам. А далі... Квартира у нього в Києві була, але казенна – ясна річ, мене звідти виперли. Свекор і свекруха так і не визнали ні мене, ні онука. Обзивали...

Вона проковтнула грудку, що застрягла в горлі:

– Обзивали негарно. Казали, що я лягла під їхнього сина, що звабила, коли він слабким був. А свідоцтво про шлюб для них нічого не означає. Ну, то куди ж мені було подітися, як не назад до мами вертатися?! Отож вона тепер не тільки з курями та з кролями по господарству порається, а ще й Максимку мого доглядає. А я тут працюю, а так на Відрадному. Хіба що час від часу Гатя в гості заїде й розкаже, що в нашому домі старому робиться.

– Гатя? Здається, її не любили ні твій батько, ані мати...

– Гатя моя подруга, тож до мене і приїжджає. Тоді мама йде щось по хазяйству робити або у себе в кімнаті зачиниться. Дім великий, хазяйство неабияке... Але вибачте, Едуарде Рустамовичу, щось я забалакалася!

Тося швидко підійшла до крапельниці, перетиснула зажимом прозору трубочку, потім нахилилася до правої руки хворого, вправно витягнула з вени голку, заліпила місце проколу проспиртованою ваткою та лейкопластирем, скомандувала:

– Зігніть руку в лікті, потримайте хвилин десять, а краще п'ятнадцять. А мені час до інших йти.

– Ми ж ще побачимося? – спитав він на прощання.

– Неодмінно, – кинула медсестра вже з порога. – Я так розумію, ви до нас надовго, отож ще поговоримо. Тільки...

– Що?..

– Тільки не потикайтесь уже нікуди, Едуарде Рустамовичу! Ні в Лівію, ні у В'єтнам – нікуди! Краще вдома сидіти чи на дачі. Повірте.

І вийшла з палати.

**Управління карного розшуку ГУВС м. Києва, вул.
Володимирська, № 15, пізній вечір 16 грудня 1973
року**

– Товаришу Артеменко, будь ласка, негайно передайте нам всі матеріали у справі громадянина Параджанова Сергія Йосиповича. Ось відповідний припис, прошу ознайомитися.

– Тобто?..

– Товаришу молодший лейтенанте, будь ласка, не примушуйте мене повторювати двічі!

– А-а-а, власне кажучи...

– Послухай-но, ти... Ти що, жартувати зі мною зібрався, чи що?! Ану зібрав усе й віддав мені! І швидко! Бо інакше ти у мене довіку в молодших лейтенантах ходитимеш...

Горопашний інспектор карного розшуку розумів, що жартувати зі слідчим прокуратури УРСР, який сує під ніс оформлений належним чином припис, – справа кепська. І тим не менш продовжував стовбичити посеред кабінету, ніяково переминаючися з ноги на ногу. Адже справа, на яку він покладав стільки райдужних кар'єрних сподівань, стрімко упливала з рук. Чому це сталося? Що за несправедливість?

Попервах усе складалося якнайкращим чином. На минулому тижні керівництво їхнього управління наказало: за будь-яку ціну назбирати «залізний» компромат на кінорежисера Параджанова. Мотивів для збирання компромату назвали цілих три: або український буржуазний націоналізм, або спекуляція коштовностями чи антикваріатом, або мужолозтво. Обирай, що хочеш, дій, як вважаєш за потрібне, – аби результат був!

Проаналізувавши ситуацію, інспектор вирішив, що від українського буржуазного націоналізму занадто вже відгонить політикою, а тому є ризик, що рано чи пізно довірену йому справу перехопить держбезпека, яка й погне всі плоди старань міліції. Отже, при всій привабливості такого мотиву, для збирання справи він не годився. Що ж до спекуляції, то тут потрібні речові докази – але наскільки «залізними» вони будуть? Важко сказати.

Отож насамкінець інспектор Артеменко видрав з власного блокнота аркуш «в математику» і лівою рукою накарябав заглавними літерами заяву від імені такого собі Петриченка Семена Петровича, якою «поспішав» негайно звернутися до «громадянина начальника» з приводу «розпусницьких дій підараса Параджанова Сергія Йосиповича», які нібито мали місце щодо як самого Петриченка С. П., так і ряду інших громадян. Датував заяву минулою неділею – 9.12.1973 року.

До вигадки інспектора начальство поставилося схвально, його рапорт прийняло до уваги і дало відмашку: дійте сміливіше, товаришу молодший лейтенанте! Артеменко почав діяти, внаслідок чого в справі з'явилися перехресні свідчення щодо здійснення добровільних, за обопільною згодою гомосексуальних контактів «режисером-підарасом» з актором Феліксом Десятником, а також з Володимиром Кондратьєвим, з Іваном Пісковим, зі студентом Паращуком і навіть зі старшим науковим співробітником Інституту теорії та історії архітектури Михайлом Сеніним. Але головне – з членом КПРС механіком Олександром Воробйовим: з ним лиходій Параджанов нібито «вчиняв дії насильницького характеру» (простіше кажучи – зґвалтування), коли громадянин механік перебував на підпитку й не міг чинити жодного опору...

Годі й казати, матеріал накопичився просто-таки добірний! Можна сміливо вважати, що все це тягнуло не просто на частину 1 статті 122 Кримінального кодексу УРСР, але й на частину 2 тієї ж таки «гомосексуальної» кримінальної статті. На додачу інспектор Артеменко збирався «пришити» ще й статтю 211 КК УРСР – розповсюдження порнографії: для цього, у принципі, годилося будь-яке «підозріле» зображення – від пляжних фотографій до картин в стилі «ню»... У підсумку режисера Параджанова можна було сміливо звинувачувати в організації підпільного притулку розпусти.

Як раптом сьогодні, в неділю 16 грудня, мало не проти ночі молодшого лейтенанта терміново викликали до Управління карного розшуку, де наказали передати всі ретельно зібрані матеріали слідчому з особливо важливих справ при республіканській прокуратурі. З якої це ласки?! Чому так терміново – у неділю ввечері? Хіба не можна було зачекати, наприклад, до завтрашнього ранку?

Молодший лейтенант Артеменко не знав, що сьогодні, 16 грудня, близько 20-ї години старший науковий співробітник Інституту теорії та історії архітектури Михайло Сенін був знайдений у ванній кімнаті своєї квартири мертвим з перерізними венами. При ньому також була знайдена записка, адресована його прийомному батьку – колишньому першому заступникові голови Ради Міністрів УРСР Івану Семеновичу Сеніну. В записці повідомлялося, що зізнання у «сороміцьких» контактах з Володимиром Кондратьєвим самогубця здійснив під тиском інспектора карного розшуку Артеменка, насправді ж це самообмова. Тим паче, жодних «сороміцьких» контактів з видатним режисером Параджановим у самогубця не було. Надто пізно зрозумівши, яким чином слідство збирається використати його зізнання, Михайло Іванович вирішив звести рахунки з життям.

Що тут скажеш... Слідству були потрібні «залізні» докази та свідчення проти Сергія Параджанова від живих і здорових людей. Приймний син колишнього першого заступника голови Радміну УРСР, який зопалу перерізав вени у ванній кімнаті, псував усе враження від роботи міліції. Саме тому молодшого лейтенанта Артеменка й відсторонили від ведення справи. Тепер нею займалися зовсім інші інстанції: Комітет держбезпеки і прокуратура.

1974. Безіменний лист

Обласна психіатрична лікарня, Острог, Рівненська область, початок лютого 1974 року

– Ростиславе Леонідовичу, дозвольте?..

Головний лікар розмовляв телефоном, тому про всяк випадок прикрив мікрофон слухавки лівою долонею, водночас зробив правою рукою запрошувальний жест. Назар Амосович ретельно зачинив двері кабінету, всівся на один з вишикуваних біля стіни стільців і заходився вгадувати, в якому настрої перебуває зараз високе начальство. Якщо судити за виразом обличчя й інтонацією телефонної розмови – нібито все гаразд. Але це може стосуватися не загального настрою головлікаря, а суті розмови з невидимим співрозмовником на іншому кінці дроту...

Що ж до Назара Амосовича, то єдиним свідченням на його користь був новий запрошувальний жест Ростислава Леонідовича, який вказав на стілець за маленьким приставним столиком. Отже, запрошує пересісти поближче. Але чи свідчить це про добре, тим паче про довірче ставлення високого начальства до підлеглого? За весь час роботи Назара Амосовича в Острозькій лікарні вони бачилися буквально пару-трійку разів, не більше...

– Так, із цим розібралися... – поклавши слухавку, головлікар кивнув на телефон і зі значущим виглядом додав: – Корекція бюджетного розпису – матерія, далека не те що від психіатрії, але й від медицини як такої. Зголошуючись обійняти нинішню свою посаду, ніколи навіть уявити не міг, що переважну частину часу поглинатимуть справи саме такого порядку. Тому даруйте, шановний, але...

– Це я перепрошую, що відволікаю вас від важливих справ, – трохи зніяковів Назар Амосович, – але моя ситуація зайшла в безнадійно глухий кут, тому змушений звернутися особисто до вас.

– А ви, здається... ем-м-м!..

Головний лікар з замисленим виглядом мугикнув і поклацав пальцями, ото ж візитер був змушений нагадати:

– Дунець Назар Амосович, третє чоловіче відділення.

– Ах, так-так! Третє чоловіче, авжеж, – кивнув Ростислав Леонідович, просяявши. – Ну що ж, Назаре Амосовичу, слухаю вас уважно.

– Дякую, я...

Однак замість того, щоб викласти суть своєї справи, візитер розгублено замовк. Так і не дочекавшись нічого протягом приблизно півхвилини, головний лікар мовив з погано прихованим докором:

– Назаре Амосовичу, знаєте... Ми все ж таки на роботі обидва – і ви, і я також. У мене сила-силенна справ. Ось щойно з області телефонували, після обіду попросили до Рівного прибути до обласного медуправління, а до обіду у мене ще знаєте скільки справ?

– Так-так, звісно, я все розумію. Мене секретарка попередила, що маю хвилин двадцять...

– ...з яких вже минуло хвилин п'ять, – кивнув головлікар. – Отож давайте, кажіть, з чим прийшли?

І знову візитер промовчав, втупивши погляд у стільницю перед собою.

– Гаразд, Назаре Амосовичу, тоді я вам допоможу... Скажіть, ви заяву про звільнення з собою принесли? Чи ви, можливо, збираєтесь написати її, повернувшись у мою приймальню й нарешті надавши мені можливість зайнятися іншими справами, якими й мусить займатися головлікар?

– А-а-а-а...

– Ви хочете спитати, звідки я знаю, що ви збираєтесь звільнитись?

– А-а-а-а... Та-а-а... Власне, так, – ледь спромігся вичавити з себе розгублений візитер.

– Ну-у-у, знаєте!.. – сплеснувши руками, Ростислав Леонідович щиро посміхнувся. – Ото був би з мене головлікар, якби я не знав, що діється у підпорядкованому мені лікувальному закладі! Тим паче в лікувальному закладі не простому, а профільованому... ем-м-м... У лікарні дуже специфічного профілю – назвемо речі своїми іменами.

Сказавши це, господар кабінету підвівся, вийшов з-за столу, попрямував до шафи, що приткнулася до дальньої стіни кабінету, пошукав на одній з полиць, підхопив там звичайну на вигляд сіру течку середньої товщини, відніс її звідти на своє місце. А вже тоді розкрив, видобув з надр течки і помахав у повітрі папірцем, густо списаним фіолетовими рядками:

– Ось доповідна записка завідувача третім чоловічим відділенням, в якій він скаржиться на недбалого перекірливого підлеглого, якого звать... Як його звать, а давайте-но вгадаємо?..

– Це про мою душу доповідна, – тужливо зітхнув відвідувач.

– Про вашу, Назаре Амосовичу, про вашу! Отже, якщо конфлікт між вами та заввідділенням загострився настільки, що ви прийшли на прийом до головліка нашого закладу, то з чим ви могли прийти? З проханням про звільнення – тільки так!

Проголосивши цей висновок урочистим тоном, Ростислав Леонідович сховав доповідну записку назад до теки й заговорив буденною скоромовкою:

– Але ми не будемо розкидатися цінними кадрами. А ви ж у нас цінний кадр, Назаре Амосовичу, хіба ні? Мовчіть, я знаю вашу відповідь заздалегідь: авжеж, ви кадр цінний – ну, просто нема куди який цінний!

– Та ну!.. Не жартуйте так, прошу.

– А чому ж? А як же ви себе не цінуєте?

– Та-а-а... Я ж перенавчився, курси ці закінчив, отож і пішов по психіатричній лінії. От якби ж я зі студентської лави мріяв про те, щоб вивчитися на психіатра – тоді б інша річ була.

– Справді? А що так? А чого?..

– Та-а-а... – знову потупившись, відвідувач пробубонів нерозбірливо: – Ви таке запитуєте, а в особовій справі моїй, мабуть, усе записано.

– Так, у вашій справі записано все, – підтвердив головний лікар.

– Тоді навіщо запитувати...

– А для того, щоб нагадати вам, Назаре Амосовичу, що, враховуючи відомі як вам, так і мені обставини, хочу нагадати, що звільнять вас аж ніяк не за власним бажанням. Точніше, вас звільнять з «вовчим білетом» у кишені. За статтею про службову недбалість. Розумієте, що для вас це означатиме, чи не дуже розумієте?

– Розумію, – зітхнув візитер, – але поставити Горбачу діагноз «млява шизофренія»^[144] не можу.

– Тобто?

– Не можу, та й годі. Й робіть, що хочте.

– Ну-у-у... наприклад? Що, наприклад, мусимо ми зробити, аби вичерпати наш конфлікт?

– Мене звільніть, якщо хочете, поверніть на моє місце мого попередника. Отож нехай він і ставить такі діагнози.

– Ай-я-яй, Назаре Амосовичу, ай-я-яй! – картинно сплеснув руками головлікар. – Ви такий дорослий, працюєте на відповідальній посаді такого поважного медичного закладу, як наш, а таку дурню верзете! Як же ми можемо відіграти назад кадрову ситуацію, коли вашим попередником був ваш теперішній заввідділенням?! Не може ж він ставити настільки серйозний діагноз самотужки! Це ваша робота, як лікуючого лікаря – первинний діагноз поставити. А він вже його підтвердить або не підтвердить. А в теперішньому своєму положенні... Ем-м-м... Погодьтесь, Назаре Амосовичу, що заввідділенням не може виконувати вашу роботу.

– Але ж...

І знов мовчанка.

– Що ви хочете сказати? – не стерпів нарешті Ростислав Леонідович. – Давайте, не приховуйте, бо відведений вам час невпинно спливає.

Немов на підтвердження цих слів двері кабінету прочинилися, в них зазирнула секретарка й нагадала:

– Ростиславе Леонідовичу, тут у приймальні Серов, Бистрих і Шолуха вже чекають.

– Вже?..

Головлікар набурмосився, підсмикнув лівий манжет сорочки, поглянув на ручний годинник і виніс рішення:

– Перепросіть у всіх трьох від мого імені та скажіть нехай зачекають... Ну-у-у, наприклад... зайві чверть години. Бо у мене тут конфліктна ситуація, що потребує негайного вирішення.

І знов, коли двері кабінету зачинилися:

– Ось бачите, Назаре Амосовичу, заради вас доводиться змушувати чекати поважних людей. А все тому, що ви відмовляєтеся поставити такий простий і очевидний діагноз. Ну куди це годиться, га?..

– У Горбача немає ніякої шизофренії. Ні «млявої», ані «уповільненої» – ніякої немає. Отож і ставити такий діагноз...

– Як це – нема? Ну як же нема, коли все настільки очевидно?

Тепер Ростислав Леонідович уже не приховував обурення, тому відвідувач трохи відсахнувся і знітився.

– Ну гаразд, давайте ось зараз же, разом з вами пройдемося по справі цього самого Горбача. Можливо, ви хоча б тоді переконаєтеся, що у нього таки справді млява шизофренія. Давайте?

– Ну-у-у... давайте пройдемося... – явно неохоче, через силу вичавив із себе Назар Амосович.

Головлікар видобув з теки нові папірці та спитав:

– Отже, маємо хворого, який зветься Горбач Микита Лукич, п'ятдесят третього року народження, до надходження до нашого закладу працював молодшим продавцем овочевого магазину в Рівному. Так?

– Так.

– От і добре, що ви хоч із чимось погоджуєтесь... Поїхали далі. Отже, що стало причиною надходження цього самого хворого громадянина Горбача до нашого лікувального закладу?

– Прохання слідчого обласної прокуратури про проведення первинної психіатричної експертизи на предмет встановлення у пацієнта млявої шизофренії, – пробурмотів Назар Амосович.

– О! – Ростислав Леонідович погрозив йому відстовбурченим вказівним пальцем правої руки. – Розумієте? Слідчий обласної прокуратури просить нас поставити хворому громадянину Горбачу Микиті Лукичу цілком конкретний первинний діагноз – «млява шизофренія». А ви тим часом...

– Перепрошую, але доки зазначеному громадянину Горбачу Микиті Лукичу діагноз не поставлено, його не можна називати хворим. Тим паче, такий діагноз, як...

– Ви впевнені у своїх словах, Назаре Амосовичу?

– Я? – сердега навіть голову в плечі втягнув під суворим поглядом головного лікаря.

– Ви, ви! Звісно, що ви, а не заввідділенням.

– Ну так, він згоден...

– От бачите, Назаре Амосовичу, а він же більш досвідчений лікар, ніж ви.

– Тим не менш моя думка – це моя думка. Маю на неї право.

Помовчали.

– Ну гаразд, Назаре Амосовичу, – Ростислав Леонідович делікатно кахикнув і спитав, мимоволі стишивши голос: – Тоді скажіть, які підстави мала обласна прокуратура, щоб запідозрити у громадянина Горбача таке підступне захворювання, як «млява шизофренія»?

– В обласній прокуратурі працюють слідчі та прокурори, вони не мають відповідної медичної кваліфікації, щоб...

– Назаре Амосовичу, скажіть, будьте настільки люб'язні, що збирався вчинити хворий...

– Пацієнт...

– Ну гаразд, гаразд! Пацієнт, кажете? Отже, повідайте мені, будь ласка, що збирався вчинити релігійний фанатик Горбач Микита Лукич у суботу, тринадцятого квітня цього року, напередодні так званого християнського свята так званої Пасхи?

– Надихнувшись випадком, що мав місце на початку вересня^[145] торік, він збирався підірвати саморобну бомбу або у Мавзолеї Леніна в Москві, або на Красній площі перед Мавзолеєм, або на східцях, що ведуть безпосередньо до усипальниці товариша Леніна. Тим самим пацієнт Горбач збирався виправити помилку, якої припустився його попередник.

– І що ж це за помилка, дозвольте дізнатися?

– На думку пацієнта Горбача, його невідомий попередник невірно обрав день для здійснення бомбової атаки на Мавзолей. На його думку, перше вересня – це початок занять у школярів і студентів. Тоді як наш пацієнт орієнтувався на релігійне свято – на Великдень...

– А?! Що я чую? – Ростислав Леонідович аж привстав від напруження.

– Наш пацієнт орієнтувався на так зване релігійне свято – Пасху, – повторив візитер, відвівши очі.

– Назаре Амосовичу, ви що... Невже ви вірите у подібного роду дурню?

– Не вірю, звісно, – зітхнув той, – просто батьки мене виховували... у традиційному дусі. Тому мене охрестили, коли я ще немовлям був. У нас у Бакоті, знаєте, там монастир знаменитий...

– То що, тільки через дурний вчинок батьків ви тепер поділяєте різні глупства? І як вам тільки не соромно!

– Не те щоб поділяю, – обережно мовив Назар Амосович, – просто дитячі згадки... Це ж дитинство, про нього стільки згадок лишилося.

– Ви вже давно дорослий, – суворо мовив головний лікар, – а старих забобонів досі не позбулися. Негарно це, знаєте... Втім, йдеться про інше: громадянин Горбач Микита Лукич прагнув завдати шкоди найбільшому та найулюбленішому символу всього радянського народу – товаришеві Леніну. Хіба саме це не свідчить на користь слідчих прокуратури?.. Та «млява шизофренія» – це абсолютно

влучний висновок! Не розумію, що заважає вам поставити саме такий діагноз?

– Бо не вважаю пацієнта Горбача хворим душевно. Як на мене, його бажання є абсолютно свідомим, а хвороба, яку йому намагається приписати прокуратура, тут абсолютно ні до чого.

– Таким чином виходить, що абсолютно здоровий, при повному усвідомленні всіх своїх дій радянський чоловік спочатку проштудіював підручник Олександра Шидловського «Основи піротехніки», а потім йому закортіло виготовити потужну бомбу з вибухівки, яку він намагався нелегально придбати попервах у роботяг Ярівського гранітного кар'єру, а потім у таких самих роботяг Івано-Долинського кар'єру? А потім абсолютно здоровий, тобто, ні на краплю не слабкий на голову чоловік, збирався підірвати цією бомбою не тільки себе, але й невідому кількість відвідувачів Мавзолею Леніна? Все це нормально, ви вважаєте?

– За словами самого пацієнта Горбача, він збирався криком попередити людей, щоб вони розбіглися. Якби хто й постраждав від вибуху, окрім нього самого – то це охоронці Мавзолею.

– То що, охоронці не люди?! Вони нелюди, чи не так виходить?

– Ні, чого ж... Люди, звісно. Просто служба у них така. Ризикована.

– Робота, кажете? Хм-м-м! Хороша відмовка.

– Це не відмовка, Ростиславе Леонідовичу, це...

– У будь-якому разі нам усім, як лікарям-психіатрам, необхідно пам'ятати про наші прямі службові обов'язки також, – у голосі головлікаря брязкнув метал, тому візитер, який збирався щось заперечити, в останній момент все ж вирішив, що краще буде промовчати. – Ми, Назаре Амосовичу, охороняємо душевний стан нашого суспільства, слідкуємо за його здоров'ям. Суспільство довірило нам важливу функцію: вчасно виявляти, помічати, маркувати шкідливі паразитарні елементи, які прагнуть проникнути в цю свідомість і спотворити її, навіть скалічити певною мірою. Розумієте, наскільки це важливо?

– Але ж я думав...

– Не важливо, про що ви там думали. Важливо, як все є насправді. А тут ситуація така, що, піклуючись про душевне здоров'я окремих членів суспільства, лікарі-психіатри опікуються душевним здоров'ям суспільства в цілому. Ми всі – це дуже важлива захисна суспільна

система, але щойно ви, Назаре Амосовичу, продемонстрували, що є слабкою ланкою цієї системи. Через ваші дії або, точніше, через вашу бездіяльність в її роботі настане збій – розумієте, чим це може обернутися для суспільства, чим загрожує його духовному й душевному здоров'ю? А тому перепрошую, я просто змушений зайнятися вами.

– Тобто?

Подібного повороту він аж ніяк не очікував, однак головний лікар, схоже, наважився на рішучі дії:

– Назаре Амосовичу... А розкажіть-но мені, яким чином ви перекваліфікувалися на лікаря-психіатра?

– Ну-у-у... навіщо згадувати ту давню історію?

Утім, спроба уникнути пояснень виявилася марною:

– Назаре Амосовичу, облиште! Ви прийшли до мене на особистий прийом, заради вас я був змушений змінити графік роботи та затримати у приймальні Серова, Бистрих і Шолуху, а там дуже важливе питання... Отож відповідайте, будь ласка. Коротко й по суті. Бо я ж зацікавлений і в швидкому наведенні ладу в третьому чоловічому відділенні. Ну, то як?

Довелось бодай коротко розповісти про те, як майже чотири роки тому в Хмельницькій обласній лікарні заїжджий лектор товариства «Знання» переконував співробітників нести в народні маси добру звістку про позитивний вплив малих доз радіації на людський організм. Як тоді ще терапевт Дунець виступив різко проти цього. Й як невдовзі по завершенні згаданої лекції лікаря-терапевта Дунця направили на курси перекваліфікації, оскільки в Хмельницькій області тоді відчувався брак лікарів-психіатрів. І головне – що на прощання тамтешній головлікар напутив його: «Дурень ти, Назаре Амосовичу, ох і дурень же! Якщо Партія та Уряд вирішили збудувати Хмельницьку атомну електростанцію, то цього не уникнути. Тим паче завадити реалізації цих планів не зможе якийсь дохтур... А от життя собі поламати він може залюбки. Тому топай звідси! Пішов геть».

Отак він і перекваліфікувався з терапевтів у психіатри. Але протягом півтора року по завершенні перекваліфікації, змінивши пару місць роботи на Хмельниччині, на початку поточного 1974 року був переведений сюди – у Рівненську обласну психіатричну лікарню, де вже понад місяць працює в третьому чоловічому відділенні.

Десь на середині розповіді Назара Амосовича з-за дверей знов визирнула секретарка, однак Ростислав Леонідович лише покладав нігтем по скельцю свого годинника і тихо кинув:

– Нехай іще трохи почекають, ми вже скоро.

Коли ж відвідувач завершив, то підбив підсумок:

– Таким чином, Назаре Амосовичу, я змушений констатувати, що в основі всіх службових пертурбацій, на які ви наразилися через вашу... не зовсім розумну поведінку – назвемо це так...

– Та я просто висловив думку про некоректність перенесення результатів дослідження тваринного світу на людей!

– Назаре Амосовичу, по-перше, я попросив би вас не переривати мене. По-друге, я повторно підкреслюю недостатню розумність вашої поведінки. А по-третє... По-третє, змушений констатувати, що у вас радіофобія.

– Чо... чого-чого?

– Острах радіації. У першому гострому чоловічому відділенні є пацієнт-параноїк, у нього ще восени почалося різке загострення манії переслідування. Нещасному здається, що після випробування будь-якої атомної чи водневої бомби вчені єврейської національності нібито «збирають» її радіаційне випромінювання у спеціальні «промені смерті» та опромінюють ними цього нашого пацієнта. Оскільки, на його думку, цим займаються нібито євреї, наш пацієнт виготовив з молочних, кефірних та інших кришечок^[146] спеціальну захисну фольгову шапочку на кшталт єврейської кіпи. Кришечки там різноколірні, викладені в три шари. Зовнішній шар зелений – нібито під колір листя. Потім сріблястий середній шар. І нарешті внутрішній шар, найближчий до мозку – золотавий. Під час загострень параної хворий цю фольгову кіпу не знімає, навіть спить у ній. А у вас теж є така шапочка?

– Яка ще...

– Ковпак зніміть! Хутко! Нумо?

Назар Амосович підкорився несподіваному й наполегливому наказу. Переконавшись, що ніякої фольгової кіпи у візитера нема ні на маківці, ані в крохмально-білому медичному ковпаку, Ростислав Леонідович мовив трохи стриманіше:

– Ну гаразд, переконали... Але в тому, що ви вражені радіофобією, годі й сумніватися. Було б варто дослідити, розвинулись у вас на базі

радіофобії якісь параноїдальні прояви чи ні... Ви як вважаєте, Назаре Амосовичу?

– Я?

– Ви, ви! Хочете перетворитися з лікаря третього чоловічого відділення на нашого ж пацієнта? Чи вам комфортно у нинішньому становищі? Але якщо таки комфортно, то будьте настільки люб'язні – виконуйте належним чином ваші посадові обов'язки!

Ага-а-а, то ось куди хилить Ростислав Леонідович!.. Мовляв, виконуйте належним чином посадові обов'язки, ставте пацієнтові Горбачу діагноз «млява шизофренія», якщо так вирішила прокуратура. Більш того – називайте пацієнта «хворим», якщо так вирішив прокурор! Інакше з лікаря ви перетворитесь на нашого пацієнта, тоді ми вас вилікуємо.

– Бачу, ви нарешті все зрозуміли, – головлікар кивнув із задоволеним виглядом. – Долю хворого Горбача Миколи Лукича ніщо вже не змінить, ніякі ваші дурнуваті демарші. Отож повертайтеся до себе у третє відділення й виконайте нарешті все, чого від вас вимагають. І можете сходити на екскурсію у перше гостре відділення, подивіться на тамтешнього параноїка у кіпі з фольги й подумайте, чи воно вам треба?

– Ростиславе Леонідовичу...

– Вам і досі щось незрозуміло? – погляд головлікаря став іронічним.

– Я хотів спитати, а якщо все ж таки...

Пауза.

– Що саме, Назаре Амосовичу?

– Якщо все ж таки я відмовлюся ставити пацієнту Горбачу цей діагноз? Відмовлюся навіть попри ваше попередження.

– Від цього вашого самогубчого кроку нічого не зміниться.

– Як це?

– Назаре Амосовичу, ну прокиньтесь же, нарешті! У вас що, фольгова шапочка всередині черепушки схована, чи що?

– Ні-і-і...

– Отож-бо! Але тоді давайте-бо подумаємо разом. Припустімо, ми не поставимо хворому Горбачу спірний, з вашої точки зору, діагноз «млява шизофренія». Це означатиме, що суд має визнати його повністю відповідальним за злочинний намір зруйнувати Мовзолей

Леніна. А це непотрібний нікому розголос, бо друге поспіль зазіхання на Мавзолей... спочатку у вересні минулого року, тепер у квітні нинішнього... Цього не можна допустити, ніяк не можна! Бо чим пояснити раптове зростання агресивності радянських людей, спрямованої на святиню нашого народу?

Отже, діагноз «млява шизофренія» Горбачу буде поставлено. Буде – і крапка! Якщо це станеться не в нашій лікарні, то не забувайте про існування Інституту Сербського в Москві: діагноз буде поставлено тамтешніми лікарями. Після того відбудеться суд, однак він матиме зовсім інший характер. Бо якщо теракт в Мавзолеї Леніна готував шизофренік – тут всім усе зрозуміло.

Головний лікар широко всміхнувся й розвів руками. Але на цьому його промова не завершилася:

– Втім, усе зрозуміло не тільки з Горбачем. Або з прокуратури, або навіть з Комітету держбезпеки нам вкажуть на недбале виконання наших прямих службових обов'язків. Отож з цією справою потрібно буде розбиратися, причому розбиратися дуже відповідально. А тоді з'ясується, по-перше...

Ростислав Леонідович почав загинати пальці на правій руці:

– По-перше, що діагноз «млява шизофренія» хворому не побажав ставити лікар Дунець Назар Амосович. По-друге, зазначений лікар завжди вирізнявся конфліктним характером – за що, власне, його змусили свого часу перекваліфікуватися з терапевтів у психіатри. По-третє, лікар Дунець потерпає від радіофобії. Й нарешті, по-четверте, він так само занурився в біблійний фанатизм, як і хворий «бомбіст» Горбач – бо й досі надає якесь значення акту власного хрещення, що мав місце в його далекому дитинстві.

Головлікар потрусив у повітрі майже повністю стиснутим правим кулаком, потім загнув останній – великий палець і резюмував:

– Й нарешті, по-п'яте: будь-який досвідчений психіатр підтвердить вам, що захворювання нашого профілю мають таку погану властивість, як прилипливість. Тобто, маючи певні психічні девіації – а їх мають практично всі люди, – іноді лікар може почати копіювати поведінку свого пацієнта. Свідомо чи несвідомо. Отож зважаючи на всі ці обставини, дуже легко буде довести, що лікар Дунець заразився «млявою шизофренією» від хворого Горбача. Ви цього домагаєтесь, Назаре Амосовичу?

Не підводячи похнюпленої голови, відвідувач підвівся й мовчки попрямував до виходу з кабінету, човгаючи ногами по підлозі.

– Добре, що ви все зрозуміли, Назаре Амосовичу, – мовив йому в спину головлікар. – Вертайтесь до свого відділення й виконуйте службові обов'язки належним чином. І зробіть таку люб'язність: там у приймальні очікують Серов, Бистрих і Шолуха – то скажіть їм, нехай заходять. Бо у нас тут справді важливе питання потрібно вирішити. Зробіте, еге ж?

Лук'янівська в'язниця, Київ, 25 квітня 1974 року

Шлях тюремним коридором до камери видавався сьогодні особливо довгим. П'ять років ув'язнення у таборі суворого режиму з конфіскацією особистого майна за статтями 122 (частина 1 і частина 2), а також за статтею 211 Кримінального кодексу... Добре хоча б те, що у СРСР практикується «поглинання» найбільш суворою статтею решти, інакше сьогодні в Київському облсуді йому б оголосили не про п'ять, а про всі сім років.

Хоча...

Яка, у принципі, різниця?! Доля засуджених за «гомосексуальними» статтями у переважній більшості складається дуже... дуже погано, щоб не сказати різкіше. Оскільки у преамбулі обвинувального вироку фігурували статті за «спекуляцію» та за «український буржуазний націоналізм», але в постанові, насамкінець, лишилися виключно мужолозтво, окрема із застосуванням насильства та розповсюдження порнографії, це могло означати одне: влада вирішила знищити кінорежисера Параджанова гарантовано і найбруднішими методами з усіх доступних.

Поza сумнівом, суд цікавився виключно Параджановим, бо тільки він дістав реальний строк, інші ж підсудні відбулися трирічним умовним покаранням. Отже, попереду у Сергія Йосиповича буде ще багато, дуже багато тюремних коридорів, значно довших за той лабіринт, який він знов і знов долав у Лук'янівській в'язниці. Так, коридори ці настільки довгі, що топтати їх доведеться не менше п'ятирічки...

Звісно, якщо засуджений режисер не наразиться на додаткову «посадку»! Бо від нібито найсправедливішої у світі «влади робітників і

селян» можна очікувати будь-якої підлості, будь-яких провокацій! І ув'язнення на новий термін також.

Але... нічого, нічого! Скільки разів відправляли за ґрати його батька (світла пам'ять і земля йому пухом) – але ж не зламався старий! І навіть примудрявся виходити на волю завчасно. Що ж, сидів батько – настала тепер синова черга. Мабуть, це доля така лиха! Родове тавро.

Луцьк, травень 1974 року

Колись давно і Марічка, і її чоловік Радомир Демидась працювали на 223-й авіаремонтній базі^[147]. Усе було добре, аж доки не настав 1968 рік: саме тоді під час введення радянських військ до Чехословаччини зник безвісти її брат Леон. Обставини зникнення лишалися достеменно невідомими принаймні для родини Яроцьких. Одне було зрозуміло: з цією справою щось явно нечисто – адже і маму Клаву, і тата Маркіяна неодноразово викликали на «бесіди» до Управління КДБ у Чернівецькій області, де щоразу засипали зливою малозрозумілих запитань і натяків.

«Та хай би краще ці харцизяки Леончика мого повернули живим-здоровим, ніж про його друзів мене питати! Я там знаю його друзів?! Воно мені треба, чи що?!» – обурювалася старенька мати, аж доки ці переживання... не звели горопашну в могилу. Відтоді до КДБ ще деякий час тягали невтішного овдовілого батька. Потім вже в Луцьку довкола сімейства Демидасів почали увиватися якісь підозрілі особи. А завершилося все тим, що у відділі кадрів авіарембазы Марічці та Радомиру по-доброму запропонували написати заяви на звільнення за власним бажанням. Воно й не дивно: ремонтування авіаційних двигунів – матерія тонка, багато в чому пов'язана з різноманітними секретами. Навіщо ж ризикувати розкриттям таємниць радянської авіації?

Довелось обом працевлаштуватися на «цегельку»^[148], що в Кульчині. Відтоді Марічка обслуговувала автоклави, Радомир же прилаштувався бульдозеристом в кар'єрі. Робота, звісно, не дуже інтелігентна у порівнянні з авіарембазою – та що поробиш! Головне, платили добре. Окрім того, через близьке розташування підприємства до Луцька можна було не клопотатися про зміну місця проживання.

Хоча довелося привчати себе до щоденних поїздок на роботу розвозкою – але звикли доволі швидко.

Одна проблема лишалася нерозв'язаною: Маркіян Лукич залишився в Берегометі сам. Хоч як умовляли його перебраться на Волинь, він відмовлявся навідріз: «Старий я, аби вкотре на нове місце перебиратися. Звик я до Буковини, та й Клава тут похована – хоч і пізно ми зустрілися, та я її кохав... Отож не поїду до Луцька, і не просіть! За онуками наглядати? Самі своїх дітей піднімайте – либонь, не маленькі. Якщо хочете – привозьте цих розбишак на літо, а так самі, самі...»

Життя налагодилося.

Як раптом невдовзі після Дня Перемоги з Марічкою стався дивний випадок. По дорозі на роботу вона звернула увагу, що у розвозці поряд з давно знайомими робітниками їхав один незнайомец. Особливої зацікавленості це ні в кого не викликало: мабуть, на «цегельку» влаштувався новачок – цілком можливо... Він ще встигне перезнайтися з усіма.

Таким чином, Марічка швидко забула про нічим особливо не прикметного мужичка. Та коли виходила з розвозки на кінцевій зупинці – відчула, як хтось тицьнув їй у руку якийсь паперовий прямокутничок. Озирнувшись, побачила за спиною незнайомця.

– Це вам, на самоті глянете, – ледь чутно прошепотів він. Після чого одразу ж обігнав Марічку і широкими кроками попрямував у бік заводу, фасад якого прикрашав трохи виляючий кумачевий транспарант заввишки в цілий поверх, на якому гігантськими білими літерами було виведене популярне радянське гасло:

МИРУ – МИР!

Під час робочої зміни вони не зустрічалися, після зміни назад до Луцька розвозкою незнайомец не повертався. Мабуть, вибрався з Кульчина в якийсь інший спосіб. А може, залишився в селі – хтозна.

Відчуваючи щось незвичайне, жінка поклала паперовий прямокутничок до кишені кофтини, не розгортаючи. До вечора ледь дотерпіла. Папірець увесь цей час пролежав там, де його поклала вранці, – у кишені кофтинки. Переступивши поріг квартири, Марічка нарешті витягнула прямокутничок на світ, розгорнула... і не впала

лише тому, що вчасно притулилася до стінки: адже папірець був списаний почерком її брата Леона:

Добридень, мої дорогі рідні люде!

Не знаю, коли цей лист дійде до вас і чи дійде загалом. Не знаю цього... і не знатиму, можливо, ніколи: адже повідомляти вам зворотню адресу в моєму становищі було б верхом необачності. Я просто пишу цього листа, щоб повідомити: я живий і здоровий, зі мною все гаразд.

Як так сталося, що в 1968 році я щезнув?.. Сталося, ото й усе. Написати докладніше не можу, оскільки боюсь виказати людей, котрі допомогли мені викрутитися з надзвичайно складних обставин, до яких я втрапив не з власної волі. Лише одне прошу зрозуміти: все буде добре зі мною! І дуже сподіваюся, що і з вами усіма також буде добре.

Шукати мене не треба: це небезпечно. Знайте лише, що проживаю я тепер по сусідству з дядьком Дем'яном Кандибою. Мені тут дуже подобається, але на те було дві умови. По-перше, треба було розповісти всю правду про те, як ми посварилися з Михайлом Говалешком – ну, отож я й розповів... А по-друге, ім'я моє різало вухо тутешнім жителям. Тим самим сусідам дядька Дем'яна, які зголосилися мене прихистити. Отож і довелось мені ім'я змінити, а разом із ним усе інше.

Тому якщо я колись і з'явлюся вдома, то зватимуть мене зовсім не так, як раніше. А з'явитись рано чи пізно я таки збираюся – бо дуже вже хочу обійняти маму і тата! Вони немолоді вже, тим не менш сподівань моїх ніхто в мене не відніме. А щодо сестрички Мусі (вибач, Марічко, але нелегко позбутися давньої звички) – то це вже само собою! Ми ще стрінемося, вірю в це.

Цілую міцно,

Братик

Того вечора Марічка тільки й робила, що безупинно плакала і все читала-перечитувала листа. Ні поратися по господарству, ані перевіряти уроки у дітей вона була не в змозі. Насилу дочекалася повернення чоловіка після другої зміни: аби лягти спати, не могло бути й мови – до глибокої ночі разом з Радомиром жінка гадала, що це за послання таке і що воно означає?!

Так – почерк Леона вона упізнала одразу. Але ж почерк можна підробити... Дістати зразки для підробки при бажанні було неважко: наприклад, у Львівській політехніці мала зберігатися дипломна робота інженера-електрика Леона Яроцького. Або якісь курсові роботи...

В листі жодного разу ім'я того, хто писав, не згадувалося. Але чому? Що означала фраза: «...довелось мені ім'я змінити, а разом із ним усе інше»?! Якщо Леон справді змінив ім'я і тепер не хотів виказувати нове – що підштовхнуло його до подібного вчинку?

Що означали згадки знайомих сімейства Яроцьких по Берегомету – Дем'яна Кандиби і Михайла Говалешка^[149]? Про яку таку «сварку» з другим йшлося, якщо цей чоловік хоча й був відомий на весь Берегомет, проте тато Маркіян стикався з ним виключно по роботі?

Чому Леон (якщо він справді написав цей лист) спочатку назвав сестру «Мусею», а потім одразу ж вибачився за це? Він же повинен знати, до чого Марічці це не подобається! А також що вона дозволяла називати себе Мусенькою тільки вітчиму...

І знов-таки, чому всі ці імена в листі наводяться, але ім'я автора замінене обтічним словом «Братик»?

Марічка й Радомир обдумували всі ці моменти до глибокої ночі, але нічого путящого не могли придумати, аж поки жінка не зачепилася за фразу: «Знайте лише, що проживаю я тепер по сусідству з дядьком Дем'яном Кандибою». На перший погляд, вона була позбавлена будь-якого сенсу, оскільки згаданий в листі Кандиба спокійненько жив собі в Берегометі, отож якби Леон Яроцький і справді мешкав десь поруч – ніяких проблем загалом не було б. Отже, за цими словами явно щось ховалося...

Що саме, Марічка здогадалася вже ближче до ранку, коли за вікном на сході ледь-ледь порожевів небокрай. Річ у тім, що з якоїсь там причини до дядька Кандиби приліпилося вуличне прізвисько «Канада»! Отже, «проживаю я тепер по сусідству з дядьком Дем'яном Кандибою» могло означати, що Леон живе тепер... по сусідству з Канадою! А це вказувало, що він перебуває в Сполучених Штатах – он воно що! От які «сусіди дядька Дем'яна» зголосилися його «прихистити»!

В цьому світлі швидко знайшлося пояснення уявній «сварці» з Михайлом Говалешком. По-перше, під час війни той був поранений в боях за Прагу. По-друге, його прізвище було співзвучним із прізвищем

чеського драматурга-фашиста Вацлава Гавела, якого провідні радянські газети затаврували як одного з кривавих поплічників світового імперіалізму в ідеологічній царині. Таким чином, фраза з листа про «сварку з Михайлом Говалешком» могла означати, що, опинившись у США, Леон розповів кому слід якусь свою правду про події, що мали місце в Чехословаччині в 1968 році. Також цілком очевидно, що така правда жодним чином не сподобалась би в КДБ – от тому він, ймовірно, і змінив ім'я! Тому й не вказав навіть своєї нової адреси – бо побоювався «довгої руки» радянських чекістів. Тому й попросив, очевидно, передати листа сестрі якомога непомітніше.

Насамкінець, автор прекрасно знав, що Марічка терпіти не могла, коли її називали «Мусею». Тим не менш, назвав її так, немовби натякаючи: він змушений писати не те, що хотів би – але справжній сенс у написаному відшукати можна. Якщо тільки захотіти читати поміж рядків...

Коли Марічка і Радомир нарешті зрозуміли все, на вулиці вже й розвиднілося. Отож чоловік нарешті ліг спати, а жінка, попри легке гудіння в голові після безсонної ночі, нашвидкоруч перекусила тим, що під руку потрапило, й зазбиралася на розвозку. Вона вже все вирішила: приїхавши на «цегельку», слід негайно переговорити з майстром зміни й написати заяву на кількадечну відпустку за власний кошт – бо слід з'їздити до Берегомета й розповісти про все вітчиму. Шкода, звісно, що мама Клава померла – але нехай хоч він дізнається про долю любого свого Леончика!..

Харків, 20 жовтня 1974 року

- Ірмо!..
- Ну, чого тобі, Севко?
- Послухай-но, Ірмо, невже ми і справді повернули все це?
- Справді повернули.
- Аж не віриться, чесне слово!..

Сьогодні була неділя, зараз уже вечоріло. Отож у Корнія була вечірня недільна вистава у Старому харківському цирку. На прохання дружини він забрав із собою на роботу також їхню дочку Римму – таким чином, Ірма дістала можливість приділити гостеві максимальну увагу.

Чоловік не ревнував, ні! Ще від самого початку їхнього шлюбу він звик до ситуації, коли дружина регулярно відправлялася в рейси в якості залізничної провідниці, та й сам Корній час від часу виїжджав на гастролі. Але це було, коли вони були молоді та проживали в Києві. Там все було прекрасно, все їх влаштовувало... окрім неможливості при такому стилі життя завести дитину.

Тому перебравшись до «першої української столиці», Ірма почала з того, що з вагонної провідниці перекваліфікувалася на вокзальну касирку. Що ж до Корнія, то в Старому цирку невдовзі намічалось відкриття^[150] Харківської філії Всесоюзної дирекції з підготовки циркових програм, атракціонів і номерів. Враховуючи багаторічні успішні виступи на арені в якості музичного ексцентрика, чоловік сподівався, що в новій філії для нього знайдеться місце: мусить же хтось нові покоління циркачів виховувати!

Завдяки цим змінам подружжя нарешті дозволило собі здійснити давню мрію – отак і народилася їхня Риммочка! Всі троє були дуже щасливими, однак сьогодні зранку до Ірми немовби сніг на голову звалився несподіваний гість – провідний інженер Інституту органічної хімії Всеволод Тихомирович Чернозуб власною персоною!

– Це з Мотовилівського дитбудинку, ми зростали разом, – коротко пояснила Ірма. – Скільки я попереджала це «вовчєня»: захочеш в гості – приїжджай, але ж заздалегідь попереджай! Та де там... Як був дикуватим «вовчонком», так ним же й залишився, з роками не змінився анітрохи! З його сестричкою мати справу було простіше. Добре, що сьогодні хоч не моя зміна в касі, бо нам би поговорити по душах!

Корній одразу ж, без зайвих пояснень усе зрозумів і Римму з собою на роботу забрав. Дівчинці то тільки на радість: циркову виставу відвідати замість того, щоб уроки на понеділок готувати!..

Що ж до Ірми та Всеволода, то, лишившись на кухні за вечерею з пляшкою «Трамінєру», вони віддалися давнім спогадам. Річ у тім, що завтра, в понеділок виповнювалося рівно півтора десятиліття відтоді, як «вовчата» помстилися заступникові голови Щорсівського райвиконкому товаришеві Калащуку за смерть своєї матері та за власне спалюжене дитинство. Звісно, святкувати подібні дати авансом якось не заведено – погана прикмета... Але, по-перше, товариш Калащук був ще тим покидьком, по-друге, він безславно подох, по-третє, вихідний був сьогодні, а завтра понеділок.

Отож і влаштували вони вечерю на двох – один з месників і та, яка допомагала здійсненню помсти. Бракувало їм хіба що Рити Чорнозуб, але їй зателефонували до Москви й мали з нею двадцятихвилинну бесіду.

Тепер же пляшка «Трамінеру» спорожніла, вечеря була доїдена, перейшли до чаювання. Й зовсім несподівано Всеволод завів оце саме:

– Невже ми і справді провернули все це?

– Ех-х-х, «вовчєня» ти, «вовчєня»!

Потягнувши за срібний ланцюжок, вона дістала з вирізу світло-сірої домашньої сукні кулончик у формі калинового листа з китицею гранатових ягідок, замислено повертіла прикрасу в пальцях і сховала назад. Хоча з Києва вони давно вже переїхали, однак і сам кулон, і сережки Ірма вдягала лише вдома. До того ж виключно з певного приводу. Як-от на сьогоднішній вечір спогадів у компанії несподіваного київського гостя.

Костопіль, жовтень 1974 року

Раз... Два... Три... Чотири... П'ять!..

З приглушенням, майже зовсім нечутним подзвякуванням набої один за одним падали йому в долоню.

– Учень Нідзелінський п'ять набоїв отримав!

– Ворошиловець... – прошелестів незрозуміло звідки задрісний шепіт.

– Н-н-но! Розговорчики в строю!.. – суворо гримнув воєнрук. Потім зробив крок до сусіда і почав відраховувати набої йому.

Владька ж виструнчився та міцно стиснув у правій руці свою «мілкашку». Тримав гвинтівку з неабиякою гордістю, бо у решти однокласників були звичайнісінькі «тузики»^[151] й лише у нього одного – ТОЗ-12 з «оптикою». А все тому, що юнак готувався до виступу на обласній спартакіаді школярів, отож воєнрук не впускав найменшої можливості потренувати надію всієї школи – Владислава Нідзелінського на прізвисько Ворошиловець.

Ще торік він виконав усі нормативи на 1-й юнацький розряд по кульовій стрільбі з дрібнокаліберної гвинтівки, потім на першості їхнього району виборов «срібло». Звісно, до участі в Спартакіаді

народів СРСР він ще не доріс, але ж обласна спартакіада школярів – змагання достатньо престижні, й якщо Ворошиловець не підкачає...

– Ось бачиш це вільне місце? – якось вказав воєнрук на стіну біля дошки у кабінеті військової підготовки. – Отож якщо привезеш якусь нагороду з обласних змагань, то, чесне слово, сам особисто, власними руками пришпандьорю на цьому місці твою фотографію з трофеєм і напишу «Нідзелінський Владислав» от такими літерами!

І демонстрував, якими літерами напише ім'я призера. Однокласники стримано хихотіли при цьому, затуляючи роти кулаками й долонями, а воєнрук лише приндився ще більше:

– Чого смієтесь, розгильдяї, телепні? Краще беріть приклад з товариша! Якби всі стріляли так, як він...

– Якби ми стріляли сигарети у друзів!.. Ги-ги-и-и!.. – лунав із задньої парти дурнуватої жартик.

– Нідзелінський! Ти що, палиш?! – вмить обурювався воєнрук.

– Та ні, товаришу підполковнику! Як можна?! – намагався удати безневинність Владька.

– Та не палить він, товаришу підполковнику, а тільки затягується в туалеті на перервах, – під загальний регіт коментували з «камчатки».

– Нідзелінський! Не кури. І не затягуйся також, це погана звичка, – погрожував кулаком воєнрук. – Ти спортсменом-стрільцем стати хочеш?

– Так точно, хочу!

– А для спортсмена дихалка важлива, отак! А куріння дихалку збиває.

– Нічого, нічого, товаришу підполковнику, – продовжували в тому ж дусі з задньої парти, – як на дівку залієш, то дихалка вмить відновиться...

– Нідзелінський! – аж червонів воєнрук. – Ти що, вже дівок на х*ю крутиш? Ти мені диви! Якщо неповнолітніх, то це стаття...

– Та які там дівки?! – обурювався Владька, з ненавистю озираючись на «камчатку». – Це оті придурки ляпають хтозна-що, аби лише ляпнути!

– А-а-а... Ну, тож диви мені, не порушуй чого не треба! Бо не повішу твою фотографію на стінку, – підсумовував воєнрук. – Ну все, гаразд! Кінчаємо базар-вокзал, повертаємось до вивчення гранати ручної РГ-42.

Добре, що на відміну від цивільної оборони, уроки військової підготовки юнаки проходили окремо від дівчат, котрі в цей час вивчали домоводство. Інакше проблеми з Нелькою юнакові були б забезпечені. Звісно, ніяких особливо «тісних» стосунків між ними не було – так, зітхання, несміливі обійми й обережні поцілунки в щічку... Тим не менш «камчатці» треба було принагідно прищемити язика.

Що ж до стрілецьких змагань, то Владька прагнув досягти у цій царині високих результатів зовсім не через жагу слави. А тим паче, не заради того, щоб його фотокартка висіла на стінці кабінету військової підготовки.

Справа була зовсім в іншому – в нагані, який приніс його дід з війни. Раніше пістолет явно належав якійсь непересічній людині, бо в його руків'ї колись були крихітні отвори, тепер залиті епоксидною смолою. Мабуть, раніше до руків'я кріпився шильдик з ім'ям власника – отже, зброя була явно «з історією»... Отож дід якось пообіцяв, що після його смерті наган перейде онукові, якщо той продемонструє, що став «справжнім чоловіком». А це ж легко можна продемонструвати, досягнувши успіхів у стрілецькому спорті?

Отож Владька і старався заради дідового нагана. Тим паче, довкола хлопця коїлося стільки несправедливості! Якщо ж у нього з'явиться власна короткоствольна зброя – юнак швиденько розбереться з кривдниками. Та чого там – вже сам вигляд бойового пістолета у твердій руці юного Ворошиловця зупинить тих, хто затіває зле! Зупинить неодмінно.

В усякому разі він нізащо не дасть скривдити ні себе, ані своїх близьких, як дозволив це, приміром, добрий, проте безхарактерний безхатько Бокал-Бобокал, якому мерзотник-офіцер поламав усе життя. Ні-ні-ні, Владька не дозволить зробити з собою нічого подібного! Не дозволить нізащо...

Охтирка, листопад 1974 року

- Маріє Явтухівно, мені так шкода, що ви через мене постраждали!
- Доро, ти чого це?! Головне, що тебе вдалося врятувати, а решта...
- Але ж вас аж сюди законопатили – в Охтирку цю! Це ж і справді у порівнянні з Києвом жахлива «діра», яких ще пошукати треба...

Знаєте, що про цю назву розповідають? Що їхала якимось царця Катерина Друга місцевою розбитою дорогою, а колеса її карети...

– А колеса її карети повсякчасно потрапляли то до баюри, то до калабані, то до вибоїни? Тоді царця-німкенья щоразу вигукувала: «Ох, тирка!.. Ох, тирка!..» – маючи на увазі «дірки» в дорозі?.. Знаю, знаю! Всі місцеві цю байку про Катерину знають і одне одному переповідають.

– Ну, ще б пак!

– А тому облиш, дівчинко! Тим паче, якби тільки треба було повторити все спочатку, я б повторила не замислюючись.

– О-о-ох, Маріє Явтухівно, яка ж ви!

– Та отака, як вже є. А ти хіба не повторила б?

– Мене рятували, то що я мала би повторювати?

– Ах, так! Вибач, я трохи не зорієнтувалася.

– Хіба що... Можливо, знаючи, які неприємності чекають на вас через мене, я, ймовірно, не пішла би з тієї смітцевої купи до вас! Хай би краще там померла, чим щоб через мене...

– Доро, ти чого це?

Схопивши молоду жінку за обидві руки, Марія Явтухівна зазирнула їй в очі та продовжила проникливим голосом:

– Ти ж поглянь на себе, якою красунею виросла!.. На меблевій фабриці працюєш, родичі знайшлися, заміж вийшла, діточок двоє... Що не так?

– Але ж ви...

– Та й мені гріх нарікати на долю! Адже саме тут, у цій «дірці» – в Охтирці, я свого Мирослава зустріла.

– Але ж його знов забрали...

– Ну-у-у... У тому ні я, ні ти – ніхто з нас не винен. Це все кореспондент той, чорти б його забрали!

– Той, про якого ви розповідали?

– Ну так, Остап цей Гапочка, «Бендер» із Харкова. Вже як від нього бігав Мирось мій бідолашний, вже як тільки намагався уникнути зустрічі! І просив, і молив: мовляв, не чіпайте мене з цим своїм «штучним перкалем», облиште все це в минулому – але ж ніяк! Кліщ цей, кровопивця приїжджав сюди неодноразово, не відчеплявся від нас. Зрештою доконав-таки Миросю: щось вони довго говорили про той самий «перкаль», говорили, говорили... А потім і зникли обидва.

Тільки Гапочка цей сам поїхав до свого Харкова, а Мірося мого нібито міліція забрала. Але потім виявилось, що КДБ.

– А за що ж його так?.. – жахнулася Дора.

– Та хтозна! Як повезли його в область, так і з кінцями. Я, звісно ж, потім до Сум їздила неодноразово, намагалася все з'ясувати, тільки мені скрізь дали відкоша. Сказали: мовляв, не твого бабського розуму це діло! Тим паче, ти по нашій лінії перед Батьківщиною проштрафилася.

– Це через мене, все через мене!.. – схопилася за голову Дора.

– Кажу ж, облиш! Ти тут ні до чого. Мирось мій, виявляється, сам в якусь справу державної ваги загруз по самісіньку маківку. Він за справу цю, знаю, відсидів вже якось, але тепер... Мені натякнули: мовляв, не вміє він язика за зубами тримати – треба повторно мізки чоловікові прочистити!

– Отак от, виходить...

– Отак і виходить, Доро, отак і виходить!

– Маріє Явтухівно...

– Що?

– А раптом кореспондент цей... ну-у-у, «Бендер» який...

– Так-так, і що ж він?

– А раптом він – «підсадна качка»?! Провокатор від КДБ, який вашого Мирослава Сергійовича спровокував на відвертість навмисно, га?

– Ти знаєш, Доро... Можливо, цілком можливо. Негарно людей підозрювати, але я й сама про це думала.

– Боже, який жах!

– Так, Доро, згодна: жах! Горе та й годі. Добре, що хоч би після Мирославчика мого Каміла лишилася.

– Так-так, Маріє Явтухівно, авжеж добре! Дочка у вас просто прекрасна.

– Вся у тата вдалася. І така ж правдолюбка, як і Миросик мій любий. Тільки обережніша.

– Це вже як ви!

– Ну-у-у, де вже мені... Я піддала ризику завдання Батьківщини, ти ж і без мене все знаєш. От тільки не треба знов цих вибачень! Облиш.

– А-а-а... про Мирослава Сергійовича вашого так нічого й не вдалося дізнатись? Геть зовсім нічого?

– Анічогісінько! – Марія Явтухівна скривила губи й тяжко зітхнула. – Таємниця то є велика, державної ваги! Процес закритий, вирок суду невідомий. Що? Як? Нічого невідомо! Був чоловік – і нема його! Отак.

1975. Мурльо

Середня школа № 20, Київ, 8 травня 1975 року

– Миколо Семеновичу...

– М-м-м-м?... – він насилу розліпив набряклі повіки та пробурмотів, ледве рухаючи розпухлим язиком: – Тобі ч-ч-чо треба, га?

– Миколо Семеновичу, ви зараз мали б у нас урок вести, проте...

– У-у-у... ур-рок-к?... Як-кий ще ур-рок-к...

– Урок історії. Ви ж історію у нас викладаєте.

– Т-ти... т-ти з як-кого клас-с-су, ком-маш-шко?

Хоча... яка, в принципі, різниця, з якого саме? Теж мені велика справа...

Головне, що сьогодні було восьме травня, передсвятковий день. З самого ранку він встиг завітати до Подільського районного військкомату, розташованого буквально в двох кварталах від місця його роботи – на вулиці Жданова, – й отримати ювілейну медальку «XXX років Перемоги у Великій Вітчизняній війні». Потім поспішив сюди, в підсобку кабінету, але тільки-но встиг поставити під стіл солідний на вигляд, хоча і дещо потертий портфель, як у двері кабінету вже стукала особисто директорка школи: «Миколо Семеновичу, на вас вже всі чекають в актовій залі! Ходімо».

Потім замість першого уроку були урочисті збори. Всі ветерани війни сиділи в президії, а попереду всіх, поруч із самою директоркою – місце для нього. І не дарма: адже у кого ще на грудях був настільки розкішний «іконостас»? І от навіть сьогодні – чергова медалька з рук самого воєнкома.

Тому виступав Микола Семенович першим з ветеранів. Розповів про подію, що мала місце рівно за рік до Великої Перемоги – про звільнення Севастополя^[152] від німецько-фашистських загарбників. Хоча, якщо чесно, він особисто Севастополь не звільняв... воював на трохи іншому напрямі та й загалом в інших військах... Але достатньо було навмання тицьнути пальцем в «іконостас» на своїх грудях і мовити: «Оце мені за Севастополь дали, за місто руської слави! Там така битва була... Справжнє пекло», – щоб усі повірили. А все інше... Хоча, зрештою, він учитель історії чи ні? Якщо вчитель – мусить розповісти, як воно було... у відповідності до «Короткого курсу історії ВКП(б)» під особистою редакцією товариша Сталіна! Хоча... навіть

такі подробиці цим комашкам – сучасним школярам сімдесятих років?! Вони просто мусять слухати, не запитуючи зайвого.

І Микола Семенович штовхнув таку запальну промову про битву за очищення Севастополя від фашистської мерзоти, яку тільки підказали йому товариш Сталін (через «Короткий курс історії ВКП(б)») та прекрасна уява, розбурхана передчуттям майбутньої випивки. Саме так – адже нову ювілейну медальку належало обмити... бо інакше не можна! Інакше – це неправильно. Тому від його запальної промови половина актовій зали буквально ридала, а друга половина захоплено цокала язиками.

Розрада настала, тільки коли по завершенні урочистих зборів він дістався сюди – до своєї підсобки. Тут нарешті витягнув з портфеля й відкоркував півлітрову пляшку зубрівки, потім витягнув з шухляди столу чисту склянку, вкинув туди отриману зранку ювілейну медальку, залив міцною настоянкою, випив, зажував купленим по дорозі «блювотиком»^[153] з капустою. Після цього почепив обмиту за всіма правилами медальку на належне місце в «іконостасі», додав ще зубрівки, потім ще і ще...

Микола Семенович не пам'ятав, як задрімав у темній підсобці. Шкода, що ця комашка його розбудила, як слід виспатися не дала! Бо після випитої досуха пляшки, закушеної єдиним «блювотиком», у нього жахливо «горіли труби». Е-е-ех-х-х, водички б зараз!..

– Я, Миколо Семеновичу, з п'ятого класу. У нас зараз ваш урок.

– А-а-а... прізвище твоє яке?

– Сивак.

– Ім'я?..

– Спартак.

– Ага... Так. Спартак, значиця... А знаєш, хто це був такий, га?

– Це був лідер повстання рабів у Давньоримській імперії в сімдесят четвертому – сімдесят першому роках до нашої ери.

– КГМ-м-м... Вірно. От тільки ти брешеш, що з п'ятого класу!

– І нічого я не брешу.

– Брешеш, комашко! Брех-х-х-ло т-ти! Повстання Спартака – це історія Давнього світу. Це ш-шос-стий клас, а четвертий-п'ятий – це «Оповідання з історії СРСР». Отож ти про Спартака ще не можеш знати.

– Чому це раптом не можу? Можу ще й як! Я «Спартака» Рафаелло Джованьйолі ще в другому класі прочитав.

– Ти?!

– Я.

– Цілий роман? У другому класі? От-так-кен-ної товв-вшин-ни? – вчитель показав двома пальцями, якої саме. – Та в другому класі знаєш що читають?! Казки про Колобка й Козу-дерезу. А «Спартак» – це ж роман!

– Ага, отакий завтовшки. І що з того?

– Що з того?! А те, що ти точно заливаєш, брех-х-х-ло.

– Нема чого мені більш робити, окрім як вчителю брехати.

– Та що ти таке кажеш, к-ком-маш-шко? А скажи-но, як звали цього... ну-ну-у-у... от керівника школи гладіаторів, звідки втік Спартак, – як?..

– Лентул Батіат.

– Тьху, щоб тобі... Вірно. Але ти все одно брешеш! Мабуть, у кіно «Спартака»^[154] подивився. Що на це скажеш, хіба ні?

– Тоді спитайте про героїв, які є в книжці, але яких нема в кіно!

– А чого ж, можна й так... Германець, сподвижник Спартака?

– Еномай.

– Жінка, в яку Еномай втріскався по вуха, але яка любила Спартака?

– Евтібіда.

– А жінку Спартака як звали?

– Ну, це зовсім просто: Валерія. А в кіно – Варінія^[155].

Після півлітра зубрівки краще було б сидіти в темряві, бо світло різало очі. Проте не втерпівши, вчитель помацав перед собою, знайшов вимикач настільної лампи, клацнув ним і спрямував яскравий світловий конус в обличчя малому негідникові. Так Миколі Семеновичу було зручніше – бо нагадувало часи, коли він займався...

Втім, байдуже, що там було в минулому, коли він ще не встиг перекваліфікуватися у шкільні вчителі. Важливо, що зараз перед вчителем стояв, примружившись від сліпучого світла, що нестерпно різало очі, типовий відмінник. Такий дурити старшого навряд чи стане. Але найважливішим було те, що малий тримав у руках!

– Вода?! Це яка там у тебе?

– «Миргородська», як ви і просили.

– Просив? Хто – я?

– Ну так! Ми зайшли до кабінету історії ще на перерві, почули тут, у підсобці шарудіння. Мене завжди просять зазирнути кудись, отож я зазирнув – а ви якраз зубрівку допиваєте. Тоді й попросили мене збігати за водою в гастроном на розі Червоної площі та Жданова. До речі, ось решта...

Спартак простягнув учителеві зіжмакані карбованці та якісь копійки.

– Карбованці дай мені, а копійки можеш залишити собі на морозиво. А воду давай сюди, базікало!

Нетерпляче вирвавши пляшку з простягнутої руки, вчитель притулив зубчастий бляшаний корок до краю стільниці, точним ударом долоні з першого разу відкоркував пляшку, присмоктався до горлечка і пив, пив, жадібно ковтав газовану мінералку... Лише коли пляшка наполовину спорожніла – задоволено відригнув і блаженим тоном мовив:

– А-а-а, як добре!.. На твоє щастя, комашко, ти ще не знаєш, до чого це зле – коли закусь погана.

– То хто ж вам винен, що горілку ви пиріжком з капустою закушували? – підібгавши губи, хлопець кивнув на недоїдений пиріжок. – От коли я спирту випив, то...

– Ти-и-и? Спи-и-ир-ту-у-у? – у вчителя мимоволі очі на лоба полізли.

– Ну так, настоянки перегородок волоських горіхів^[156]. Цілу столову ложку за раз. Вона на чистому медичному спирті робиться. Якщо шлунковий розлад – це мировий засіб! Мама цією настоянкою весь наш дім рятує, у разі чого. Всіх сусідів по нашому будинку, маю на увазі.

– Ох і розумна ж у тебе мама! – мугикнув Микола Семенович.

– Цей рецепт їй тітка Тая повідомила, – продовжив хлопець, – тільки її на Мінський масив відселили, а ми тут залишились, на Старому Подолі. Але я про закусь. Отож як мама давала мені столову ложку цієї настоянки випити, то закушував я її чорним хлібом з отаким шаром масла, а не пиріжком.

Спартак показав, який шар масла намастила мама на хліб, і продовжив:

– А ви б краще не з капустою пиріжка купили, а з «кошенятами».

– З м'ясом?

– З м'ясом, з м'ясом.

І хлопець простягнув вчителеві те, що тримав у другій руці – пиріжок:

– Ось, нате, їжте. Це я на додачу до мінералки купив, хоч ви й не замовляли пиріжок, а тільки «Миргородську».

– Н-ну, Спартаче, тобі за сьогоднішній урок заслужена «п'ятірка»! Тільки з водички та «блювотика» з м'ясом треба було починати, а не теревені мені всякі розводити... Наступного разу щоб так і робив. Ясно?!

– Тоді поставте і Мареку «п'ятірку» також.

– А з чого це раптом?! І хто він такий, Марек той?

– Марек Чмут, мій друг. Ми разом за водою бігали.

– Е-е-е, ні, так не годиться! – вчитель погрозив малому нахабі відстовбурченим пальцем з неохайно підчикриженим нігтем, пожовклим від тютюну дешевих цигарок. – Я або «п'ятірку» одному з вас поставлю, або двом по «напівп'ятірці» – «двійку з плюсом» на брата. Ну то як?..

– Тоді поставте «п'ятірку» лише Мареку, йому потрібніше.

– А ти чого ж собі не хочеш?

– А я вам будь-яку тему і без того розповім.

– Ах ти ж нахаба такий! Подивіться тільки на нього... Отак-от будь-яку?

– Ага!

– А подвиг Дев'ятаєва^[157] – про нього розповіси?

– Та залюбки!

– Залюбки, кажеш?.. – погляд Миколи Семеновича раптом затуманився, і він ковтнув трохи мінералки. – А ти як розповідатимеш: як у підручнику написано чи-и-и... як насправді було?

– Як у підручнику, – знизав плечима Спартак, – бо про подвиг Дев'ятаєва скрізь однаково написано, я читав.

– Скрізь однаково... Чита-а-ав він, бачте... Кгм-м-м... А чи знаєш ти, коماشко нахабна, що коли Дев'ятаєв назад до наших перелетів, його СМЕРШ р-р-раз – і до фільтраційного табору?

– Н-н-н... Не знаю, – заперечно мотнув головою хлопчик.

– А як ти до СМЕРШа ставишся?

– Нормально ставлюся, – не моргнувши оком, повідомив Спартак і пояснив: – СМЕРШ означає «смерть шпигунам», а виловлювати ворожих шпигунів під час війни – це нормально.

– Х-х-хех-х-х!.. Нормально брешеш.

Хлопець промовчав.

– Ну, можливо, й не брешеш, хто тебе розбере... А що з фільтраційного табору льотчика-втікача сам Корольов витягав, бо Дев'ятаєв міг дещо цікаве розказати про ракети «Фау», – про це знаєш?

– Не знаю.

– Ну отож... – скрушно зітхнув вчитель. – І нічого ти не знаєш насправді, але розказувати збираєшся... Нахаба ти малий – от ти хто.

– Так у підручнику ж не напишуть нічого такого, що ви нам на уроках розказуєте, Миколо Семеновичу!

– Ну, отож і користуйся тим, що я такий добрий.

– Я і користуюся...

– А що ти мені розкажеш з того, що я вам, комашкам, довбив протягом року? Давай-но будь-яку довільну тему. Н-ну?..

– Що саме?.. – наморщивши чоло, Спартак подумав трохи, потім вигукнув: – А давайте я про Петьку Чапая розкажу!

– Ану давай, – Микола Семенович знов присмоктався до горлечка пляшки «Миргородської», потім з'їв м'ясний пиріжок і всівся якомога зручніше, всім своїм виглядом демонструючи, що приготувався слухати.

– Ну, отже, було це ще до війни. Їхали ви якось уральським степом, їхали. Раптом бачите: край дороги стоїть грубо збитий стіл з необструганих дошок, поруч з ним стілець, на столі пляшка оковитої, хліб, м'ясо смажене, огірки квашені на газеті розкладені. На пошарпаному стільці чоловік сидить і вам рукою махає. Ви тоді автомобіль зупинили, вийшли, а незнайомиць вас і запитує: «Привіт! Знаєш, хто я такий?» – «Ні, не знаю! Звідки ж мені знати?» – «Ну, отож знай: я – Петька, ординарець самого Чапая Василя Івановича». – «Та ну?!» – «Кіно бачив?» – «Авжеж!» – «Ну отож. В кіно показали, що мене вбили, коли я за Чапаєм у річку Урал кинувся, але насправді біляки мене не дістали, стріляли, але промазали. Живий я насправді». – «Отакої!..» – «Так-так, живий. Але живий не просто так,

бо мене до Чапая насправді ОГПУ приставило, щоб я за ним слідкував...»

– Що таке ОГПУ, ти знаєш, комахко? – перервав Спартака вчитель.

– Об'єднане державне політичне управління. Те саме, що зараз КДБ.

– Так, вірно. Продовжуй.

– Ну от, незнайомиць і каже: «Отож мене до Чапая насправді ОГПУ приставило, тому я й живий, бо скільки чекістів не стріляй, нас не перестріляєш. Ми, вважай, безсмертні». А ви йому: «Ну, Петька-Чапай, ти даєш!.. От ти який, виявляється». А він: «Так, отакий я. Але про те, що я живий, ти нікому-нікому не розказуй, бо то є таємниця державної ваги! Як я дуба вріжу – тоді можна, а доки живий – то є таємниця, отак... А поки що давай-но червоного героя пом'янемо, бо сьогодні день його загибелі...»

– Дата загибелі Чапаєва яка? – знов перервав учня Микола Семенович.

– П'яте вересня дев'ятнадцятого року.

– Вірно. Далі?..

– А далі...

Утім, що сталося далі, Спартак не встиг розповісти, бо приглушене гудіння, що долидало в підсобку з класу через причинені двері, раптом змінилося на жахливі хлоп'ячі крики та пронизливе дівчаче верещання. Відштовхнувши учня, Микола Семенович кинувся до дверей, але сп'яну попервах промахнувся, добряче гепнувся в стіну й лише з другої спроби таки опинився у власне кабінеті. А там на порожньому майданчику біля дошки розгорілася кривава (до заюшених носів) бійка: Йоська Гороховський, Данька Красноштан та Артак Арзуманян щосили мутузили один одного. Четверо дівчат, які перед тим гралися в «резиночку», перелякано забилися в куток, щоб не потрапити ненароком під удар кулака.

– Ану стоп! – гримнув на хлопців Микола Семенович і завмер, безсило привалившись до стінки, бо ноги його не тримали. – Це що таке за неподобство? Ви що, вилупки, посидіти тихо без мене не можете?

– Можемо, – хлюпнув розбитим носом Данька, – от тільки нехай Йоська не б'ється.

– А ти сам перший почав!..

– Це ти почав через Лисого Бена! А ще й цей! – Йоська тицьнув пальцем на Артака.

– Це ви, гідроти, обидва почали! – заперечив той. – І не смійте обзивати його Лисим Беном, бо я вам!..

– Хто гідрот? Я гідрот? – забувши про присутність вчителя, Данька зацідив Артаку кулаком під дих.

– Чи я гідрот? – тепер його вдарив Йоська.

– Ану не лізь, я його сам урекаю! – тепер Данька стукнув Йоську.

– Це ти не лізь! Тобі що, ще раз в ніс дати? – не розгубився той.

– А нумо розбороніть їх! – гримнув Микола Семенович, щоб не допустити нового «боксерського раунду». Забіяк насилу відтягли один від одного, при цьому особливо старався Валерка Гайдамака. Як знавець маси секретних прийомчиків, що дозволяли санітарам контролювати навіть буйних божевільних, він тримав Йоську Гороховського, при цьому ще примудрявся вкидати свої «п'ять копійок»:

– Хлопці, справді припиніть, бо ви всі неправі. Коли ми жили у Ташкенті, у мене з місцевими узбеками ніколи не виникало таких сварок, як у вас зараз. Ви що, збрєндили всі троє, чи що?

– Ах ти ж Гайдамака-срака! – горлав Йоська й намагався вдарити хлопця зігнутиим ліктем у печінку, щоб вивільнитися з його захвату. Проте Валерка щоразу майстерно прогинався, уникаючи удару.

Коли всі нарешті заспокоїлися, то з'ясувалося наступне. За фактичної відсутності на уроці вчителя (всі чудово розуміли, що Микола Семенович напередодні Дня Перемоги весь робочий день проведе в підсобці сам на сам з пляшкою оковитої і що заважати йому не варто), кожен п'ятикласик займався своїми справами. Зокрема, Данька Красноштан та Йоська Гороховський окупували одне з підвіконь і грали на ньому в марки^[158]. Конфлікт у гравців виник через марку з портретом Комітаса^[159]: Данька вважав, що законно виграв її, однак Йоська заперечував, що при ударі долонею приятель нібито підчепив паперовий прямокутничок мізинцем.

Що Комітас є генієм вірменської музики, сперечальники не знали і знати не хотіли, отож проміж собою називали зображеного на марці «Лисим Беном». Оскільки оспорювання результатів розіграшу марки відбувалося на підвищених тонах, на сперечальників звернув увагу Артак Арзуманян. Второпавши, що «Лисий Бен» – це видатний

вірменин, він негайно припинив викарябувати на кришці парти сакраментальну істину «ШКОЛА = ТЮРМА» і накинувся на однокласників мало не з кулаками. При цьому горлав, що якщо зображений на марці – це «Лисий Бен», то Данька – це тупорилий хохол, а Йоська – гнійний жид.

– Ах ти ж армяшка – джьопа дерев'яшка! – звився ображений у найкращих почуттях Йоська. Данька мовчки, без зайвих слів накинувся на кривдника з кулаками. Йоська відштовхнув його, прагнучи помститися за «гнійного жида»... У підсумку про гру в марки забули геть-чисто. Гравці побилися між собою, Артак же побився з ними обома, обороняючи честь генія всіх вірмен.

– «Кол!»! – проголосив своє рішення Микола Семенович, ледь дочекавшись завершення плутаної розповіді трьох задирак, які постійно переривали один одного.

– Шо-шо?.. – трохи здивовано перепитав Данька.

– Кол тобі! Кол йому! Кол і йому також! – гримнув учитель. – За сьогоднішній урок кожному – по одиниці!.. Ти мурльо, він мурльо і він також мурльо! Пам'ятаєте, дурбелики, як я вам історію про Мурла розказував, який до дівчини чіплявся? А тоді добрий хлопець-комсомолец натренувався у бокс, і летіло у нього оте Мурльо ногами уперед!

– Мурльо!.. Мурльо!.. – засміялися всі, окрім трьох зганьблених забіяк.

– Ну отож... Три мурла – три кола. Три бали на трьох. Ображати один одного за національною ознакою – це остання підлість. І все, і крапка.

– Миколо Семеновичу, це несправедливо.

Утім особливого ентузіазму в голосі Даньки не відчувалося. І не дарма: адже він миттєво второпав, що одиницю легко виправити на...

– Тільки дивіться, щоб ніхто з вас не виправив у журналі ці одиниці на четвірки самостійно, – попередив вчитель. – Тільки через Perezдачу особисто мені! А Perezдачу... Я вам влаштую Perezдачу, стривайте!

Недобре всміхаючись, учитель відштовхнувся від стіни, неймовірною дугоподібною траєкторією дістався до вчительського столу, розкрив журнал п'ятого класу, відшукав свій розворот і почав

виставляти оцінки за урок від 8 травня 1975 року: Арзуманян – «1», Гороховський – «1», Красноштан – «1», Чмут – «5».

– А Мареку п'ятірка за що?! – обурився Данька.

– За куряче капшо, – філософічним тоном мовив Микола Семенович і закрив журнал.

І тут хтось тихо мовив:

– Во Рюрик дає!

– Ейленкріг! – не підводячи голови, вигукнув учитель.

– А чого це раптом Ейленкріг?! – обурено відгукнувся той і, мавпуючи героя кримінальної комедії «Джентльмени удачі», пробубонів невдоволено: – Коли щось, то одразу Ейленкріг...

– Це ти назвав мене Рюриком.

– А ви не бачили! – негайно завівся той.

– Зате чув.

– А ви доведіть!

– Пхе! Нащо доводити те, що й без того відомо?

– Це ж нечесно...

– Тобі «пару» вліпити за сперечання з учителем чи як?

Микола Семенович знов схопився за журнал. На відміну від одиниці, переправити на іншу оцінку двійку не було можливості. Це означало, що Perezдачі не буде, тому хлопець ображено прошипів крізь зуби:

– Ну то й ставте «пару»! Однією більше, однією менше, поду-умаєш... Рюрик нещасний!

– До речі... – вчитель раптом відсунув журнал. – Я тут подумав і-і-і... знаєш, справді придумав дещо інше! От ти можеш сказати, хто такий Рюрик?

– Рюрик?

З розгубленим виглядом учень подивився на стелю, немовби там могла бути записана підказка. Однак допомога прийшла зовсім в інший спосіб – обережним, ледь чутним шепітком:

– Варязький князь... Засновник дина...

– Це хто там суфльором працювати найнявся? – суворо grimнув вчитель. – Сивак, це ти?! Ану цить!

По насмішкуватому хихотінню учнів можна було зрозуміти, що Микола Семенович має рацію.

– Рюрик – це князь... – почав непевно Ейленкріг. – Варязький.

– Так, вірно, це тобі підказали. А що ж він заснував, га?
– Він заснував... дина... дина...
Хлопець розгублено оглядався довкола, шукаючи нової підказки.
– Ди-на-сті-ю-у-у... – знов почувся відчайдушний шепіт, однак закінчення слова потонуло в новому вигуку вчителя:
– Сивак, я кому сказав не підказувати?! Нехай сам відповідає.
– Він заснував... дина... дина... дина... м-м-м!.. – безпомічно мугикнув Ейленкріг, як раптом радісно вигукнув: – А-а-а, знаю, знаю!
Рюрик заснував «Динамо», от він що заснував!
Клас вибухнув реготом, а Микола Семенович спитав насмішкувато:
– І яке ж таке «Динамо» заснував князь Рюрик?
– Ну-у-у, тобто, як це – яке? Київське «Динамо»!
Той, хто стояв, від реготу мало не попадав.
– А нумо, Сивак, скажи цьому двієчнику, що насправді заснував князь Рюрик? – ледь помітно посміхнувся вчитель. – Бо футбольна команда «Динамо» у дев'ятому столітті! Мда-а-а, це ж треба!
– Династію князів Рюриковичів, – розчаровано зітхнув той.
– Абсолютно вірно. От бачиш, Ейленкріг, у чому різниця між такою комашкою, як ти, і... До речі, у Сивака є прізвисько?
– Професором його звать, – підказав хтось.
– Професором?.. Хм-м-м... Що ж, нормально так. Професор. Так!
– Ну все, Професоре, тепер твою клікуху сам Рюрик схвалив! – незважаючи на отриманий кол і розквашений у бійці ніс, Данька Красноштан товарицьки похлопав відмінника по плечах. Усі схвально засміялися.
– Комашки! Краще брали б з вашого товариша приклад, особливо ти, двієчник Мишко Ейленкріг. Бо як учителям прізвиська приклеювати...
– А то не ми. Ми про Рюрика від старших класів чули.
– Ага! Почув Ейленкріг дзвін, але не знає, де він... Тим не менш повторив. А ти хоч би знаєш, що твоє прізвище з німецької перекладається як «грецька війна»? Ейленкріг. «Ейлен» – еллін, давній грек, житель Еллади, «кріг» – війна. Ейлен-кріг – грецька війна.
– Грецька війна, ги-ги!.. Грецька війна! – загомоніли школярі.
– А якщо так, то я б тебе обізвав... Ну-у-у, наприклад, Пердіккою^[160].

– Пердікка! Пердікка! – усі мало не попадали від реготу, і тільки почервонілий від жахливої образи Ейленкріг мало не плакав.

– Ну, отож знатимеш, як вчителям прізвиська приклеювати, – кивнув Микола Семенович.

Однак тут заговорив Спартак:

– Між іншим, Пердікка був діадохом Александра Македонського, нічого смішного тут нема...

Мабуть, відмінник пожалів ображеного однокласника і хотів його бодай трішечки заспокоїти. Проте вийшло навпаки, бо почувши, ким насправді був Пердікка, збудився уже Йоська Гороховський:

– Діадоха? Ти сказав, що він – діадоха?

– Точніше, діадох^[161], – виправив його Спартак.

– Не важливо! – Йоська підлетів до іншого хлопця: – Діодоров, а я знаю, як тебе назвати: Діадоха!

– Шо-о-о?.. – не зрозумів той.

– Діадоха! Був ти у нас Дідом, а тепер Діадохою будеш.

– Ах ти ж Горох!.. Та я тобі!..

Під загальний регіт Йоська вправно ухилився від удару. Невідомо, чим би скінчилися нові з'ясування стосунків, якби пронизливий дзвінок не сповістив про завершення уроку. Проте, схоже, не для всіх...

– Сивак! – негайно вигукнув Микола Семенович і, коли Спартак обернувся до нього, мовив коротко: – Затримайся.

– У нас далі...

– А я кажу, затримайся! Хто у вас тут староста класу?

– Я староста, – Нонна Дудченко саме потяглася за журналом.

– От і добре, що ти! Передаси наступній вчительці... Що там у вас за наступний урок намічається?

– Російська література.

– Ага! Отож передаси Ганні Михайлівні, що я цього вашого Професора... ой, тьху ти!.. Що я Сивака затримав.

– А-а-а... навіщо?..

– Оскільки він демонструє блискучі знання з історії... причому не за своїм віком... Хочу його проекзаменувати трохи. Нащо мені він в класі такий красавець, якщо він знає більше, ніж треба?! Поставлю йому п'ятірку за рік – і нехай гуляє. Але для цього попитати його по програмі треба. У мене зараз «вікно», слухний час, отож і займуся.

Коли всі вийшли, Микола Семенович кивнув на передню парту центрального ряду, що стояла впритул до його столу, і наказав:

– Сідай... Професоре.

– Я не Професор, я Сивак Спартак Андрійович, – зітхнув учень, примошуючись навпроти вчителя.

– Н-ну-у... якщо не Професор, то вундеркінд. Це також з німецької: «wunder» означає «чудовий», «дивовижний», «kinder» – «дитина».

– Хоч я англійську вивчаю, а не німецьку, проте мені відомо, хто такий вундеркінд, – кивнув хлопець. – От тільки слово це погане.

– Чому? Інші он навпаки заздять, рвуться школу екстерном закінчити. А ти чого ж не рвешся? Невже тобі в школі подобається?

– Мама заборонила, – знизав плечима Спартак. – Вона вважає, що у мене мусить бути нормальне дитинство. Ну от, припустімо, поздаю я іспити екстерном, закінчу школу років у чотирнадцять, піду в інститут. Усі довкола – вже здоровезні дядьки, лише я один недоросток... Хіба це добре?

– Гм-м-м... Вдруге змушений визнати, що твоя мама дуже розумна.

– Та й батько теж наполягає, щоб я не видригувався і не вдавав із себе генія. Мовляв, розумні діти виходять, коли старий на молодій одружується, й у них різниця років двадцять-тридцять. Батько ж старший від мами всього лише на сім років, а при такій віковій різниці діти виходять звичайними.

– Батько твій українець чи росіянин?

– Українець. З селян вийшов, але зараз лаборантом в Інституті Патона працює. У лабораторії електрошлакового переплаву, якщо вам цікаво.

– Отже, був селянином, пролетарем став. Не дивно, що він тебе виховує у такому дусі. А-а-а... А дай-но вгадаю: мати твоя не українка, вірно?

Виникла крихітна пауза. На обличчі Спартака не сіпнувся жоден м'яз, тон його голосу не змінився, проте Микола Семенович майже фізично відчув, до чого напружені думки роїлися в його русявій голівці:

– Моя мама – єврейка, але ж ви самі сказали Даньці, Йосці й Артаку, що ображати людей за національною ознакою – це остання підлість...

– Я й не думав ображати ні тебе, ані твою шановну маму, – запевнив його вчитель, – просто тепер мені дещо зрозуміло.

– Ви все ж таки вважаєте мене вундеркіндом, хоч це і погане слово?

– Якщо тобі більш до вподоби Професором називатися, то й називайся. Але давай-но ближче до нашої теми. Про що ти мені розповісти збирався?

– А-а-а... хіба іспит так відбувається? Це ж ви мусите мене спитати...

– Ну що ж, гаразд. Тоді розкажи мені... От, припустимо, про спорудження ДніпроГЕСу можеш розказати?

– Як по підручнику?

– Спочатку як по підручнику.

Спартак кивнув і заговорив. Микола Семенович не переривав його, слухав дуже уважно, аж доки новий дзвінок не сповістив про завершення довгої перерви та про початок нового уроку.

– Гаразд, я зрозумів, що підручник ти прочитав вздовж і поперек, – кивнув вчитель. – А що ж я вам розповідав не за підручником?

– А не за підручником ви нам розповіли не про саму лише ДніпроГЕС, а про весь каскад дніпровських електростанцій.

Учитель кивнув.

– Отже, після завершення війни потреба в енергоозброєності соціалістичного господарства зростає багатократно. Тоді вчені вирішили не тільки відновити ДніпроГЕС, що його підірвали фашисти, але й збудувати ще п'ять гідроелектростанцій по Дніпру на території нашої УРСР. Аби продемонструвати особисто товаришеві Сталіну, як це все працюватиме, вчені відтворили в масштабі всі перепади рельєфу вздовж течії Дніпра. У відповідних місцях макет річкового русла перегородили дамбами і греблями в масштабі, а потім залили все водою, підфарбованою синім чорнилом. Тоді стало наочно видно, які обриси матимуть штучні моря і як розгортати систему меліорації українських земель. Але тут стався конфуз.

– Що за конфуз?

– Коли весь цей макет, заповнений водою, демонстрували товаришеві Сталіну, хтось випадково штовхнув одну з табуреток, що підтримували макет по кутках. Тоді гребля найвищої за течією – Київської ГЕС впала, вода з макета Київського водосховища вилася

на береги Дніпра, макет Канівського водосховища переповнився, вода полилася далі... У підсумку, найбільше води вихлюпнулося в дельту Дніпра і в Чорне море. Подивився на все це товариш Сталін, розкурив свою люльку й мовив: «Ну що ж, товариші вчені, всі присутні тут дістали змогу бачити, до чого небезпечним може бути запропонований вами Дніпровський гідрокаскад. А тому, товариші вчені, мусите подбати насамперед про міцність і стійкість дамб та гребель вздовж усієї течії Дніпра! Вважайте це головним завданням нашої рідної Партії та Уряду, бо це буде запорукою безпеки всіх людей». От чим завершилася демонстрація макета каскаду ГЕС товаришеві Сталіну.

– Ну от, а кажеш, що не вундеркінд, – посміхнувся Микола Семенович. – Майже дослівно запам'ятати все, що я вам розповідав... До того ж пам'ятати, що написано в підручнику і що розповідав вам я... Не змішувати одне з одним!.. Отже, хлопче, слово – не горобець: буде тобі п'ятірка з історії за рік, питання закрите. Але оскільки п'ятіркою за сьогоднішній урок ти поступився цьому своєму Мареку, хотілося б чимсь тобі віддячити. Скажи, ти хотів би почути від мене якусь таку історію, яка виходить за межі підручника і шкільної програми?

Про ці свої слова вчитель негайно пошкодував, оскільки Спартак мовив:

– Чи знаєте ви щось про Куренівську трагедію?

– Про шістдесят перший рік? – голос учителя раптом дивно забринів. – А-а-а... з якого дива ти про це запитуєш?

– Та бачте, таке діло, – знизав плечима хлопець. – Розповідаючи про Дніпровський гідрокаскад, ви особливо підкреслювали, як товариш Сталін піклувався про безпеку людей. Бабин Яр замивали не один рік, мабуть...

– Десять років, – ледь чутно пробелькотів Микола Семенович.

– Отже, замивати почали у п'ятдесят першому. А дамбу проектували ще раніше. Отже, товариш Сталін мусив попередити: будуйте дамбу міцніше, щоб у Києві не сталося біди! То попередив чи ні, ви не знаєте, часом?

– Я знаю от що...

Наступні півгодини Микола Семенович говорив без упину, Спартак же слухав украй уважно, намагаючись не пропустити жодного слова. Виявляється, колись у часи війни у майбутнього вчителя історії був

товариш по службі – капітан Маматкулов, який закінчив війну підполковником. Вдома у таджицькому місті Кулябі у нього були дружина й діти. Один з них вирішив піти по стопах батька, отож, пройшовши строкову службу в Києві, залишився тут і став міліціонером. Батько просив старого товариша по службі – Миколу Семеновича – приглянути за сином і в разі чого допомогти. Але той період життя у нього виявився складним: він ще не встиг адаптуватися у цивільному житті на посаді шкільного вчителя. Хто ж знав, що старший сержант Маматкулов чергуватиме на розі вулиць Фрунзе і Новоокружної того самого фатального ранку 13 березня 1961 року?

– Він був такий м'який, ввічливий – як-от ти зовсім. Вихований інтелігентний хлопець... якщо мати на увазі вроджену народну інтелігентність. Коли батько приїхав до Києва, щоб забрати рештки тіла сина, то він валявся у мене в ногах і ридма ридав отакеними сльозами. Все запитував: «Колю, Колю!.. Як же ти не догледів за моїм хлопчиком?! Я ж тебе просив... Просив, а ти не догледів». Це лячно, коли здоровий мужчина ридає, немов дівчисько. Лячно! А загинув він знаєш як? Отож слухай...

Розповідь учителя зупинив черговий дзвінок, що сповістив про закінчення чергового уроку. Лише тоді Микола Семенович відпустив учня, бо після російської літератури у п'ятому класі мала бути математика, та й до кабінету історії повинен був прийти на урок 9-А клас.

Сьогодні ввечері Спартак лягав спати вкрай щасливим: ще б пак, йому нарешті вдалося роздобути друге альтернативне свідчення про Куренівську трагедію! А разом з історією мами Гаті – третє за загальним ліком. Ще одну історію він почув від колишньої киянки, яка вийшла заміж за жителя Запоріжжя: торік вони відпочивали разом у Кирилівці на Азовському морі.

А ще треба якось викликати на відвертість тітку Елю, з якою його звів Марек. От тільки зробити це не надто просто. Треба підлаштувати все таким чином, щоб Марек привів його до тітки Ельвіри, а потім пішов би геть, залишивши їх удвох. Тоді можна буде розпитувати, не боячись, що про це дізнається його однокласник.

Утім, поки що лишалося обробити сьогоднішній «улов». Отож Спартак зробив те, що зазвичай робив щотижня в неділю ввечері:

улігшись в ліжку, заплющив очі й почав в усіх можливих подробицях уявляти розвиток трагедії хвилину за хвилиною. Тільки тепер у цю картину стібком за стібком впліталися обставини останніх хвилин життя, а також загибель постового сержанта, який опинився у самому вирі подій. Крім того, Микола Семенович вніс певні додатки стосовно транспортної ситуації в місці катастрофи. Ех-х-х, знайти б когось із трамвайників! Тільки от де їх шукати?

Додивившись жахливе уявне кіно до останнього кадру, Спартак подумки відмотав його на початок і для надійності «прокрутив» усе знов. Історія міліціонера вплелася в уявну картинку надійно, він вже її не забуде. Адже головне було в тому, щоб не робити жодних записів! Записи можуть знайти, а в його мозок хто влізе?! Отож, ніхто.

Тепер усе – спати! Шкода, що Миколі Семеновичу не можна відкрити, що свого часу мама Гатя вчилася у нього: по-перше, історик може розповісти мамі, що вони говорили про Куренівську трагедію – а це неприпустимо, по-друге, він може сказати це Тамарі Антипівні – а вона тоді «заріже» Спартакові оцінку з української, як «зарізала» мамі Гаті. Шкода! Бо раптом Микола Семенович іще якісь деталі пригадає?

Спартак не міг знати, що, схвильований власною відвертістю, вчитель історії відпустив додому старшокласників. Потім сховався до гастроному, де Спартак і Марек купували йому зранку «Миргородську», придбав ще одну пляшку оковитої, додаткову мінералку та повернувся назад до школи. Жив він самотником у комуналці, сусідів терпіти не міг – який же сенс поспішати додому? Жодного сенсу...

Отож відкоркувавши пляшку, дрібними ковтками Микола Семенович вицмулив половину горілки, після чого відчув блаженне полегшення. Добре, що вперше за без малого півтора десятиліття знайшовся той, хто не побоявся вислухати його! Довкола Куренівської трагедії нагромадили таку стіну непідробного страху, що люди уникали найменших розмов на цю тему. Але ж не можна носити у душі весь цей біль... Так і до божевілля дійдеш!

Добре, що хоч би цей п'ятикласник зачепив гнійник нестерпних спогадів. Звісно, з часом хлопець про все те забуде... З часом навіть вундеркінди забувають. Але він виговорився. Нарешті! От що добре.

Далі закортіло покурити. А ще після випитого хилило на сон...

Микола Семенович так і задрімав із запаленою цигаркою в руці, яка випала із заслаблених пальців просто на розкриті книжку...

Він так і не прокинувся, задихнувшись від диму і чадного газу. Отож коли Спартак повторював перед сном почуту розповідь про старшого сержанта Маматкулова, вчителя історії вже не було в живих.

Будинок по вул. Постишева^[162], № 10, Київ, початок липня 1975 року

– Ходімо, Альбіночко, ходімо вже звідси.

– Тату, чому ти так поспішаєш?

– Заради тебе, доню, виключно заради тебе. Не хочу, щоб тебе бачили тут навіть протягом зайвої хвилини.

– А хто ж мене тут побачить?!

– Стіни побачать, доню! Стіни. Вони у нас мають очі та вуха. Ти вже доросла й мусиш розуміти подібні речі.

– Але ж ти сам казав, що Павло Павлович... що він – велика людина!

– Так, маестро Вірський^[163] – він, безперечно, гігант сучасного танцювального мистецтва. Отож я і взяв тебе з собою, щоб ти колись змогла сказати власним онукам: «Любі мої, я мала рідкісну можливість на власні очі бачити великого маестро в останні дні його життя».

– Але як тоді зрозуміти...

– Доню, давай-но краще поговоримо про це вдома, гаразд? Доля великих митців не завжди складається щасливо. На превеликий жаль, Павла Павловича лихо також не оминуло... А тому підемо звідси якнайшвидше.

Відколи кларнетист Богдан Новак (при народженні він був Богумілом, однак враховуючи місце проживання, при отриманні паспорта записався саме Богданом) полишив оркестр Київського цирку та перейшов до музичної частини Державного ансамблю танцю УРСР, то перебував у величезному захваті від «маестро Вірського» – саме так він називав художнього керівника найчастіше й лише зрідка – на ім'я та по батькові. Однак при всьому пієтеті, літній кларнетист дедалі частіше повторював:

– Недарма ж люди кажуть про нашу професію, що доля грає чоловіком, а чоловік грає на сурмі!

– Але ж тато! Ти не сурмач, ти кларнетист!.. – сміялася Альбіна.

– Все одно, доню, все одно... Ондо маестро Вірський не грає ні на сурмі, ні на кларнеті, бо танцює. Однак доля з ним так зіграла, що просто ой-йо-йой! Не позаздриш сердезі, не позаздриш.

Там була якась заплутана темна історія. Нібито під час гастролів шість років тому в Іспанії, після чергового концерту на сцену вибіг якийсь схвильований кабальєро, котрий довго тиснув руку «маестро Вірському» і через перекладача розсипався у компліментах. А наступного ж дня іспанські газети пістрявіли сенсаційними репортажами на тему палкої, з рукопотисканнями зустрічі «генія російського танцю» та... «капельмейстера спецоперацій» Отто Скорцені! Нібито той самий кабальєро і був уславленим фашистським диверсантом, особистим поплічником Гітлера, кавалером шести Залізних хрестів...

Хто ж міг знати про таке?! Звісно, це був чистісінький прокол «чекістів у цивільному», які супроводжували ансамбль на гастролях. Однак тінь підозри мимоволі впала й на «маестро Вірського». Ці неприємності множилися з року в рік у вигляді нескінченних пояснювальних записок, які доводилося писати на одну й ту саму тему. Хоча в 1972 році Павла Павловича випустили разом з ансамблем на гастролі до США, однак відчувалося, що хмари над ним дедалі густішають.

Усі ці пристрасті вилилися у два інфаркти та шлункову кровотечу. І от тепер батько каже, що «маестро» доживає останні дні. До лікарні їхати відмовився: сказав, що краще вже вдома... Шкода! Якби не різке погіршення здоров'я, він міг би ще стільки зробити!

**Кабінет декана юридичного факультету, Львівський
державний університет ім. Івана Франка, Львів,
початок серпня 1975 року**

На відміну від вулиці, в коридорі університетського корпусу хоча б не відчувалося літньої спеки. Оскільки ж менше години тому пройшла потужна злива, вуличне повітря нагадувало задушливу атмосферу лазні. А тут, у коридорі – зовсім інша річ!

Володя зупинився перед оббитими дерматином дверима з написом:

СОКУРЕНКО В.Г.^[164]

декан

Спробував привести до ладу і без того ідеальні зачіску та сорочку. Різко вдихнув. Повільно видихнув.

«Якщо буде лисий, тоді все вийде. Якщо волохатий – не вийде нічого!»

Хтозна, з якого дива йому на думку спала подібна нісенітниця – але ж спала, нікуди правди діти!

Стоп! А якщо декан – жінка? Наприклад, Сокурєнко Валєтна Герасимівна... Про це він якось не подумав. Втім... Ситуація, як у відомому анекдоті: думати вже пізно, треба стрибати.

Проковтнувши клубок, що засів у горлі, Володя постукав у двері, трохи прочинив їх і запитально мовив в утворену щпаринку:

– Можна увійти?

– Так-так, заходьте, будь ласка.

На щастя, голос явно належав чоловікові. От і добре!

Перетинаючи поріг кабінету, Володя міцно замружив очі й розплющив, лише зробивши пару кроків уперед. На його щастя, у кріслі за столом вмовстився лисий чоловік, який заповнював довгу таблицю.

ЧОЛОВІК!

Отже...

– Скажіть, будьте ласкаві, чи це ви Сокурєнко Ве-Ге?

– Сокурєнко Володимир Гаврилович. Так, це я. А що?

Ну, отже, чоловік – не жінка! До того ж лисий. Отже все буде гаразд...

– Та нічого, просто я теж Володимир, тільки Вікторович. Медвідь Володимир Вікторович, от.

– Це добре, дуже радий це чути. Але я все ж таки не розумію, чого ви хочете, Володимире Вікторовичу?

– Поновитися на навчання я хочу.

– Ага-а-а, он воно що!.. В якій групі ви раніше навчалися?

– Я раніше не у вас на факультеті навчався, а в Києві.

– У Ки-и-иє-ві-і-і?

Якщо досі Володимир Гаврилович продовжував заповнювати таблицю, не припиняючи розмови, то тепер відсунув її й уважно подивився на візитера:

– Отже, ви раніше навчалися в Києві, там же навчання припинили, а тепер хочете поновитися, але у нас, у Львові? Я все вірно зрозумів?

– Так.

– Але чому?

– А у вас щодо мене має бути спеціальне розпорядження товариша міністра вищої і середньої спеціальної освіти СРСР.

– Щодо вас персонально?

– Так.

– Ціле розпорядження міністра?

– Так.

– Хм-м-м... Вибачте, зараз перевіримо.

Володимир Гаврилович зняв слухавку одного з трьох телефонних апаратів, що стояли перед ним на столі, й мовив у мікрофон:

– Там мало надійти розпорядження з союзного Міносвіти щодо такого товариша, як Медвідь Володимир... Перепрошую, як вас по батькові? – звернувся декан тепер уже до відвідувача.

– Вікторович я.

– Розпорядження щодо Медвідя Володимира Вікторовича. Отож дуже прошу, занесіть мені це розпорядження і загалом усі папери, які у нас є по цьому товаришеві. Будь ласка. Так, зараз – бо він тут переді мною сидить.

Хвилин на п'ять, доки невидимі люди шукали затребувані документи, декан повернувся до заповнення таблиці. Але потім жінка середніх років принесла розкритий конверт і ще якусь не надто товсту теку. Відклавши убік таблицю й подивившись на обкладинку теки, Сокурєнко мовив здивовано:

– Це що, нам уже й вашу особову справу переслали? Не розумію, це нав'язування нам нового студента у вашій особі, чи що?.. Отакої!

– Ви папери почитайте, – мовила жінка і чомусь трохи позадкувала.

Кивком голови відпустивши її, декан заглибився у принесені документи. Однак чим далі вивчав їх, тим більше здивування проступало на його обличчі. Зрештою відклавши теку з конвертом, попросив:

– Так, давайте поговоримо, у такому разі. Розкажіть для початку, як усе це з вами сталося. Хоча б у загальних рисах.

– Від якого моменту розповідати?

– Від вашого виключення.

– Це несправедливо.

– Що саме?

– Те, що сталося.

– Ну так, природно! Що ви ще можете сказати...

– Це запитання?

– Ні, твердження. А втім, облишимо констатації. Розкажіть докладніше.

– Ну-у-у... нас просто засудили.

– Несправедливо?

– Авжеж несправедливо! Адже ми порядок підтримували.

– У патрулі?

– У наряді «Добровільної народної дружини». А цей...

– Нетудихатько?

– Так, неповнолітній недомірок Нетудихатько. Оце точно, що «не туди»!.. Туди його!..

– Володимире Вікторовичу, я би попросив вас!

– Гаразд. Цей неповнолітній Нетудихатько був п'янючий в устілку.

– Володимире Вікторовичу, я би повторно попросив...

– Гаразд, нехай не в устілку. Нехай просто п'янючий.

– Хто це визначив?

– Очільник комсомольської трійки ДНД.

– Володимире Вікторовичу, я перепрошую, але зараз не сталінські часи, а тому козиряти словечками на кшталт «трійка» не варто. Особливо в кабінеті декана юридичного факультету.

– А ви що, хіба вважаєте рішення всіх сталінських трійок незаконними?

«Ого! А такому пальця до рота не клади – по лікоть руку відкусить!» – подумав Сокуренко. Але вголос мовив:

– По-перше, молодий чоловіче, зараз запитую я, а не ви, оскільки це ви прагнете поновитися на навчання, а не я. По-друге, моя парафія наукових досліджень – це юридична деонтологія^[165]. І я, між іншим, намагаюсь розробити основні вимоги до професійно-правових обов'язків юриста, що були б аналогічні вимогам щодо лікаря. Ваша ж поведінка... поведінка вашого наряду... А-а-а, та чого вже там – комсомольської трійки ДНД, якщо користуватися вашою термінологією, була вкрай неетичною.

– Але ж...

– Володимире Вікторовичу, давайте продовжимо!

– Ну що ж, давайте.

– То хто ж очолював наряд ДНД?

– Я очолював.

– Ага-а-а... Отже, це ви визначили, що неповнолітній громадянин Нетудихатько перебуває у нетверезому стані? І все це відбувалося...

– У Києві на вулиці Володимирській.

– Кгм-м-м... Ну, а ви хоч би перевірили, нетверезий він насправді чи?

– Авжеж перевірили!

– Яким чином?

– Запропонували цьому юному п'яничці без сторонньої допомоги опуститися на коліна, а потім самотійно підвестися.

– Що-о-о?

– А чого такого? Як на мене, прекрасний тест. П'яний цього не зможе.

– Не знаю, не знаю, – промимрив декан, уважно розглядаючи відвідувача, – я б із принципу відмовився ставати на коліна.

– То цей чортів п'яничка Нетудихатько відмовився також! – із запальним ентузіазмом підхопив Володя.

– І тоді?

– Тоді ми його провчили.

– Інакше кажучи, побили неповнолітнього хлопця до струсу мозку і поламаних ребер? – мовив через губу декан, зазирнувши до теки.

– Цей негідник відмовився підкорюватись вимогам влади.

– «Влада» – це хто, дозвольте поцікавитись?

– Влада – це ми, трійка ДНД.

– Дозвольте заперечити, що у кращому разі ви були добровільними помічниками влади. Бо справжня влада – це міліція, а ви – її добровільні помічники. Недарма ж дружина називається «добровільною»...

– Ні, в даному випадку ми повноцінно замінювали владу в особі міліції.

– Наскільки я бачу, суд із цим не погодився, – мовив Сокурєнко, знов зазирнувши до теки. – Адже наскільки я бачу, народний суд Ленінського району міста Києва засудив кожного з дружинників за статтею сто два Кримінального кодексу УРСР до двох років позбавлення волі. І все це – за заподіяння неповнолітньому громадянину Нетудихатьку тілесних ушкоджень середньої тяжкості. Я все вірно зрозумів? Чи ви можете щось заперечити?

– Кажу ж вам, що то був несправедливий суд!

– На якій підставі ви це стверджуєте?

– Через відсутність результатів судово-медичної експертизи на наявність у крові цього малолітнього п'янички Нетудихатька слідів алкоголю.

– Перепрошую, але ж у першій судовій справі результати судмедекспертизи є, й вони негативні!

– А в другій судовій справі...

– Так-так, я бачу, що постановою Судової колегії з кримінальних справ Київського міського суду перше рішення було скасовано, справу повернуто на додаткове розслідування, а потім рішення перекваліфіковано на статтю сто шістдесят шість, частина друга – «Перевищення влади або службових повноважень». Однак якщо судити за датою, то друга судмедекспертиза проводилася через рік після побиття громадянина Нетудихатька.

– І що з того, що через рік?

– Та що це за експертиза така?

– Володимире Гавриловичу, не кричіть, будь ласка! – відвідувач криво всміхнувся, при цьому хижо вишкіривши зуби. – Ви ж бачите, що за статтею сто шістдесят шість, частина друга нам дали по шість місяців. Оскільки ж термін утримування в камері попереднього ув'язнення на той час уже перевищив півроку, нас усіх відпустили. А також перечитайте ще раз розпорядження товариша міністра вищої і

середньої спеціальної освіти СРСР щодо мого поновлення в університеті. Не Української РСР, прошу звернути особливу увагу, але СРСР. Вам щось незрозуміло?

– Ви-и-и... з Комітетом співпрацюєте? – спитав декан, стишивши голос.

– Володимире Гавриловичу, давайте не будемо гратися у запитання-відповіді, гаразд? Розпорядження союзного Міністерства є, чого вам іще треба?

– Скажіть, чом би вам не повернутися на навчання до Київського університету, чому раптом до нас?

Відвідувач збирався щось відповісти, однак Сокурєнко випередив його:

– Помовчте, прошу, бо я знаю відповідь і без вас: у Київському університеті вас не побажали бачити нізащо – навіть попри тиск з Комітету держбезпеки. Отож ви й вирішили прилаштуватися у нас. Львів – не Київ...

– Так, Львів – не Київ! – обличчя відвідувача аж перекошилося від злості. – У вас тут справжній розсадник бандерівщини, і я виведу їх на чисту воду, бандерівців цих!

– Чого-чого? Ви сказали, «у нас»? Себто на нашому факультеті?

– У Львові, – молодий чоловік дещо охолонув, – та й на всій Західній Україні також, ніде гріха потаїти. То письменника барткою зарубають...

– Ви Ярослава Галана маєте на увазі? Овва, то коли це було!

– А Громадський комітет захисту Строкатої? Це вже зовсім нещодавно, якихось чотири роки тому.

– Усі ці небезпеки давно ліквідовані. Але... Мушу зазначити, молодий чоловіче, що чим далі, тим цікавіше з вами розмовляти.

Видобувши з кишені носовичка, декан промокнув спітнілу лисину.

– Не заперечуватиму, що ситуація у Західному регіоні відмінна від решти УРСР, однак усе ж поясніть, дуже прошу, чому ви раптом приплели до своєї справи ще й бандерівців?!

– А от чому...

Протягом наступних десяти хвилин Володя Медвідь розповів Сокурєнку сумну історію про те, як під час війни слідчий СМЕРШу призначив його батька «тройкарєм-бандерівцем», а військовий трибунал 1-ї танкової армії виніс відповідний вирок, через що

постійно потерпало все сімейство Медведів. І насамперед він – єдиний син своїх батьків...

– А постривайте-но! – раптом перервав закінчення оповіді декан. – Здається, я про деякі речі здогадався... Це ж виходить, що слідчий СМЕРШу призначив вашого батька «тройкарем-бандерівцем», так? У свою чергу, ви як очільник комсомольської дружини, буквально призначили неповнолітнього громадянина Нетудихатька малолітнім п'яничкою... Таке у нас виходить, товаришу Медвідь?

– Я був владою, я мав право, – проскреготав Володя. – Дайте мені лишень університет закінчити, я вже лад наведу!..

– Ну гаразд, давайте вирішимо наступне, – декан нарешті закрив теку. – Ви будете поновлені на навчанні в нашому Львівському університеті, але на першому курсі нашого юридичного факультету.

– Тобто? – відвідувач аж підскочив. – Але ж мене відрахували з третього курсу, як же я на перший повернусь? Це ж несправедливо!

– Говорячи вашими словами, я тут декан факультету, я влада, мені й вирішувати, – мовив Сокурєнко суворо. – Розпорядження справді є, однак там не сказано, що вас треба поновлювати на третій курс. А враховуючи те, що ви проштрафилися, були засуджені за статтею Кримінального кодексу УРСР і відсиділи свій строк, нехай навіть у КПЗ... Обирати вам не доводиться. Отже, вирішуйте: або до нас на перший курс – або вертайтеся до Києва і шукайте правди там. Ну, то що скажете?

Володя думав довго, але нарешті був змушений погодитися:

– Гаразд, зараховуйте на перший курс. Зрештою, буде більше часу для того, щоб у вашому Львові бандерівців поганяти.

– І щоб ніяких мені комсомольських дружин! – гупнув по столу кулаком декан. – Займайтеся чим завгодно, тільки не ДНД. Особисто прослідкую за цим, майте на увазі!

1976. Син полкового комісара

Бакота, Поділля, 15 лютого 1976 року

– Мамо, сідайте нарешті до столу й давайте снідати!

Сьогодні не тільки неділя, але ще й Стрітєння.

День, коли старець Симеон та пророчиця Анна перестрілися в Єрусалимському храмі з самим Ісусом Христом.

День, коли постаріла вже Зима з молоденькою Весною зустрічається, після чого друга починає проганяти першу.

А ще сьогодні неділя Митаря і Фарисея!..

Куди не кинь, всюди свято, от тільки старій Аглаї невесело.

Але чому?

Зганьбив її синок старшенький, зганьбив на старості! Дійсно, це ж треба таке утнути: жив собі як усі, війну відвоював, опісля до колгоспу рідного повернувся, де і працював сумлінно пліч-о-пліч з батьками, задніх не пас, хоча й у передовики не вибивався. Як раптом щойно за п'ятдесят років перевалило – одружитися йому закортіло! Парубка із себе вдав, коли вже кінчики вусів посивіли...

І головне, хоч би як не дівку, то жінку добропорядну собі угледів, а тут – нате вам, мамо... зовсім як у приказці «на тобі, небоже, що мені негоже»! Ось вам, мамо Гуля, невісточка – сектантка-адвентистка Надька Нехай...

Точно, що НЕХАЙ!

Цікаво, де він тільки відкопав цю навіжену?

Ні-ні, ззовні це просто квіточка у віночку і фунт родзинок. Коротше кажучи, суцільне щастя: сиротинка по життю, роботяща, лагідна, анітрохи не конфліктна – хоч до болячки прикладай! Все в неї в хаті аж блищить, готує немовби кращій подрузі на весілля... Але щойно субота настане – палець об палець не вдарить, а тільки знай собі Богові молитися. Тьху ти, провалися! І хоч що їй кажи – відповідь буде однаковою:

– Пам'ятай день суботній, щоб святити його, сказано у Святому Письмі.

А що всі нормальні християни не жидівську суботу шанують, а людську неділю? Але ж віри вона, бачте, адвентичної, а до людей їй діла нема. Тим паче, нема діла до колгоспників, які під час жнив жили рвуть іноді навіть цілодобово. Ні-ні, наша Надька-адвентистка не така: як настане субота – тоді все, кінчай роботу!

Якби ж спізнавшись з сектанткою, Гарась лишався таким же, як раніше, Аглая б йому і словом не дорікнула. Навпаки, то є добре, що хоч на старості років, але одружитися вирішив. А якщо турботливу і працювиту обрав – то й поготів. Біда в іншому: ця навіжена Надька-сектантка звабила у віру свою адвентичну також і новоспеченого чоловіка! Й відтепер по суботах вони обидва тільки й робили, що майже безперервно молилися.

Від такої, скажімо прямо, нелюдської зухвалості гуділа вся Бакота. Насамперед, висувалося припущення: а може, Надька ця ніяка не сектантка, а прихована жидівка? Дуже вже скидається на те... Гарась через подібні речі кільком односельцям ребра порухував і мармизяки начистив, але його доволі швидко дружина присоромила:

– Гарасю, хіба ж так можна? Адже Ісус вчив благословляти тих, хто тебе проклинає, творити добро тим, хто тебе ненавидить, й молитися за тих, хто вас переслідує, а ти руки розпускаєш. Нікуди це не годиться! Гріх то є.

Тоді «адвентичне» подружжя викликали на товариський суд, влаштований в сільському клубі. Однак вислухавши зусібіч скарги й догани на їхню адресу, Гарасим звернувся до односельців з єдиним запитанням:

– Людоньки добрії! Звертаюся до тих, хто старший: хіба ви не пам'ятаєте з довоєнних часів мішігнутого на всю голову жида Мошка? А якщо пам'ятаєте, то скажіть чесно: що й кому той Мошко заподіяв лихого, окрім лишень доброго? Кажіть мені зараз же, люди!

Ніхто не вронив ані звуку, тоді Гарасим завершив:

– Отож кому яке діло до того, адвентисти ми чи не адвентисти, жиди чи не жиди? Ми з Надійкою моєю вам не заважаємо, нікого в селі не займаємо – то будьте вже такі люб'язні, не займайте і ви нас!

Що тут скажеш? На тому товариський суд і завершився: нічого громада з «сектантським гніздом» зробити не змогла. А ввечері того ж самого дня Гарасим нарешті поговорив з Аглаєю відверто, як-то кажуть – «по душам». Можливо, вперше в житті. При цьому на поверхню вилізло те, чого стара матір від сина зовсім не очікувала:

– Ми, мамо, хочемо до Канади перебратися. Тому вся ця людська нетерпимість, спроби образити мене чи Надійку, товариський суд навіть – все це добре! Це означає, що в Канадійському посольстві ми зможемо заявити про утиски на релігійному ґрунті. Тоді нам гарантовано візу дадуть!

– О-о-ой, синку! О-о-ой, що ж це воно таке коїться, га? – сплеснула руками Аглая. – Хіба ж не можна було обійтися без того, щоб нашу сім'ю на все село не ганьбити? Ти б як не мене живу, то хоч би пам'ять батька покійного не паплюжив, бо люди ж кажуть: мовляв, дивіться, кого Амос з Аглаєю своєю виростили: молодший син – психічний дохтур якийсь дивний, а старший – сектант-адвентист!

– Не можна, мамо! Вибачайте, але без цього не можна: якщо громада нас не судитиме й не ганьбитиме – не буде на що в посольстві Канадійському скажитися. А як треба, то треба, нічого не вдієш! Потерпіть, прошу.

Отак Аглая й жила відтоді. Не жила, а терпіла щодня від невісточки: «Мамо, сідайте нарешті до столу!.. Мамо, облиште – я сама!.. Мамо, не переймайтеся!.. Мамо, не се!.. Мамо, не те!..»

Ех-хе-хех-х-х, щоб тобі... сектантко чортова!.. В Канаду їй, бачте, закортіло! Та не самій, а з Гарасем удвох. Порядною прикидається...

Нащо їм ота Канада? Тут селянам паспорти повиписували^[166], у колгоспі суцільна механізація – не життя, а медова малина! А вони в Канаду рвуться.

Тьху!..

Будинок по вул. Хорива, № 2, Київ, 8 березня 1976 року

Хоча канарка «Циря» померла вже давненько, а найкраща подруга «Ріря» зникла з обр'ю лише півроку тому, Клара Мусіївна переживала, мабуть, найщасливіший період свого життя. Ще б пак, таки не обдурили її покійні батьки Мусій Григорович та Фредеріка Захарівна: нарешті, вона зустріла довгоочікуване своє щастя – шляхетного малоросійського князя Альберта Рудольфовича Алфьорова, спадкового дворянина Чернігівської губернії!

Найбільша інтрига їхнього знайомства полягала в тому, що сталося це зовсім не в неформальному товаристві київської шляхти, де з року в рік штовхалися боками давно і безнадійно перезрілі дівичі. Ніде правди діти: сиденьки на Андріївському узвозі багато років поспіль вводили в оману обох подружок. Клара Мусіївна прозривала довго й болісно, а в міру прозрівання дедалі частіше запитувала Лілію Францівну, чи не варто подругам якось змінити коло спілкування? На жаль, дівича Демаре чіплялася за старі ілюзії з впертістю, гідною кращого застосування...

Останні сумніви зникли, коли в неформальному товаристві поширилася сенсаційна чутка: а чи відомо «дворянському зібранню», що такі знакові радянські кіноактори, як Петро Вельямінов, Марія Капніст та Олег Янковський є носіями шляхетної крові?! Тоді у всіх немовби чорні фіранки з очей поспадали: ну так, природно – де ж іще можна гарантовано відшукати шляхетного нареченого, як не в кіношному середовищі? Й куди раніше їхні очі дивилися! Попервах до шляхти намагалися притулити ще й Георгія Жжонова, який блискуче зіграв у парі двосерійних картин^[167] західного шпигуна, закинутого в Радянський Союз під розвідницьким псевдонімом Надія. Однак, на щастя, доволі швидко розібралися, що «граф Тульєв» – це всього лише привабливий кінообраз. Але ж Вельямінов, Капніст та Янковський – це не омана, вони справжні!

– Ах, Кларочко, до чого ж це романтично, – зітхала Лілія Францівна, томно заковуючи очі до стелі. – Уяви собі: актор і дворянин в одному флаконі! Вся країна дивиться на цього талановитого красунчика, але його серце належить тобі й тільки тобі!

– Ріречко, аре ж Руї де Фюнес також кіноактор і дворянин, – резонно заперечувала дівиця Габель. – На нього не тїрьки вся Франція дивиться, а й весь світ, можна сказати. Аре ж хїба він красунчик? Маренький, рисий і неймовірно смішний. Аре ж дворянин!

– Так-так, наш французький дворянин! Наша гордість! – екзальтовано вигукувала дівиця Демаре. – Нехай кажуть, що він смішний... А для мене він був би просто дотепним... і чарівним пустуном! Ах, наш пустунчик!

Клара Мусіївна не поділяла її настроїв, і поступово між давніми подругами почалося охолодження. Обидві страждали від цього, обидві мріяли про відновлення міцної жіночої дружби, однак нічого путящого у них не виходило. Чому? Важко сказати. Мабуть, так розпорядилася сама доля, вищі сили, в існування яких у нинішній час ніхто не вірив.

Як раптом ці самі вищі сили проявили свою волю просто із запаморочливою яскравістю! У когось із співробітників палітурного цеху настав день народження. Як водилося, в обідню перерву винавонець торжества накрив розкішний стіл. Іменинника привітали, випили по першій чарці, по другій... І тут – настирливий стукіт у двері! Потім ще і ще.

Коли терпець урвався, того, хто сидів найближче до дверей, попросили подивитися, що за нахаба не дає людям нормально пообідати. Найближче до дверей сиділа Клара Мусіївна – отож саме вона і з'ясувала наступне. Виявляється, несподіваного візитера звали Альбертом Рудольфовичем, на поліграфкомбінат він завітав, оскільки працює у відділі збуту лакофарбового заводу. Але принагідно його попросили з'ясувати, чому затримується випуск альбому вибраних робіт Ігоря Олександровича Алфьорова – колишнього багатолітнього головного архітектора Харкова, а тепер першого заступника голови Держбуду УРСР. Отож, хто міг би проконсультувати щодо альбому? Адже зривати строки виходу видання – це нікуди не годиться!

Оскільки візитер прибув на поліграфічний комбінат невчасно, його потягнули за стіл. Спочатку налили «штрафну», потім змусили промовляти третій тост – традиційно, за жінок. Саме під час

тостування Альберт Рудольфович і пробовкнувся, що пов'язаний з товаришем Алфьоровим родинними узами, хоча й віддаленими. Тому-то відомий архітектор і попросив його з'ясувати ситуацію з підготовкою до друку свого альбому...

Точніше, подробиці про себе Альберт Рудольфович розповів вже персонально Кларі Мусіївні по завершенні застілля. Тоді-то і з'ясувалося, що він теж Алфьоров і що Алфьорови – це, виявляється, шляхетський рід, який походить від гетьмана Оліфера Остаповича Голуба, сподвижника Сагайдачного і Дорошенка. А те, що нащадок гетьмана працює у відділі збуту та займається постачанням фарби – то на це не треба зважати.

До речі, Клара Мусіївна – персона дуже миловидна. Ні-ні, випиті в обід чарки тут зовсім ні до чого! Це чиста правда! І до речі, Альберт Рудольфович овдовів чотири роки тому. А його обидві дочки вже давно виросли й обзавелися власними сім'ями. А йому тепер так самотньо!

Природно, дівиця Демаре розірвала зі щасливицею всі стосунки, дізнавшись, що шляхетного нареченого дівиця Габель знайшла без найменшої допомоги збіговиська перезрілих баришень з Андріївського узвозу. Проте Клара Мусіївна не зважала на подібні дрібниці. Вона просто купалася в довгоочікуваному щасті, готуючись поєднатися з нареченим в його окремій двокімнатній квартирі на Борщагівці!

Зокрема сьогодні, в Міжнародний жіночий день, вони домовилися піти в кіно на «Зорю принадливого щастя»^[168]. Це нічого, що показ повторний і що Клара Мусіївна встигла подивитися стрічку ще торік разом з дівицею Демаре! Головне в тому, що картина яскраво демонструвала всю простоту та розкіш життя російського дворянства і, зокрема, шляхетність російських дворянок в поєднанні з неймовірною жертовністю. Прекрасний фільм!

Полишаючи квартиру, дівиця Габель випадково зіткнулася в коридорі з сусідським хлопчиком Спартаком. Відносини з сусідами у неї не склалися ніколи, але сьогодні Кларі Мусіївні було особливо приємно почути від малого святково-піднесене:

– З Міжнародним жіночим днем вас!

– А ти знаєш, що я невдовзі заміж виходжу й переїду звідси до чоровіка? – приязно кивнувши у відповідь, спитала вона й додала: – Твоє парке бажання нарешті здійсниться.

– Знаю, Кларо Мусіївно.

– От кори ти нарешті заведеш котика! Я не забура, як ми сваририся.

То була чиста правда. Коли Спартак навчався ще в першому класі, мама Агата принесла якось синові маленьке сіре кошеня. Нехай вчиться піклуватися про тваринку, бо інакше виросте жахливим егоїстом – так лякала її навчена життям свекруха Галина Опанасівна. Згадавши своє дитинство, в якому чільне місце посідала Хірохіта Єрмолаївна Рабінович, мама зупинила вибір на кошеняті.

Хлопчик перебував у непідробному захваті від крихітного вихованця, натомість Клара Мусіївна постійно переживала за свою ненаглядну канарку: «От виросте ваш Мурзик, пробереться в мою кімнату, витягне мою нещасну Циречку з її критки й обов'язково зжере! Коти – вони такі бандюги! І що я тоді робитиму на самоті над скривавреним пучком пір'я?!»

Після низки скандалів і намагань старої діви віддати кошеняті хвоста чудового пухнастика довелося віддати іншим. Спартак тоді зненавидів сусідку з усіма її страхами – дівиця Габель це чудово знала. Проте повівся якось дивно, побажавши: «Щоб ви, Кларо Мусіївно, заміж нарешті вийшли і з нашої квартири щезли! І мене б не чіпали». Вона цього не забула, бо чомусь вважала прокльоном. А виявляється, все на краще...

– Я, мабуть, не котика заведу, – між тим мовив хлопець. – Хоча тепер ви знаєте, що не всіх канарок коти з'їдають, іноді вони від старості вмирають. Але я краще попрошу маму про цуценя. Коли мій дядько Льоня малим був, то у нього була вівчарка Негус. Цей пес на фронті загинув як герой. Але моє цуценя житиме зі мною, бо у нас зараз мир настав.

– І-і-і... як же ти назвеш свого собаку? – поцікавилася Клара Мусіївна.

– Трошкою, от як! – посміхнувся хлопчик. – Трохимом його зватимуть.

**Читальна зала бібліотеки Штабу 4-ї повітряної армії
Верховного Головнокомандування, Легниця,
Нижньосілезьке воєводство, Польща, травень 1976
року**

Бібліотекарка раптом підняла голову й подивилася на вхідні двері: їй здалося, нібито в коридорі здійнявся незвичайний шум. Отож коли до читальної зали широким розмахистим кроком буквально увірвався підполковник Красильщиков у супроводі товариша, вона зашикала:

– Тихіше, тихіше, це ж бібліотека! Тут же ж...

– Та ну тебе!

Підполковник різко махнув рукою на бібліотекарку, немовби струшував пил з невидимої поверхні, й додав:

– Тут мужик, можна сказати, розшукав батька-героя, про якого стільки років ні сном ні духом, а вона зі своєю тихістю... з тихішою... Тьху, як його?! А-а-а, все одно усе всім зрозуміло!

– Але ж у такому вигляді в бібліотеку!

Справді, супутник товариша підполковника був вдягнений у темно-сірий робочий комбінезон ремонтника, через що навіть погонів на його плечах видно не було.

– Товаришу підполковнику, а може, я б і справді того... перевдягнувся і руки помив, чи що?

– Валерію Миколайовичу, я щось не пойняв... – Погляд Красильщикова став украй здивованим: – Нащо тобі руки мити, якщо вони у тебе й без того чисті?! Ти ж інженер, ти радіоапаратуру налагоджуєш. Та іншого такого чистюлю ще пошукати треба!..

– Товаришу підполковнику! Я хочу руки помити не тому, що вони брудні. Просто ми ж в бібліотеці... Це ж, вважайте, храм мудрості! Як же можна сюди входити з немитими руками?..

– Валерію Миколайовичу... Ну, ти ж і дивак!.. От зізнайся чесно: ти про батька свого дізнатися хочеш чи ні?

– Та хочу, звісно ж...

– Ну, то в чім річ?

– Але ж вона має рацію... – ремонтник окинув себе невдоволеним критичним поглядом.

– Це читальна зала бібліотеки. Культурний заклад, – якомога вагоміше додала бібліотекарка.

– А-а-а, не видумуйте ви обоє! – махнув рукою підполковник. – Це у вас виходить, зовсім як у Райкіна: «В Греческом зале, в Греческом зале, как вам не стыдно! Ну, селедку развернул у него на плече... А что ему сделается? Двести лет стоял, еще простоит»^[169]. Коротше, ми зайняті. Пішли по книжку... А ти поки що, – звернувся він до бібліотекарки, – картку мою читацьку знайди і знов у неї книжку напиши!

– Ту саму?

– Ту саму, авжеж, ту саму! А ми тобі книжку зараз винесемо.

– От тільки не просіть більше її на винос! У нас же читальна зала все ж таки, а не бібліотечний абонемент.

– А чого ж це ви настільки невдало книги розподіляєте між читальною залою та абонементом, що найцікавіше звідти навіть винести не можна?

Бібліотекарка лише руками розвела.

– Ну от, не знаєш, а до нас претензії пред'являєш, – кинув Красильщиков трохи зверхньо і звернувся до супутника: – Ну що ж, Валерію Миколайовичу, ходи за мною. Зараз буде тобі сюрприз! Вважаєш, що тут культурний заклад і храм мудрості? Гаразд, хай так! Тоді тримай руки по швах і книжок не торкайся!

– Та не буду, звісно ж, не буду.

– Ну, отож ходімо.

Проте щойно вони опинилися в проміжку між довжелезними книжковими стелажми, як підполковник змовницьки підморгнув супутникові:

– Не переймайся, Валерію Миколайовичу, це я для гримзи цієї сказав, щоб її заспокоїти. Бо у неї чоловік – полковник, якщо ти не знаєш, тому зайве конфліктувати з нею не варто. Але книжку ти бери, чого вже там...

– Та я б і справді краще руки вимив попередньо, – ремонтник знов оглянув долоні й додав: – Книги все ж таки, незручно виходить.

– Ну, як знаєш! Я тобі книжку покажу, де вона стоїть. А ти потім приведеш себе до ладу, в читальний зал запишешся, прийдеш і візьмеш. От і все.

– Краще б на абонемент...

– Нема такої на абонементі, я там усе передивився. Тільки в читальному залі... Ага, ось і вона!

Красильщиков указав на верхню полицю лівого стелажа, потім зняв з-під літери «Б» і продемонстрував товаришеві книжку мемуарів маршала бронетанкових військ Амазаспа Бабаджаняна «Дороги Перемоги» і мотнув головою кудись назад:

– Ну от, вертаймося. Зараз зареєструємо, і я тобі все покажу. Все-все...

– А як ти на неї натрапив?

– Та бач, люблю я спогади про війну читати! Недбайла^[170] «В гвардійській сім'ї», Кожедуба «Три битви» та «Вірність Вітчизні», Речкалова^[171] «В небі Молдавії» по декілька разів перечитав. А тут думаю собі: все льотчики та льотчики, такі самі, як-от я і ти...

– Ну-у-у... я все ж таки більше ремонтник, – скромно потупивши очі, мовив Валерій Миколайович.

– А-а-а, не має значення! В авіації, то й в авіації. На тобі, оформлюй.

Чоловіки саме підійшли до столу бібліотекарки. Доки вона робила необхідні помітки у формулярах – мовчали. Відновили розмову, лише всівшись за віддалений стіл біля вікна:

– Ну, отже, начитався я мемуарів військових льотчиків та й думаю собі: гаразд, отак боротьба з фашистами в небі виглядала – а що ж на землі відбувалося?! Тоді і взявся за мемуари Бабаджаняна. А тут як здрасті – Пивоваров Микола Гнатович! А ти ж у нас теж Пивоваров, чи не так?

– Так.

– І ти у нас Валерій Миколайович, так?

– Так.

– І батько твій, про якого ні слуху ні духу ось уже тридцять п'ять років, – він же комісаром був, так?

– Так, полковим комісаром, – мовив ремонтник якомога спокійніше, хоча при цьому його гладко виголене підборіддя ледь помітно тремтіло, тремтів і тихий голос.

– Ну, тож я й подумав, а раптом це твій батько?! Отож на, читай!

Красильщиков розгорнув книжку мемуарів маршала Бабаджаняна на другому розділі «Війна!» й підсунув її ремонтникові. І той прочитав:

395-м полком, куди я був призначений, тимчасово командував начальником штабу І. В. Артюх. Я з ним зустрічався іще в двадцятих числах липня під Смоленськом, коли дивізія вела важкі бої на західному березі Дніпра. Розумний, діловитий, небагатослівний... Я був дуже радий, що саме такий буде у нас начштабом. Комісаром полку був М. Г. Пивоваров. З ним я познайомився щойно, але було відчуття, що знаємо один одного давно.

Прізвище полкового комісара було двічі підкреслене смужками, продавленими нігтем на паперовій сторінці.

– Це ви, товаришу підполковнику, прізвище підкреслили і куточок сторінки загнули?

Ремонтник підняв погляд на Красильщикова. Тепер у нього не тільки ледь помітно трусилосся підборіддя, але також права щока.

– Я, Валерію Миколайовичу, авжеж я.

– Навіщо ви так? Книжка все ж таки...

– Та ти далі читай! – посміхнувся підполковник, дружньо поплескавши ремонтника по спині, затагнутій в темно-сірий комбінезон. І він прочитав:

Коли настала ніч, дивізія почала відхід на лівий берег Дніпра. Супротивник шалено обстрілював переправу. На жаль, знайшлося чимало бійців, які, як і новий командир полку, не вміли плавати.

Організувавши переправу всього особового складу, в воду полізли і ми з Артюхом і Пивоваровим. Пивоваров за першими моїми рухами зрозумів, що мене треба рятувати. Непомітно для себе я опинився на іншому березі й констатував: протягом доби двічі випробувавши свої плавальні здібності, я вже мав деякі успіхи. Втім, констатував я це про себе, не зовсім впевнений в тому, що Артюх та Пивоваров теж дійдуть такого висновку, не знаючи, з чим порівнювати. «Де Фіалка?» – подумав я. Як йому перепало сьогодні, моєму першому вчителю плавання, моєму першому рятувальникові... На війні багато нелегких для людини законів, але є й неймовірно високий в своїй шляхетності: сам потерпай, а товариша рятуй...

– Ти розумієш, Валерію Миколайовичу, що це означає, га?

– Невже мій батько і цей Артюх переправили на собі через Дніпро майбутнього маршала Бабаджаняна?!

Погляд ремонтника зробився трішечки божевільним. Підполковник задоволено мугикнув і охоче підтвердив:

– Означає! Саме це й означає.

– Неймовірно... А ми ж нічого цього не знали. Якого року ця книжка?

– Торік видана. Але це не перше видання, перше вийшло друком в тій же московській «Молодій Гвардії» в сімдесят другому році. Я не звертав уваги на мемуари Бабаджаняна, бо він танкіст, хоча тепер розумію, що слід було звернути. Але ти далі читай, далі!

І ремонтник прочитав те, що було під наступною закладкою:

– Сподіваюся, зараз, Бабаджанян, ти не ображений на наш лексикон? Окопники ми, – закінчив він як ні в чому не бувало.

– «Окопники» – це він для красного слівця, – мовив Пивоваров після відходу Акименка, – ти не вір у цю грубість, показна вона у нього. Знаєш, є такі люди: їм здається, що мужність і мужикуватість – це тотожність. Насправді ж я Акименка зрозумів, він душею вболіває за тебе, за мене, за всіх. Це такий...

Пивоваров зрозумів. Він майстер був розуміти, я – ні. Але, напевно, тому саме він був комісаром, а я стройовим командиром. І вчився у нього досягненню цієї науки «розуміти», розуміти людину. Без удаваної скромності скажу, що, напевно, політпрацівники тому і приятелювали зі мною, що помічали мою старанність в досягненні цієї науки.

– Ти бачиш, що спілкуванню з «окопниками» Бабаджанян вчився у твого батька? – спитав підполковник. – По всьому виходить, що твій батько розумів простих бійців та бойових офіцерів краще, ніж стройовий командир.

– Бачу, – замислено зітхнув ремонтник.

– Цю рису ти, Валерію Миколайовичу, явно від нього успадкував.

– Та я що... Я ж не стройовий командир і не комісар, я із залізниччям весь час справу маю.

– Ну-ну-ну, не прибудняйся! – Красильщиков знов поплескав його по спині. – Ти такий самий товариський і контактний, як і твій покійний батько, кажу тобі! Душа-хлопець, можна сказати... Але давай далі.

Підполковник розкрив чергову закладку й запитав:

– А ти знаєш, що наказ про перейменування дивізії, де твій батько воював, в гвардійську зачитував знов-таки він, а не Бабаджанян?

– Гвардійської?! Ви сказали – гвардійської?

– Так.

– То по всьому виходить, що мій батько був ГВАРДІЇ комісаром?

– Виходить, що так. Але ти читай, читай сам...

І витираючи краєчка очей від уявних порошинок тильним боком правої долоні, ремонтник прочитав:

До 8 вересня небезпечний ельнїнський виступ був ліквідований. Ми знов повернулися в свою рідну 127-му...

Верхи їдемо з М. Г. Пивоваровим слідом за головним батальйоном нашого 395-го полку. Попереду на обрії замаячили силуети двох вершників. Один з них енергійно махає кашкетом. Впізнаємо начальника політвідділу дивізії батальйонного комісара Є. І. Сорокіна.

Під'їхавши, він зажадав:

– Зупиніть рух колони. Отримано наказ наркома оборони – треба оголосити всьому особовому складу. І вас вітаю: нині ви – гвардійці!

З подивом ми дивилися на радісний вираз обличчя Сорокіна.

– Так, так, братці, це я буквально кажу – «гвардійці». Народилася радянська гвардія! Ось наказ. Хто з вас його оголошуватиме?

– Ну, це все-таки краще зробить комісар полку. Давай, Миколо Гнатовичу, дій! – сказав я Пивоварову. – А я зараз зупиню рух. Стій!

За декілька хвилин полк вже був вишикуваний прямокутником під прикриттям невеликого гайка.

– Струнко! Слухай наказ народного комісара оборони!

Пивоваров виступив вперед і чітким голосом почав:

– «Наказ народного комісара оборони СРСР № 308, 18 вересня 1941 року, місто Москва. Про перейменування 100-ї, 127-ї, 153-ї і 161-ї стрілецьких дивізій відповідно у 1-шу, 2-гу, 3-тю, 4-ту гвардійські дивізії.

У численних боях за нашу Радянську Батьківщину проти гітлерівсько-фашистської Німеччини 100-та, 127-ма, 153-тя, 161-ша стрілецькі дивізії показали зразки мужності, відваги й організованості. У важких умовах боротьби ці дивізії неодноразово

завдавали жорстоких поразок німецько-фашистським військам, спонукали їх до втечі, наводили на них жах...»

Пивоваров скінчив. У мовчанні застигло військо. Тремтячим голосом Пивоваров запитав:

– Дорогі друзі! Зміст наказу наркома зрозумілий?

– Товаришу комісарє! – почувся голос сержанта Ступанєва. – Можна попросити: прочитайте ще раз.

Коли Пивоваров повторив текст, пролунав спільний, як по команді, хоча ніхто її не подавав, крик «ур-ра!».

Радість була безмірною. Горде слово «гвардія» надихало на подвиг, вселяло впевненість у майбутню перемогу над ворогом, в силу Червоної Армії, в непорушність радянського ладу. Свідчення тому – потік заяв до партії та комсомолу. Мабуть, ніколи ще наше партбюро не розбирало такої кількості заяв.

– А ми ж нічого того не знали... – ледь чутно прохрипів ремонтник, завершивши читання. – А тут одразу ж стільки... Стільки!

Далі замовк, не в силах продовжувати.

– Між іншим, тут і про його загибель є, – тепер уже обережно зауважив підполковник. – Будеш читати чи-и-и... утримаєшся на сьогодні?

– Авжеж буду.

Красильщиков кивнув і підсунув ремонтникові наступну закладку:

Там, на правому фланзі, нерівний бій вели кулеметники лейтенанта М. А. Василяна. Вбили командира розрахунку, поранили кулеметника. Василян лягає до кулемета, поруч, не сказавши ані слова, Пивоваров. Піхота супротивника тікає.

Колишнього бакинця, нині інженера одного з найбільших ереванських заводів Миколая Арташесовича Василяна^[172], я зустрів після війни. Ми знов згадали той бій...

Пивоваров подає і подає стрічку.

І раптом Василян відчуває, що Пивоварова немає. Пивоваров убитий.

Немає комісара Пивоварова, я не знаю втрати гірше. На війні гірка будь-яка втрата. Але кожна в той момент, коли вона спіткає тебе, здається найгіршою. Нема Пивоварова, нема друга й рятівника. Немає чоловіка, який в першу ж зустріч здався знайомим все життя.

«Командире, – любляв він говорити, – ти думай про те, як полку досягати перемоги в бою, решту довір мені – дисципліну, свідомість, постачання... Не підведу».

Він не підводив. Він був зі славетної когорти старих кадрових комісарів Червоної Армії. Це про таких, як він, напевно, вперше хтось сказав: душа полку...

Весь наступний день, попри всі клопоти, я не міг змусити себе забути хоч на хвилину про Пивоварова.

«...Командире, можеш вірити, що не підведу», – не йшли з пам'яті його слова, його інтонації.

Сам того не помічаючи, я забрів у другий батальйон. Влігся до станкового кулемета і короткими чергами обстрілював німецьку піхоту – потрібно було дати вихід бажанню ось так, буквально фізично, помститися за Пивоварова.

– Мабуть, це все, – мовив підполковник, коли Валерій Миколайович завершив читання. – Можливо, в інших місцях є ще якісь інші згадки, однак ти це вже сам з'ясуєш наступним разом. Я тобі показав, на якому стелажі книжка стоїть? Показав. Отож прийдеш і сам усе прочитаєш.

– Е-е-е, ні, – раптом мовив ремонтник тепер уже рішучим тоном, – от саме тепер мені вже замало прочитаного.

– Тобто?.. Ти, можливо, хочеш дізнатися, хто такий цей лейтенант Миколай Арташесович Василян, який став прямим свідком загибелі твого батька? То в мемуарах написано: «Колишній бакинець, інженер одного з найбільших єреванських заводів». Оскільки Бабаджанян зустрівся з ним після війни – то прямий свідок загибелі твого батька, очевидно, живий-здоровий. Якщо маршал його знайшов...

– Відшукати його потрібно, це само собою, – кивнув Валерій Миколайович. – Я розумію, що він міг не все розповісти Бабаджаняну. Також можна припустити, що не все з почутого маршал використав у мемуарах. Але мене цікавить зовсім інше.

– Що саме?

– А ви подивіться, товаришу підполковнику, як він пише про батька: «Нема Пивоварова, нема друга й рятівника». ДРУГА Й РЯТІВНИКА! Отже, Бабаджанян відкритим текстом визнає, що батько його врятував – очевидно, маючи на увазі переправу через Дніпро разом з Артюхом. А тепер скажіть, тільки чесно: якщо хтось тебе

переправив на власному горбу вплав через річку – що за таке належить робити?

– Якщо чесно, то до кінця днів поїти чистісіньким медичним спиртом, – Красильщиков мимоволі посміхнувся. – Але ж батько твій загинув, і бажаючи помститися за нього, Бабаджанян власноруч розстрілював фашистів зі станкового кулемета.

– Це так, але ж є сім'я! Є мама – вдова його друга і рятівника. Вдова чоловіка, який фактично взяв на себе підтримання дисципліни в полку, підвищення свідомості бійців і навіть всі проблеми постачання – Бабаджанян відкрито пише, що батько його жодного разу не підвів. І от тепер уявіть: після загибелі цього чоловіка лишилися вдова і двоє синів. А Бабаджанян, між іншим, не простий рядовий боєць, він маршал бронетанкових військ!

– Н-ну-у... припустимо, маршалом він став не одразу.

– Якщо й не маршалом, то принаймні в генералітет по завершенні війни, мабуть що, вибитися встиг.

– Так, припустити це можна, – погодився Красильщиков.

– А от тоді й поясніть мені, товаришу підполковнику, як це Бабаджанян не розшукав сім'ю свого друга й рятівника? Від моменту загибелі батька, судячи з мемуарів, минуло вже тридцять п'ять років. Маршал двічі встиг мемуари видати, а ні маму, ані нас із братом не розшукав! Щоправда, мама на дівочому прізвищі тепер, вона тепер Козаревич...

– Ну от, Валерію Миколайовичу! От тобі й пояснення: прізвище інше!..

– Але я і старший брат – ми ж Пивоварови обидва.

– А твій брат служить чи-и-и?..

– У підводному флоті, на атомному човні.

– Ну от, бачиш! Брат твій моряк, ти в авіації, а Бабаджанян танкістом став. Порозкидало вас усіх життя.

– У будь-якому разі тепер я його знайду! Якщо він до маршала дослужився, то, мабуть, через Москву шукати треба. Якби ж мені хтось у пошуках Бабаджаняна допоміг...

– Не переймайся, Валерію Миколайовичу, ми ж льотчики! Як там у пісні співають? «Мне сверху видно все, ты так и знай!»^[173] – отож літаємо високо, дивимось далеко. Дістанемо тобі адресу Бабаджаняна.

Тоді й розпитаєш його, про що сам вважатимеш за потрібне. Спитаєш, а потім матері й братові все те розкажеш.

І підполковник Красильщиков укотре плеснув ремонтника по плечах.

Район Бабиного Яру, Київ, 2 липня 1976 року

– Ана... то...

Він озирнувся, але нікого із знайомих не побачив. Цікаво, що б це могло бути? Точніше, хто, а не що... Хтось із тих людей, які юрмилися позаду – але хто саме? Голосочок тихенький, слабенький, чимось невловимим схожий на стрекотання цвіркуна.

Колись в далекому передвоєнному дитинстві мама відправила його (тоді ще просто Толічку, без згадування прізвища і, тим паче, по батькові) в піонерський табір. От саме там, в їхній палаті завелася ця паскудна комашка! Щойно вимикали світло після відбою, як у нічній пільмі починали лунати одноманітні дратівливі «рулади». І скільки не шукали, але знайти стрекотуна так і не спромоглися.

– Ана-толі-ю-у-у...

Та що ж це таке, справді? Найбільше цей голос нагадує манеру розмови його дорогого вчителя. Тільки от біда: на сьогоднішню урочисту церемонію Йосип Юлійович не прийде ні за які коврижки, причому одразу ж із двох причин. По-перше, тому, що на офіційно влаштованому конкурсі проектів на найкращий пам'ятник жертвам німецько-фашистських загарбників офіційно перемогло «дітище» архітекторів Каракіса й Мілецького, про що було проголошено ще десять років тому. Звісно, Йосип Юлійович ще тоді не повірив у настільки легкий успіх. І ще тоді передрік: «Ви, Анатолію, ще будуватимете тут, у Бабиному Яру». Як у воду дивився!

Проте одна річ – вимовити пророчі слова, і зовсім інша – прийти та подивитися на те, як замість вистражданого тобою проекту реалізується ідея твого ж учня. Нехай це твій улюблений учень, але все ж не ти... Й окрім того, ніякої «реалізації ідеї» архітектора Ігнащенка, власне, не було. Власне, ідея була – однак спаплюжена до невпізнанності. Початкова задумка Анатолія Федоровича зводилася до фрази:

Бабин Яр – це КРИВАВА РАНА Землі.

Реалізувати концептуальну ідею він збирався наступним чином. По-перше, засадити шовковистою зеленою травичкою відведenu під монумент ділянку. Повністю. По-друге, керуючись довоєнною аерофотозйомкою нині засипаного Бабиного Яру, викопати посеред газону його зменшену копію. В масштабі. З усіма деталями рельєфу. По-третє, стінки і дно зменшеної копії Бабиного Яру посипати червоним гравієм. По-четверте, зробити з осколків авіабомб та снарядів стилізовану «гірлянду», яку прокласти по дну копії яру. По-п'яте, в темний час доби ця «гірлянда» мала би підсвічуватися знизу догори – до неба.

Отакою мала б бути зяюча КРИВАВА РАНА зеленої Землі!

Отак все було задумано...

Й навіть почало реалізовуватися.

Але знайшлися недоброзичливці та заздрісники – куди ж без них? На саму «верхівку» влади (мабуть, в ЦК КПУ, не інакше!) пішли злостиві анонімки. Як згодом дізнався Анатолій Федорович, автори безіменних опусів порахували відроги зменшеної копії Бабиного Яру й нарахували їх... рівно шість штук! На думку анонімників, це означало, що підступне Авраамово плем'я підкупило легковірного архітектора Ігнащенка, який з подачі «жидівської закуліси» мав намір зашифрувати в своєму монументі... ЗІРКУ ДАВИДА! А якщо «портрет» древнього Києва прикрашатиме віднині зашифрований магендовід^[174], видимий навіть з Космосу... Та це ж ганьба на весь світ!

Анонімки подіяли: з певного моменту архітектора Ігнащенка відсторонили від робіт, тоді під керівництвом інших його колег три відроги (з шести) зменшеної копії Бабиного Яру були засипані. Для цього переважно в темний час доби на Сирець ганяли низки самоскидів, які ніч за нічю возили звідкись тонни ґрунту. Анатолій Федорович намагався протестувати, неодноразово робив спроби прорватися на особистий прийом до товариша Щербицького – але все було марно: Перший секретар ЦК КПУ відмовлявся його приймати. Коли ж три відроги копії яру були ретельно засипані й зрівняні з поверхнею землі – відповідь нарешті надійшла. Щоправда, в переказі, зате однозначна:

Передайте авторові, що він правий, але протестувати надто пізно.

Лишилося небагато. Спочатку під керівництвом інших архітекторів червоним гравієм засипали доріжки, а зеленою травичкою, навпаки, засадили стінки і дно копій відрогів, що лишилися. Таким чином, концепцію «кривавої рани» спаплюжили остаточно, а на стилізовану, підсвічувану вночі «гірлянду» місця не лишилося. На довершення нещастя, Анатолію Федоровичу наказали встановити скульптурну групу роботи Михайла Лисенка, Віктора Сухенка й Олександра Вітрика, що символізувала розстрілюваних радянських громадян, де тільки заманеться – але встановити! Неодмінно! Бо так тямущі люди з ЦК розпорядилися...

Й оце така свобода творчого самовираження? Та це бозна-що і збоку бантик – от що вийшло в підсумку! От що за неподобство відкривали сьогодні тут, у Бабиному Яру. Ображений до глибини душі Анатолій Федорович саме обдумував текст скарги на сваволлю місцевого партійного начальства, яку збирався надіслати невдовзі аж до самої Москви. Бо звісно ж, лишати всю цю справу на самоплив ніяк не можна...

А тут цей невідомий «цвіркун» стрекоче мало не в обличчя:

– Ана-толі-ю-у-у... Ана-толі-ю-у-у... Ви-и-и... Анато-о-олій?

Як раптом...

Та ось же він: неймовірно товстий, просто запливлий жиром мерзенний дідуган, замість очей якісь опухлі шпаринки, підборіддя і верхня губа безладно заросли «кущиками» щетини, довге немите волосся розкуйовджене вітром, одягнений абияк... та ще й весь трясеться, немов холодець...

– Ви-и-и... Анато-о-олій, та-а-ак?

Як раптом аж різонуло:

– Харитоне Якимовичу, невже це ви?!

– Я-а-а... я-а-а... та-а-ак, це-е-е я-а-а...

Господи, та що це сталося із заслуженим будівельником, з ветераном галузі? Адже Харитон Якимович Бугрим завжди виглядав молодецьки, весь випромінював незламну енергію... Ігнащенко загалом ніколи не бачив його в настільки занедбаному вигляді... з цією жалюгідною пародією на бороду замість пишних, дбайливо підстрижених вусів!

Що це з ним сталося?

– А м-мен-не... м-мен-не лік-кув-вал-ли... зна-а-а... зна-а-аєт-те...

– Лікували?! Від чого?

Оточуючі зашикали на них, адже церемонія урочистого відкриття пам'ятника радянським громадянам та військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської армії, розстріляним німецькими нацистами у Бабиному Яру, тривала належним чином, і вони своїми теревеннями заважали іншим. Тому вхопивши Харитона Якимовича за лікоть, Анатолій Федорович відтягнув його подалі від натовпу мітингувальників і перепитав знов:

– То від чого вас лікували? Не розумію...

– Па-ра... пар-ра-а...

– Що-що ви кажете?

– Пар-ра-но-о-о...

– Параноя?

– Ні-і-і... ши-и-и... ш-ш-шиз-зо-о-о...

– Шизофренія?

– Та-а-ак... Па-ра-но-о-о... ш-ш-шиз-зо-о-о... па-ра-но-о-о...

Далі зі плутаних, дивним чином розтягнутих і повторюваних слів Бугрима стало зрозумілим, що лікували його від параноїдальної шизофренії, що лікували переважно інсуліновим шоком і ще якимись ліками, а тепер от випустили через явне поліпшення стану. Втім, найбільше шокувало Анатолія Федоровича те, що Харитон Якимович позабував майже всі важливі речі!

Наприклад, він пізнав Ігнащенка, а також пригадав, що його звать Анатолієм – але геть-чисто забув, хто він такий, за яких обставин вони познайомилися і кого ще з видатних київських архітекторів товариш Бугрим мав честь знати особисто. Він не пам'ятав навіть, що Ігнащенко теж має сяке-таке відношення до архітектури...

Він пам'ятав, що колись до лікування ходив до Бабиного Яру – але навіщо було туди ходити? І чому Харитон Якимович опинився тут саме сьогодні, в розпал літа, а не восени? І що тут робити восени, коли затягнуте низькими сірими хмарами небо плаче дрібоньким холодним дощиком?

При згадуванні таких прізвищ, як «Каракіс», «Мілецький», «Давидов», «Шелест» та інших, в очах Бугрима читався справжній відчай: було очевидно, що він щосили намагається пригадати, хто вони такі – але не може. При слові «Куренівка» в куточках запливливих салом

оченят навернулися дві каламутні сльозинки, і Харитон Якимович впав у ступор.

А дарма! Бо Анатолій Федорович саме мучився запитанням: як саме колишній будівельник, а нині успішно вилікуваний параноїк опинився на сьогоднішньому урочистому заході? Не міг же він самостійно дістатися сюди через півміста, хтось же його привіз... Тоді хто? Й навіщо, якщо Харитон Якимович геть-чисто все позабув?

Як раптом...

– Анатолію Федоровичу, будь ласка, вертайтесь на мітинг! Ми далі самі впораємося, а ви ж архітектор... Отож вертайтесь, прошу.

Поруч із ними немов з-під землі вигулькнув підтягнутий, спортивної статури чоловічок з нічим особливим не прикметною зовнішністю. Хіба що, на відміну від усіх оточуючих, попри липневу спеку, він був одягнений у добротний сірий костюм-двійку, а не в літні брюки й футболку або ж теніску з коротким рукавом. Отож саме цей чоловічок легенько захопив Ігнащенка під лікоть і підштовхнув назад до натовпу мітингувальників, додавши на прощання:

– Туди йдіть, Анатолію Федоровичу, там ваше місце. А з товаришем Бугримом ми самі тепер здатні впоратися, не переймайтесь. Товариш Бугрим на власні очі переконався, що пам'ятник в Бабиному Яру таки встановили, як і обіцяли людям. Отож нам час додому, а вам туди, туди вам!..

На ватяних ногах Ігнащенко повернувся туди, в гущину урочистого мітингу. До речі, як виявилось, він пропустив найважливіший момент – той самий, коли гігантське полотнище поповзло донизу, відкривши грандіозну скульптурну композицію роботи Лисенка, Сухенка й Вітрика. Ту саму, що віднині символізуватиме трагедію Бабиного Яру в тому світлі, в якому її хочуть бачити Партія та Уряд.

Та головне, що зрозумів Анатолій Федорович, – це те, що писати скарги в Москву на свавільні дії товариша Щербицького немає жодного сенсу. Бо якщо надумає поскаржитися – з ним може статися те саме, що і з заслуженим будівельником товаришем Бугримом. Адже їхня сьогоднішня зустріч не була випадковою, так? Звісно ж, що так!

Отож ніякої скарги до Москви не буде.

Планетарій, Київ, 11 вересня 1976 року

– Ярику!

– Чого тобі?

– Ярику, а чи знаєш ти, що Васі вже цілий місяць, як ніде нема?

– Я лише бачу, що він злісно не відвідує засідання нашого Клубу любителів фантастики. А Вася, між іншим, один з батьків-засновників КЛФ «Обрій»! Отож цінуйте, що на відміну від нього, хоч би я вас не кидаю.

– А тебе не дивує настільки раптове його зникнення? Не сповістити нікого – це, знаєш, на Васю зовсім не схоже.

– Ну-у-у, мало чого... Він же на останньому курсі університету навчається, а там, знаєш...

– Що я мушу знати?

– Раптом у нього переддипломна практика? Направили кудись, там роботи навалили, що й голови не підняти.

– Але ж наш Клуб збирається по суботах! А субота – це вихідний.

– Послухай-но, що ти мені мізки компостуєш? Знайдеться наш Вася. Не маленький вже, здається.

– Та річ у тім, що я сам спробував його відшукати.

– Тобто?

– Тобто з'їздив на фізичний факультет університету, пішов у деканат, запитую: мовляв, скажіть, в якій групі у вас числиться студент п'ятого курсу Василь «Батькович» Ярмошко – бо для мене він просто Вася, а як там його по батькові, я ніколи не цікавився. То методистка, яка в деканаті сиділа, на мене та-а-аку чорну пащеку роззявила, що я летів звідти, як на крилах!

– Це все, що ти можеш сказати?

– Ні, не все. Йду я собі й гадаю, що все це означає? Як раптом наздоганяє мене якась дівчина і каже, що Василя Ярмошка, мовляв, відрахували з університету. І не просто відрахували, а за політичними мотивами! Прикинь?

– Тобто? За якими це «політичними мотивами»?

– А за такими, що у нього в гуртожитку книги Бердника знайшли. А вони ж нібито і з бібліотек, і з книгарень нещодавно [\[175\]](#) зникли, причому скрізь і відразу. Як корова язиком злизала! Здогадуєшся, що то за «корова»?

– Здогадуюсь, звісно.

– Ну, і що ж будемо тепер робити?

– А-а-а... що, власне, ми можемо зробити?
– То Васю ж якось виручати треба!
– Вибач, але ж він сам взявся твори Бердника розбирати, ніхто йому насильно не нав'язував цієї теми.
– Ярику, ти що таке кажеш?
– Добре. Згадай всю низку Васиних доповідей, починаючи з найпершої, підготовленої три роки тому, – про митців і «часові петлі».
– Це та, в якій він ще Володимира Сосюру приплів до справи?
– Отож, що саме «приплів»? Казав же я йому: Васю, будь обережнішим із «Зоряним Корсаром» – якщо цю книжку Бердника вилучать з бібліотек, що тоді робити станеш?
– Ти-и-и?! Казав Ва-а-асі?
– Казав.
– Коли?
– А ще на етапі обрання теми – навіть не підготовки! Це між нами тет-а-тет було, ніхто з вас про моє попередження не знав. Але я попереджав. Чесно.
– А-а-а... ти звідки знав?
– Я не знав, я лише припускав.
– На якій підставі?
– Бердник сидів? Сидів... А у нас, як відомо, просто так не саджають. Отож я і припустив, що рано чи пізно...
– Я-а-ари-и-ику-у-у!
– Ну, чого ти витріщився на мене, як той баран на нові ворота, га?
– Та ти! Ти!
– Коротше кажучи, я попередив Васю, щоб він був обережнішим з творами Бердника? Попередив. Йому казали, що немає жодних підстав для приплітання в його доповідь Сосюри? Казали. Зауважували, що Савур-Могила не може бути місцем зберігання Чорної Грамоти, Чорного Папірусу... чи як там його Бердник назвав у фесрії своїй? Зауважували, сам чув, на власні вуха. І ти чув. І всі чули. Один лише Вася нікого слухати не бажав. Ну, отож і догрався.
– Ярику!
– Все, не бажаю більше слухати! Розшукувати Васю не раджу ні тобі, ані комусь із наших членів. І допомагати йому не раджу також: по-перше, він сам вплутався, куди не треба, а по-друге, ви йому не допоможете. Якщо за цього дурика взялася Контора Глибокого

Буріння^[176] – тоді все зрозуміло. Бо Контора «бурить» і справді глибоко. Дуже-дуже глибоко... І побачимо ми Васю не скоро. Дуже не скоро. Якщо взагалі побачимо... Все, закрили тему!

І плескання долоні по стільниці, немовби прикладання печатки до вироку.

Миколаїв, 14 жовтня 1976 року

Сьогодні був прекрасний день! Найчудовіший за весь цей рік... а можливо, й за все Вільчине життя? Він не знав цього, не міг би гарантувати, як то кажуть, «на всі сто». Але, можливо, і за все життя! Дуже навіть можливо. Й не тому, що за народним календарем настала якась Покрова: йому було байдуже, хто, кого і чим покрив у сиву давнину. Ні-ні, Вільку завжди цікавила «ближня» історія – така, про яку можна було почути з живих вуст безпосередніх учасників і свідоцтва якої можна було помацати руками. Й одне з таких свідоцтв лежало тепер у нього за пазухою.

Вілька обережно, з якимсь внутрішнім трепетом, розстібнув гудзики «дохлого» осіннього пальтечка, витягнув з його внутрішньої кишені невеличкий газетний згорток. Немовби боячись, що зі згортком щось станеться, – притиснув його підборіддям до грудей і, міцно утримуючи в такий спосіб, роздягнувся і під здивованими поглядами сусідів по комуналці шмигнув до своєї кімнати. Лише там, закривши двері зсередини на невеличку облуплену клямку, підійшов до обшарпаного письмового столу, увімкнув настільну лампу під зеленим абажуром, поклав під неї згорток, розгорнув...

Всередині виявилася невеличка, кишенькового формату пухка книжечка розміром всього 9 на 5 сантиметрів. На обкладинці кольору морської хвилі було надруковано:

LE KOVZAR
par Taras Chevtchenko
КОБЗАРЬ
Тараса Шевченка
Частина перша
ЖЕНЕВА
ПЕЧАТНЬА «ГРОМАДИ»
1878

Книжка була прошита наскрізним отвором – немовби слідом від кулі, остання сторінка обкладинки забруднена округлими брунатними плямами. Проте Вільку зацікавила не стільки сама книжечка з гіпотетичним кульовим отвором і слідами крові, а прізвище з ініціалами, акуратно виведені на споді заголовної сторінки обкладинки побляклими від часу синіми чорнилами:

Бондарукъ К. Є.

Це було дивно, дуже дивно, якщо подумати...

Вищої освіти Вілька Нагнибіда не мав: на жаль, на вступ до педінституту талантів забракло, тож він закінчив усього лише педагогічний технікум, та й то не в Рівному, а в Сарнах. Межа, на яку можна було розраховувати з подібною освітою, це викладання в зачуханій сільській школі. Годі й дивуватися, що при першій-ліпшій нагоді молодий чоловік дременував звідти... ні-ні, не світ за очі, а всього лише на південь Української РСР – у Миколаїв, де влаштувався екскурсоводом в Обласний краєзнавчий музей.

«Кобзаря» помітив давно: книжка сиротливо притулилася в одній з вітрин експозиції, присвяченої періоду встановлення радянської влади на території нинішньої Миколаївської області. Прилаштований поруч з експонатом напис сповіщав, що книжечка належала колись бійцеві продзагону, підло вбитому в сутичці з куркулями під час хлібозаготівель у селі Велика Врадіївка 19 січня 1922 року. Водночас, саме ім'я загиблого бійця продзагону в написі не згадувалося. Чому?

Не маючи профільної вищої освіти, Вілька лише в загальних рисах уявляв, як відбувалися хлібозаготівлі під час Громадянської війни. Оглянути експонат всебічно вдалося тільки після нещодавнього оновлення вітрин, тоді ж екскурсовод і помітив напис зі споду обкладинки: «Бондарукъ К. Є.». Припустивши, що це і є ім'я загиблого бійця продзагону, він перевернушив усі доступні матеріали як у самому музеї, так і в обласному архіві.

Тоді й зробив просто приголомшливе відкриття: не було ніякого бійця продзагону з таким ім'ям – натомість виявилось, що Бондаруком Кирилом Євлампійовичем звали чоловіка, більш відомого як «отаман Лихо», банда якого тероризувала південні регіони УРСР на початку 1920-х. І що найцікавіше: пан отаман був вистежений чекістами,

оточений і вбитий на околиці Великої Врадіївки саме 19 січня 1922 року – точнісінько так, як і сповіщав напис у розібраній вітрині!

Останнім кроком стало обстеження опису загадкового експонату в музейному запаснику. Виявилось, що цей опис складений вкрай безглуздо, можна сказати – абияк. Було сказано саме те, що раніше значилося на написі у розібраній музейній вітрині: що «Кобзар» Т. Г. Шевченка належав бійцеві продзагону, вбитому в сутичці з куркулями під час хлібозаготівель у Великій Врадіївці 19.01.1922. Однак жодних деталей про книжку (рік і місце видання, видавець, кількість сторінок, розміри тощо), про наскрізний отвір і брунатні плями на задній сторінці обкладинки в описі не було.

На цьому тлі рішення щодо підміни оригінальної книжечки на іншу виглядало цілком природним. Багато місяців поспіль Вілька відкладав гроші з убогої зарплатні музейного екскурсовода, щоб придбати у букіністичній книгарні «Кобзар» 1925 року^[177] видання. Підміну здійснив сьогодні. Чи помітять підміну в майбутньому, чи кинуться шукати оригінальну книжечку, прострелену кулею? Вілька того не знав і лише припускав, що ніхто на пошуки не кинеться. Справді, якщо досі ніхто не переймався тим, щоб описати музейний експонат як слід, – кому він потрібен?

Натомість Вільку всі виявлені ним незрозумілості хвилювали неймовірно! Яка куля пробила «Кобзар» – пістолетна чи рушнична? Чи були брунатні плями на задній сторінці обкладинки слідами крові вбитого власника книжечки? «Бондарукъ К. Є.» – хто він: той самий легендарний «отаман Лихо» чи справді боєць продзагону? Екскурсовод відчував, що не знатиме спокою, доки не знайде відповідей на всі ці запитання. І він їх знайде неодмінно! Рано чи пізно – але знайде!

Київ, 29 серпня 2018 року – 17 січня 2019 року

Примечания

1

Сукхаваті (санскр. «Поле, Сповнене Щастя») – буддійський рай.

2

Один з п'яťох дгьяні-будд, будда західного напрямку. Творець і управитель буддійського «Поля, Сповненого Щастя» – раю Сукхаваті.

3

Тіло будди Амїтабхи має червоний колір, що символізує втілення в ньому чотирьох карм: діянь очищувальних, поширювальних, підкорюючих та суворих.

4

Манджушрі – у буддизмі Махаяни і Ваджраяни бодхісатва, «оберігач Раю на Сході», легендарний сподвижник Будди Гаутами.

5

Нині АТ «Ростсільмаш» – російська компанія, що входить в п'ятірку найбільших світових виробників сільськогосподарської техніки.

6

Ця екранізація була здійснена 1961 року.

7

Нині – суднобудівельне приватне акціонерне товариство «Завод “Кузня на Рибальському”».

8

Випуск першого в СРСР крупносерійного телевізора з діагоналлю екрана 43 см «Рубін» було розпочато в 1965 році.

9

Польська актриса театру і кіно. Народилася в 1936 році у Варшаві. Закінчила Варшавську академію драматичного мистецтва. В 1960-ті роки також мала популярність як співачка.

10

Тепер Київський національний лінгвістичний університет.

11

Це зробив 27-річний журналіст В'ячеслав Чорновіл, співробітник київської газети «Молода гвардія».

12

Це зробив аспірант Інституту літератури АН УРСР Василь Стус.

13

Єврейське прізвище, що походить, ймовірно, від їдишистського «губл» – «рубанок».

14

Gabel – виделка (*нім.*). Також gabelle – це непопулярний соляний податок у Франції, що стягувався до 1790 року.

15

Графа радянського наспорту, до якої вписувалася національність людини.

16

На відміну від єврейського «Плятт», Плятери або Платери (*нім.* von dem Broele, genannt Plater – «фон дем Броель, прозвані Плятер») – графський рід, що походить від вестфальських лицарів.

17

Жан Демаре де Сен-Сорлен (Jean Desmarets de Saint-Sorlin; 1595–1676) – французький поет і драматург, член Французької академії від самого її заснування. Походив зі шляхетної родини.

18

Нині вул. Гетьмана Сагайдачного.

19

Річка в Здолбунівському та Рівненському районах Рівненської області, ліва притока Горині. Зокрема, Устя протікає і через Рівне.

20

Нині – вул. Набережна.

21

Село на Рівненщині.

22

Кузнєцов Микола Іванович (справжнє ім'я Никанор; 1911–1943) – радянський диверсант-розвідник, партизан, агент НКВС. Зокрема, з жовтня 1942-го по листопад 1943 року діяв у Рівному. 5 листопада 1944 року йому було посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

23

Юрій Гагарін одружився з Валентиною Горячевою ще в 1957 році, дочки Олена і Галина у подружжя народилися в 1959 і 1961 роках. Однак через тотальну засекреченість в СРСР всього, пов'язаного з Космічною програмою, пересічні громадяни про подібні речі не знали.

24

Кодекс законів про працю.

25

Радянський, а нині російський часопис. Видається з 1930 року.

26

Рашидов Шараф Рашидович (1917–1983) – радянський партійний і державний діяч Узбецької РСР, Перший секретар ЦК Компартії Узбекистану.

27

Споруджені за одним типовим проектом, станції відкритого типу «Гідропарк», «Лівобережна» і «Дарниця» були урочисто здані в експлуатацію 5 листопада 1965 року.

28

Перетворена на гасло цитата з вірша радянської поетеси Ольги Берггольц, написаного 1959 року спеціально для меморіальної стіни, встановленої на Піскаревському кладовищі у Ленінграді.

29

Камишовий табір – Особливий табір № 10 з центром у с. Ольжерас (нині м. Междуреченськ) Мисковського р-ну Кемеровської області. Існував у 1951–1954 роках. Основний напрям робіт – будівництво шахт Кузбасу.

30

У листопаді 1943 року відбулися масові депортації карачаєвців до Казахстану та Киргизії. Приводом для цього стали звинувачення у співпраці з німецькими окупантами, у протидії відновленню радянської влади і в бандитизмі. Повернутися на Північний Кавказ тим депортованим, хто вижив, було дозволено лише в 1957 році. Остаточо

політична реабілітація карачаєвського народу відбулася лише в 1991 році.

31

Мілецький Авраам Мойсейович (1918–2004) – український архітектор, член Спілки архітекторів СРСР, доцент Київського державного художнього інституту. Зробив величезний внесок у формування «обличчя» столиці України.

32

Нині – Центральний будинок офіцерів Збройних сил України.

33

Найвища решітчаста вільностояча конструкція світу та найвища споруда України – Київська телевежа була зведена у 1968–1973 роках. У початковому 500-метровому варіанті розроблялася «УкрНДІпроектстальконструкцією» для Москви, але в 1958 році була відхилена. Коли виникла нагальна потреба спорудити телевежу в Києві, за основу взяли старий готовий проект, однак висоту споруди скоротили до 385 метрів, пропорційно зменшивши решту елементів конструкції.

34

Уривок з культової радянської поеми Олександра Твардовського «Василий Тёркин».

35

Ровер – велосипед (*діал.*).

36

Замчисько – річка, що протікає через Костопіль.

37

Стрипа – річка, на правому березі якої розташований Рукомиш.

38

Притока Дунаю, що тече Буковиною та Румунією, понад якою стоїть Берегомет.

39

«*Юність*» – спочатку всесоюзний, а згодом всеросійський «товстий» літературний журнал. Виходити друком у Москві почав у 1955 році, до 1991 року був органом Спілки письменників СРСР.

40

Назва столичного Майдану Незалежності в періоди 1935–1941 та 1944–1977 років.

41

Екранізувати роман «Туманність Андромеди» спочатку хотіли у вигляді кінотрилогії, однак реально все обмежилось випуском лише першої частини – «Бранці Залізної зірки». Офіційною причиною дострокового припинення зйомок стала смерть актора Сергія Столярова (виконавця ролі Дара Вітера) 9 грудня 1969 року, хоча складнощі з проектом почалися вже після виходу в прокат першої частини.

42

Мається на увазі вислів «*C'est pire qu'un crime, c'est une faute*», приписуваний міністрові закордонних справ Франції Шарлю Морісу де Талейрану-Перігору, хоча насправді він належить Буле де ля Мерту – голові Законодавчої комісії, що розробила Цивільний кодекс Наполеона. Один з варіантів перекладу: «Це гірше, ніж злочин: це помилка».

43

Так називалася дебютна робота Георгія Юнгвальда-Хилькевича, заборонена через гостросатиричне зображення радянської бюрократії.

44

Нині вул. Дегтярівська.

45

Мається на увазі видавництво «Веселка».

46

Василь Порик (1920–1944) – колишній військовополонений, член ЦК радянських військовополонених у Франції, командир французького партизанського загону, що в роки Другої світової війни боровся проти німецьких окупантів. Герой Радянського Союзу (помертньо).

47

Пам'ятник Василю Порику на цвинтарі Енен-Бомона справді отримав Гран-прі Паризької академії мистецтв.

48

Побутова назва свідоцтва про народження.

49

Таємна політична поліція у колишньому королівстві Румунія, що існувала в 1921–1944 роках.

50

Дядя Стьопа – міліціонер, герой однойменного вірша Сергія Міхалкова і радянського мультфільму, знятого за цим твором.

51

Мається на увазі героїня вірша Корнія Чуковського «Закаляка», що

завершується такими рядками:

«Это Бяка-Закаляка Кусачая,
Я сама из головы её выдумала».
«Что ж ты бросила тетрадь,
Перестала рисовать?» «Я её боюсь!»

52

«Привиди замку Шпессарт» – музкомедія, поставлена у ФРН в 1960 році.

53

Маються на увазі реальні рештки київської Золотої Брами, а не сучасна реконструкція.

54

Брутальна чеська лайка.

55

Радянський загарбник! Йди додому! Окупант! (*Чеськ.*)

56

Nationale Volksarmee (Національна народна армія) – збройні сили Німецької Демократичної Республіки, створені в 1956 році.

57

До мене! Бігом! (*Нім.*)

58

Я?.. (*Нім.*)

59

Швидко! (*Нім.*)

60

На коліна (*нім.*).

61

На коліна, чеська свиня!.. (*Нім.*)

62

Filmové ateliéry Koliba – братиславська кіностудія, розташована біля підніжжя Малих Карпат у районі, відомому під назвою Колиба.

63

Місто у Східній Словаччині, адмінцентр Пряшівського краю та Пряшівського округу. Пряшівщина – територія проживання етнічних українців у Північно-Східній Словаччині, в історичному плані – частина Закарпаття. При цьому місто Пряшів не лежить на автохтонній українській території, хоча і є її природним центром.

64

Початок відомої пісні Олександра Галича «Червоний трикутник», написаної приблизно в 1964–1965 роках.

65

Радянський, французький і російський естрадний співак. Народився 1943 року в Салоніках (Греція) у вірменській сім'ї, яка з 1947-го переїхала до Вірменської РСР. Освіту здобув у Київському естрадно-цирковому училищі. Працював у Сухумі та в Ленінграді. В 1971 році емігрував до Парижа, після чого всі записи телевізійних і радіовиступів, а також платівки Жана Татляна були в наказному порядку знищені.

66

Початок вірша Євгена Євтушенка «Танки идут по Праге», написаного 23 серпня 1968 року як відгомін на придушення «Празької

весни» військами СРСР та союзників по соціалістичному табору.

67

«Біля тополі» (*чеськ. і словацьк.*).

68

Хто в Пльзені варитиме погане пиво, буде покараний (*чеськ.*).

69

Радянський солдат (*чеськ.*).

70

Братислава й Відень – дві європейські столиці, розташовані найближче одна від іншої (на відстані 55 км). До того ж Братислава – єдина столиця в світі, що безпосередньо межує з іншою державою: міська вул. Копчянська переходить безпосередньо у вул. Альте-Нордзюд-Ландесштрассе австрійського с. Кітзее.

71

До 1936 року.

72

О, мій любий Августин, Августин, Августин,
О, мій любий Августин, все життя – дим!
Гроші скінчилися,
Люба втекла,
О, мій милий Августин,
Ніц вже нема! (*Нім.*)

73

Одне з великих слов'янських племен, літописне об'єднання слов'ян, що входило до Антського союзу.

74

Майстер (*діал.*).

75

Видана в Ужгороді в 1944 році збірка, де вірш «Плине кача по тисині» був вперше опублікований як «народна» пісня невідомого автора.

76

ВУС – аббревіатура від російського словосполучення «военно-учетная специальность».

77

Чехословацький політичний діяч словацького походження. У 1967–1969 роках – Перший секретар Компартії Чехословацької Соціалістичної Республіки, ініціатор кампанії лібералізації, відомої як «Празька весна», що суперечила генеральному курсу СРСР.

78

Червона армія, на допомогу! (*Чеськ.*)

79

Чеський письменник і журналіст, у вересні 1943 року повішений у нацистській в'язниці у Берліні. Автор книги «Репортаж із зашморгом на шиї».

80

Російський приятель! Добре, хороший хлопець! (*Чеськ.*)

81

Російського приятеля (*чеськ.*).

82

Місто в Чехії, залізничний вузол на північ від Праги.

83

Ukrainian Gold Cross – громадсько-допомогова жіноча організація, заснована в США в 1931 році як жіночий відділ при Організації державного відродження України. Сучасна назва – з 1939 року.

84

Нині вул. Дмитра Вітовського.

85

Тут цитується текст пісні Олександра Галича «Бессмертный Кузьмин», написаної, ймовірно, в 1968 році. Судячи за певними ознаками, цією піснею бард відгукнувся на події в Чехословаччині.

86

30 жовтня 1958 року.

87

Видатна науковець-кібернетик, доктор фізико-математичних наук, авторка першої у світі мови програмування високого рівня («Адресної мови програмування», 1955 рік), що випередила створення таких мов програмування, як FORTRAN, COBOL та ALGOL.

88

Вхідна мова у радянській електронно-обчислювальній машині «МИР-2», спеціальна мова високого рівня, що стала результатом подальшого розвитку концепції вбудованої мови програмування ЕОМ «МИР-1».

89

ЕОМ «МИР» (рос. аббревіатура «Машина для Инженерных Расчетов») – сімейство електронно-обчислювальних машин, створене в Інституті кібернетики Академії наук УРСР починаючи з 1965 року. Однією з унікальних особливостей цих ЕОМ стала апаратно реалізована машинна мова, за можливостями близька до мов програмування високого рівня.

90

Віктор Глушков (1923–1982) – український радянський вчений, піонер комп'ютерної техніки, автор фундаментальних праць у галузі кібернетики, математики й обчислювальної техніки, засновник і перший директор (до 1982 року) Інституту кібернетики АН УРСР.

91

Фраза, помилково приписувана одіозному академіку Трохиму Лисенку, хоча її реальним автором був радянський письменник-сатирик Олександр Хазін.

92

Мається на увазі головний герой фантастичної гумористичної повісті братів Стругацьких «Понеділок починається в суботу» (1965), за фахом – програміст.

93

Насправді все з точністю до навпаки. Наприклад, серед 45 тис. військовослужбовців, опромінених 14 вересня 1954 року в ході тактичних військових навчань із застосуванням ядерної зброї на Тоцькому полігоні (Оренбурзька обл. РРФСР), спостерігалось різке збільшення захворювань ракових і крові, а у 10 тис. місцевих жителів посилювались генетичні мутації, почастишали пороки розвитку і смертність дітей. Однак все це з'ясувалось лише після розпаду СРСР.

94

Гормезис (*гермезис*) – помірне стимулювання будь-якої системи

організму зовнішніми впливами, що мають силу, недостатню для прояву шкідливих факторів таких впливів.

95

Мається на увазі кінотеатр ім. Шевченка, розташований у Києві по вул. Вишгородській, № 49.

96

Розташований у Києві по вул. Вишгородській, № 67.

97

Борислав трохи переплутав стрічки: білогвардійці з'являються не у першому фільмі кінотрилогії, а лише в другому («Нові пригоди Невловимих», 1968 р.) та третьому («Корона Російської імперії, або Знову Невловимі», 1971 р.) фільмах.

98

Це ім'я носили давньоруські князі Ярополк Святославич (955–978) і Ярополк Ізяславич (?–1087).

99

Ярополк Лапшин (1920–2011) – відомий радянський і російський кінорежисер.

100

Радянський чотирисерійний телефільм, поставлений Ярополком Лапшиним на Свердловській кіностудії 1968 року. Екранізація однойменного роману В'ячеслава Шишкова.

101

Тунгуська шаманка (евенкійською це ім'я означає «сніг»), персонаж фольклору сибірських народів. Образ прекрасної шаманки

був використаний В'ячеславом Шишковим у його романі «Угрюм-ріка», а звідти перекочував в екранізацію Ярополка Лапшина.

102

Дарма молодий чоловік переймався надуманою проблемою! Адже ім'я Василь походить від давньогрецького βασιλεύς – «цар».

103

Селище міського типу в Обухівському районі Київської області, розташоване на берегах Дніпра і Козинки.

104

У цій будівлі київський планетарій перебував у 1952–1987 роках.

105

Нині – вул. Костьольна.

106

«Бабин Яр» Анатолія Кузнєцова починається з обігрування цитати з роману Шарля де Костера «Легенда про Уленшпігеля»: «Попіл Клааса стукає в моє серце».

107

Неофіційна назва восьмої радянської п'ятирічки (1966–1970).

108

Нині Дашогуз.

109

Апа – ввічливо-м'яке звернення до жінки середніх років або літньої в ряді країн Середньої Азії. Приблизно можна перекласти як «тіточка». Водночас «едже» – звернення більш поважне.

110

Найбільший ринок Дашогуза, розташований у центральній частині міста.

111

Повитуха (*туркм.*).

112

Традиційне туркменське свято на честь народження сина.

113

Нині вул. Квітки Цісик.

114

Нині вул. Володимира Винниченка.

115

Нині Вознесенський узвіз.

116

Нині вул. Січових Стрільців.

117

Нині вул. Кирилівська.

118

Перша відкрита правозахисна організація в Україні, зорганізована Ігором Калинцем і В'ячеславом Чорноволом у Львові в зв'язку з арештом 6 грудня 1971 року української дисидентки та науковиці Ніни Караванської (у дівочтві Строкатої). Окрім організаторів, до

Громадського комітету увійшли Василь Стус, Леонід Тимчук, Петро Якір та ін. Всі вони були заарештовані вже у січні 1972 року.

119

Ще 4 травня 1961 року Президія Верховної Ради СРСР на підставі ст. 12 Конституції СРСР ухвалила Указ «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно-корисної праці й ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя». Указ щодо посилення боротьби з дармоїдством у радянських умовах застосовувався і до так званих «небажаних соціальних елементів». При цьому громадян, звинувачених у неробстві, називали «борзими» – аббревіатура від рос. «Без Определенного Рода Занятий».

120

Трудотерапія психічно хворих – царина медичної практики на стику психіатрії, клінічної психології та психології праці, центральним завданням якої є адаптація психічно хворого до соціуму за допомогою його включення в активну трудову діяльність, змодельовану в стаціонарі або на виробництві.

121

Нині вул. Академіка Сахарова.

122

Гідрот – викривл. «гідроцефал». Різновид «легкої» лайки, що має медичне підґрунтя.

123

Шерман Ферчайлд (1896–1971) – американський винахідник та авіатор, засновник низки компаній включно з Fairchild Space Company, що займалася розробкою й виробництвом літаків, керованих ракет та іншої аерокосмічної техніки.

124

Магнус фон Браун (1878–1972) – батько Вернера фон Брауна, юрист і політик правоконсервативної орієнтації, міністр продовольства і сільського господарства в уряді Веймарської республіки.

125

Політ космічного корабля Apollo-17 тривав 7–19 грудня 1972 року. Місячний модуль здійснив посадку 11 грудня. У ході експедиції було зібрано 110,5 кг зразків місячного ґрунту.

126

Ім'ям Вернера фон Брауна справді названо великий древній ударний кратер у районі західного узбережжя Океану Бур на видимій стороні Місяця.

127

Таке визначення поняття «радянський народ» було офіційно ухвалено на XXIV з'їзді КПРС, що відбувався в Москві з 30 березня по 9 квітня 1971 року.

128

«Русьопа», «Украйопа», «Англьопа» – жаргонна назва таких шкільних предметів, як «Російська мова», «Українська мова» й «Англійська мова».

129

Початково – клуб «Харчовик» (клуб працівників харчової промисловості), згодом Палац культури «Славутич». Нині – Київський муніципальний академічний театр опери та балету для дітей та юнацтва. Розташований на Старому Подолі по вул. Межигірській, № 2/1.

130

Активна гра, популярна серед радянських школярів у 1960–1980-х

роках. При цьому двоє гравців стоять, натягнувши резинку для трусів на розставлені на ширину плечей ноги, а третій стрибає через цю резинку.

131

Найскладніший стрибок під час гри в «резиночку», що вимагає неабиякої координації рухів.

132

При цьому «резиночка» натягується на рівні колін гравців.

133

Krtek або Krteček – популярний протягом багатьох десятиліть персонаж цілої серії мультфільмів студії Krátký Film Praha, вигаданий чеським художником Зденеком Мілером.

134

Дещо викривлене прочитання назви казки «Stolček prestri sa» (*словацьк.*): не розібравшись із чеською граматиною, Спартак не знав, що літера «š» читається як «ч», а не «ц».

135

«Кріт-художник» (букв. «Кріт і фарби» – *чеськ.*).

136

Мається на увазі документальний фільм Фелікса Соболева «Я та інші» (студія «Київнаукфільм», 1971).

137

Летючка (розм.) – листівка.

138

Галина Кальченко (1926–1975) – видатна українська скульпторка, заслужений діяч мистецтв УРСР (1964), народний художник УРСР (1967), лауреат премії ЛКСМУ ім. Миколи Островського (1970) та державної премії УРСР ім. Тараса Шевченка (1974).

139

Мається на увазі пам'ятник Лесі Українці в Маріїнському парку Києва, встановлений у 1965 році скульптором Василем Бородаєм і архітектором Анатолієм Ігнащенком.

140

Ірма Каракіс (нар. 1930 р.) – українська архітекторка, дизайнерка інтер'єрів та меблів, лауреатка золотої медалі ВДНГ УРСР. Дочка архітектора Йосипа Каракіса.

141

Петро Шелест – Перший секретар ЦК КПУ в 1963–1972 роках.

142

Цей пам'ятник був встановлений у 1975 році.

143

Галина Кальченко слугувала натурницею Василеві Бородаю під час роботи над скульптурою Батьківщини-Матері, згодом встановленої на схилах Дніпра.

144

Типовий діагноз, який радянські лікарі ставили різного роду дисидентам, щоб відправити їх на примусове психіатричне лікування. Сучасною психіатрією не визнається.

145

1 вересня 1973 року невідомий підірвав вибуховий пристрій

усередині Мавзолею Леніна в Москві. Закритий куленепробивним склом саркофаг не постраждав. Унаслідок теракту загинув як сам «підривник», так і двоє відвідувачів Мавзолею.

146

У радянський час дуже популярним способом упакування рідких молочних продуктів було розливання їх у широкогорлі 0,5-літрові та літрові пляшки, які закорковувалися невеличкими кругляшками з фольги. При цьому колір фольги змінювався залежно від різновиду молокопродукту: пляшки з молоком закорковували чистою (сріблястою) фольгою, з кефіром – зеленою, з пряженим молоком – темно-жовтою, з вершками – жовто-сріблястою смугастою, з ряжанкою – золотавою, з вершками – бузковою та ін.

147

Нині – державне підприємство Луцький ремонтний завод «Мотор».

148

Завод будівельних матеріалів, введений в експлуатацію в 1963 році в с. Кульчин Ківерцівського району на Волині. Попервах спеціалізувався на виготовленні силікатних блоків, з 1969 року був реконструйований під виробництво силікатної цегли. Нині – ПАТ «Кульчинський силікатний завод».

149

Уродженець Берегомета (1921–2004), український радянський діяч, новатор виробництва, майстер Шепітського лісопункту Берегометського ліскокомбінату Вижницького району Чернівецької області. Депутат Верховної Ради УРСР. Під час Другої світової війни був поранений у боях за Прагу.

150

Зазначена філія запрацювала з 1975 року.

151

ТОЗ-8 – радянська однозарядна дрібнокаліберна спортивна гвинтівка зразка 1932 року виробництва Тульського збройового заводу. На відміну від неї, гвинтівка ТОЗ-12 була оснащена оптичним прицілом.

152

Це сталося 9 травня 1944 року.

153

Пиріжком.

154

Мається на увазі фільм Стенлі Кубрика, випущений у США в 1960 році.

155

Розходження спричинене тим, що Стенлі Кубрик екранізував роман не Джованьйолі, а американського письменника Говарда Фаста. Останній був також співавтором сценарію зазначеної стрічки.

156

Перевірений радянський засіб від шлункових розладів.

157

Михайло Дев'ятаєв (1917–2002) – льотчик-винищувач періоду Другої світової війни, Герой Радянського Союзу. Потрапивши в полон, 8 лютого 1945 року здійснив втечу з німецького концтабору при ракетному центрі Пенемюнде на викраденому бомбардувальнику Heinkel He 111 разом з іще дев'ятьма бранцями.

158

Гра полягає в наступному. Марка кладеться на рівну поверхню малюнком вгору, потім зігнутою ківшиком долонею завдається удар з наступним різким відсмикуванням руки таким чином, щоб пальці й долоня не заділи марку. Мета полягає в тому, щоб створений повітряний потік підхопив марку і змусив підстрибнути. Хто з гравців змусить марку перевернутися клейовою поверхнею догори, той марку й виграє.

159

Комітас (справжнє ім'я Согомон Согомонян; 1869–1935) – вірменський композитор, музикознавець, фольклорист, співак і хоровий диригент. Пантеон діячів вірменської культури розташований у парку ім. Комітаса (Єреван). Поштова марка СРСР, присвячена Комітасу, була випущена в 1969 році.

160

Пердікка (бл. 365–321 до Р. Х.) – охоронець македонського царя Філіппа II, згодом полководець Александра Македонського. Діадох. Убитий змовниками під час походу проти правителя Єгипту і колишнього свого соратника – Птолемея.

161

Діадохи – полководці Александра Македонського, які після його смерті розділили між собою імперію, створену ним із завойованих країн.

162

Нині – вул. Мала Житомирська.

163

Павло Вірський – організатор, балетмейстер і художній керівник Державного ансамблю танцю УРСР. Помер 5 липня 1975 року в Києві у 70-річному віці, похований на Байковому цвинтарі.

164

Декан юридичного факультету Львівського державного університету в 1972–1977 роках. Досліджував проблеми теорії держави і права, історії української правової та політичної думки, основи юридичної деонтології.

165

Деонтологія – вчення про проблеми моралі та моральності, розділ етики. Термін введений Бентамом для позначення теорії моральності як науки про мораль.

166

Виходячи з необхідності «більш точного (паспортного) обліку населення СРСР», колгоспникам у 1974 році нарешті повидавали паспорти. Щоправда, при цьому заборонили приймати на роботу в містах – однак це був колосальний прогрес у сфері поліпшення прав радянських селян.

167

Маються на увазі суперпопулярні стрічки «Помилка резидента» (1968) і «Доля резидента» (1970). Ще два фільми «Повернення резидента» (1982) і «Кінець операції «Резидент» (1986) до них відверто не дотягували.

168

Радянський художній фільм режисера Володимира Мотиля про долю декабристів та їхніх дружин, знятий у 1975 році – до 150-річчя повстання декабристів.

169

Цитати з інтермедії Михайла Жванецького «В Грецькому залі», написаної для Аркадія Райкіна.

170

Анатолій Недбайло (1923–2008) – радянський військовий льотчик, двічі Герой Радянського Союзу, воював у штурмовій авіації 3-го Білоруського фронту.

171

Григорій Речкалов (1920–1990) – радянський льотчик-ас, двічі Герой Радянського Союзу, воював у винищувальній авіації 2-го Українського фронту.

172

Народився у 1923 році. Один із трьох синів полковника Арташеса Василяна (1898–1943) – командира 89-ї стрілецької Таманської Червонопрапорної орденів Кутузова та Червоної Зірки дивізії (2-го формування) у 1942–1943 роках.

173

Цитата з пісні, що звучала в радянській музичній кінокомедії «Небесний тихохід» (1945).

174

Зірка Давида (*давньоєвр.*).

175

Згідно з наказом Головного управління охорони державних таємниць у друку при РМ СРСР від 13 серпня 1976 року № 31, передбачалося вилучення з бібліотек загального та спеціального користування і книготорговельної мережі СРСР книги Бердника Олександра Павловича (Олеся Бердника). Наказ мав гриф «Для службового користування», але результати його виконання були надто очевидні. Тоді ж Олеся Бердника виключили зі Спілки письменників УРСР.

176

Жартівлива розшифровка абрєвіатури «КГБ», що побутувала в радянські часи.

177

Перше радянське «канонічне» видання творів Тараса Шевченка.